

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI**

**UMUMIY
PSIXOLOGIYA**

KAFEDRASI

Ma'ruzalar matni

ANDIJON-2018

Mazkur ma'ruza matni Andijon davlat universitetining 2018 – yil “_____”
dagi “__” –sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan “Umumiy psixologiya” fani dasturi asosida
tayorlangan.

Tuzuvchilar: O.Qodirova - ADU. Psixologiya kafedrası o'qituvchisi.
B.Parmonov - ADU. Psixologiya kafedrası o'qituvchisi.

Taqrizchi: Yo.Yusupova.- ADU- psixologiya kafedrası katta o'qituvchi.

1-Mavzu: YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASI FANINING PREDMETI VA VAZIFALARI.

Reja:

1. Yosh davrlari psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari
2. Komil inson Ta'limsi - Sharq mutafakkirlarining talqinida
3. Yosh davrlari psixologiyasini vujudga kelishi, uning rivojlanish tarixi va hozirgi holati.
4. Hozirgi zamon yosh davrlari psixologiyasi fanining asosiy vazifalari

Hurriyat - boy ma'naviyat va ruhiyat ilmidan oqilona, odilona va omilkorlik bilan foydalanishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizdagi mavjud barcha o'quv yurtlari Ta'lim-Ta'limni to'g'ri, ilmiy asosda tashkil etish uchun bu jarayonning o'ziga xos psixologik qonuniyatlarini, uning mexanizmlarini, shuningdek, faol, mustaqil hamda ijodiy tafakkur jarayonini zamonaviy bilimlar asosida tarkib toptirishning samarali usullarini bilishi lozim bo'ladi. Bu borada, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya - hozirgi zamon psixologiya fanining rivojlangan sohalaridan bo'lib, bu o'rinda muhim o'rin egallaydi, zero u inson ruhiy olamining tabiati va uning qonuniyatlarini o'rganuvchi sohadir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari mushtarak, bir-biriga uzviy bog'liqdir, chunki ularning har ikkisi, bitta, umumiy jarayonni - ulg'ayib borayotgan insonning psixik faoliyati hamda uning xulq-atvorini tadqiq etadi. Biroq, shunday bo'lsa-da, bu ikki fan psixologiya ilmining mustaqil sohaları hisoblanib, ularning har biri o'z predmeti va tadqiqot vazifalariga egadir.

Yosh davrlari psixologiyasi ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixologik xususiyatlarini o'rganadi,

Ontogenez - (yunoncha, ontos-mavjud, jon, zot; genezis-kelib chiqish, paydo bo'lish) - individning paydo bo'lishidan umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayoni.

Yoshning ulg'ayib borishi, psixik jarayonlarning inson rivojlanishidagi qonuniyatlari, undagi yetakchi omillar hamda inson xayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlar - yosh davrlari psixologiya fanining tadqiqot predmeti hisoblanadi. Ma'lumki, shaxs tarkib topish jarayonining psixologik qonuniyatlarini, uning ilmiy asoslarini mukammal bilmay turib, Ta'lim va Ta'limning nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal etib bo'lmaydi. Yosh davrlari psixologiya fani bu borada ham o'z-o'ziga tegishli masalalarni tor eksperimental ravishda o'rganish bilangina cheklanib qolmay, balki o'z muammolarini inson hayoti va faoliyatining tabiiy sharoitlarida, bolaga beriladigan Ta'lim va Ta'limning mazmun va mohiyatidan kelib chiqqan holda o'rgansa, yanada muvaffaqiyatli rivojlanishi, tabiiydir.

Tabiat va jamiyatning qonunlari singari kamol topayotgan inson shaxsi rivojlanishining ham o'ziga xos qonunlari mavjud. Bu qonunlar yosh davrlari psixologiyasi fanining turli tarmoqlarida o'rganiladi, chunonchi; bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, o'spirinlar psixologiyasi, katta yoshdagi kishilar psixologiyasi va qariyalar (gerontopsixologiya) psixologiyasi kabi sohalaridir.

Yosh davrlari psixologiyasi fanining nazariy vazifalari shaxsning kamol topishi qonuniyatlari va turli yosh davrdagi odamlarda namoyon bo'ladigai psixik, faoliyat, holat va shart-sharoitlarining o'zaro ta'siri xususiyatlarini o'rganishdan iboratdir.

Yosh davrlar psixologiyasi fanining amaliy vazifalarini esa psixik jarayonlarning namoyon bo'lishi va rivojlanishi, shuningdek inson shaxsi psixologik xususiyatlarining tarkib topishi qonuniyatlarini o'rganishda qo'lga kirgan ilmiy dalillarini Ta'lim-Ta'lim sohalariga tadbiiq etish tashkil etadi.

Bu borada, ayniqsa, pedagogik psixologiya birmuncha ulkan yutuqlarga erishdi. Pedagogik psixologiyaning Ta'limni yangi mazmunda joriy qilish yuzasidan so'nggi yillarda qo'lga kiritgan yutuqlari buning yaqqol dalili bo'la oladi. Ma'lumki keyingi o'n yil mobaynida mamlakatimizdagi barcha Ta'lim tizimlarida Ta'lim ishlarining mazmuni tubdan o'zgardi. Ta'limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, muammoli interfaol Ta'lim metodlari) keng joriy qilinmoqda.

Yosh davrlari psixologiyasi ham pedagogik psixologiya singari umumiy psixologik qonuniyatlarni yoritib beradigan, psixik jarayonlarni, holatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rganadigan umumiy psixologiyaga asoslanadi.

Shu bois, yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanini o'rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo'lib, u boshqa fanlar singari taraqqiyotning umumiy tamoyillariga: oliy nerv faoliyati va psixofiziologiya qonunlariga, bu sohada to'plangan ilmiy ma'lumotlarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o'zgarishi yuzasidan bahs yuritadi.

2. Komil inson Ta'limi - Sharq mutafakkirlarining talqinida.

Yosh davrlar psixologiyasi predmet sifatida XIX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lishiga qaramay, uning mustaqil fan sifatida rivojlanishi va qaror topish yo'li ancha murakkab kechgandir. Mazkur ilmning rivojlanishiga turli dunyoqarashlar o'rtasida olib borilgan doimiy kurash katta ta'sir ko'rsatgan. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining u yoki bu bosqichida qanday dunyoqarash ustuvorligiga qarab, tekshirishlar darajasi va sifati, olingan natijalarni qanday izohlash zarurligi belgilab berilgan.

O'tmishda ajdodlarimiz insonning psixologik qonuniyatlarini, muayyan ilmiy yo'nalishda o'rganmagan bo'lsalar-da, biroq allomalarning qo'lyozmalarida mazkur holatlarning namoyon bo'lishi, inson kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgacha yuksak ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, Abu Nasr Forobiy pedagogika masalalarini va ular bilan bog'liq bo'lgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy hal etishda insonni har tomonlama yaxlit va o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan qismlardan iborat, deb aytadi. Forobiy mavjudotni bilishda ilm-fanning rolini hal etuvchi omil deb biladi, uningcha inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tug'ilishda mavjud, lekin aqliy bilimi, ma'naviyligi, ruhi, intellektual va ahloqiy xislatlari, xarakteri, dini, urf-odatlari, ma'lumoti tashqi muhit, boshqa insonlar va shu kabilar bilan muloqotda vujudga keladi, inson o'z faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga erishadi. Uning aqli, fikri, ruhiy yuksalishining eng yetuk mahsuli bo'ladi, deb ta'kidlaydi.

Abu Rayxrn Beruniy Ta'lim va Ta'limning maqsadi, vazifalari va mavqei, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi fikrlari chin ma'noda insonparvarlik va insonshunoslik zahirida yaratilgan. Bilim va Ta'limning tabiatga uyg'unlik tamoyillarini mutafakkirning barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir qismi deb ta'kidlaydi.

Beruniy Ta'lim jarayonining tabiatiga chuqur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish asosida qurilgan o'qitish tabiatga uyg'unligini uqtiradi. Beruniy pedagogik ijodida inson va uning baxt-saodati, Ta'lim-Ta'lismi, kamoloti bosh masala bo'lgan.

O'rta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining dohiysi Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, tana va qalbning birligi, inson organizmining tuzilishi, undagi nerv faoliyati va ularning tarmoqlanishi, holatlari haqidagi qimmatli ma'lumotlari hozirga qadar tibbiyotning muhim negizini tashkil etadi.

Yusuf Xos Xojib ijodining bosh masalalaridan biri - komil insonni Ta'limlashdir. Adib o'z asarlarida eng komil, jamiyatning o'sha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni qanday tasavvur qilgan bo'lsa, shu asosda u o'z tamoyillarini izchil bayon etadi. "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi") asari Ta'lim va Ta'lim, ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora tadbirlarini o'zida mujassamlashtirgan, ahloq va odobga doir ma'naviy manbadir.

Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, “Xirandnomai Iskandari”, “Tuhfatul ahror” va boshqa asarlarida ilm-ma’rifat, Ta’lim-Ta’lim, kasb-hunar o’rganish, inson ijobiy fazilatlarini haqidagi fikrlari ifodalangan.

Alisher Navoiyning “Hazoyinul maoniy”, “Mahbubul qulub” va boshqa shu singari asarlarida yetuk, barkamol insonning ahloqi, ma’naviyati, o’zgalarga munosabati, iste’dodi va qobiliyati to’g’risida qimmatli mulohazalar yuritilgan. Ana shu psixologik mezonlar ijtimoiy adolatning qaror topishi uchun muhim ahamiyatga ega ekani ta’kidlangan. SHuningdek, Navoiy asarlarida yosh avlodni barkamol inson sifatida shakllanishida ota-onaning roli, ayollarning iffatliligi, kishilarning kamtarligi haqidagi fikr-mulohazalari alohida o’rin egallaydi.

Navoiy “Xamsa”sining har bir dostonida bukilmaz iroda, qat’iyatlilik, itoat, insonparvarlik tuyg’ulari, ijodiy hayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari mohirona yoritilgan. SHuningdek, bu borada Mahmud Qoshg’ariy, Ulug’bek, Naqshbandiy, Ogahiy singari buyuk sharq mutafakkirlarining yoshlar Ta’limisiga, o’qituvchi, Ta’limchining jamiyatdan o’rni, ahloq-odob, fe’l-atvor, oilaviy hayot, kishilararo munosabatlarga doir qarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta’kidlash mumkin.

4. Hozirgi zamon yosh davrlari psixologiyasi fanining asosiy vazifalari

Yosh davrlar psixologiyasi fani ham psixologiya ilmining boshqa sohalari singari o’zining ilmiy-tadqiqot metodlariga ega. Psixologik qonuniyatlarni muayyan reja asosida olib boriladigan tekshirishlar tufayligina xolisona aniqlik kiritish mumkin. Psixologik tadqiqotlar jarayonini quyidagi asosiy bosqichlarga bo’lish maqsadga muvofiqdir.

1. Muammoning qo’yilishi. Har qanday ilmiy-tekshirish ishlari kabi, psixologiyada olib boriladigan ilmiy tekshirish ishlari ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo’lgan muammoni aniqlashdan, shuningdek bu muammo fanda qanchalik yoritilganligini aniqlash maqsadida mazkur mavzuga oid ilmiy va maxsus adabiyotlarni tahlil qilishdan boshlanadi.

2. Tadqiqot metodikasini tanlash. Psixologik tadqiqotlar turli metodlar (bu metodlar haqida quyida batafsil fikr yuritiladi) bilan olib boriladi. Tekshirishlarning muvaffaqiyatli chiqishi ko’p jihatdan metodni to’g’ri tanlashga bog’liq bo’ladi.

3. Ma’lumotlarni to’plash. To’plangan ma’lumotlar o’rganilayotgan muammoga mos bo’lishi yoki ularni to’plash maqsadga muvofiq ravishda olib borilishi zarur. Ilmiy ma’lumotlarga bo’lgan asosiy talablar - bu ularning xolisona, to’la va izchil bo’lishidir. To’plangan ma’lumotlar o’rganilayotgan muammoni har jihatdan tavsiflab berishi kerak.

4. Ma’lumotlarni qayta ishlash. To’plangan ma’lumotlarni matematik va mantiqiy jihatdan ishlab chiqish umumiylikni, xususiylikni topish va ularni tasodifiy ma’lumotlardan ajratish imkonini beradi. Bunda to’plangan ma’lumotlarning o’rtacha miqdori (arifmetik, kvadrat va hokazo), protsentlari aniqlanadi, sonlarga oid ma’lumotlar jadvallarga joylashtiriladi, grafik, diagramma va chizmalarda o’z aksini topadi. Murakkab mutanosiblikdagi ma’lumotlarni topishda esa variatsion statistika metodlari qo’llaniladi.

5. Qonuniyatlarning ifodalanishi. Bu tadqiqotning birmuncha murakkab va mas’uliyatli bosqichi hisoblanadi. CHunki, bu bosqichda ma’lumotlarning mohiyatiga qanchalik chuqur tushunilganligi, ularning o’zaro bog’liqligini hisobga olib, bosqich ma’lumotidan har turli xulosa chiqarish mumkin. Ko’pincha chiqarilgan xulosalar taxminiy xarakterga ega bo’lib, keyingi tekshirishlar, aniqlashlar uchun asos bo’ladi.

6. Qonuniyatni amalda qo’llash. Aniqlangan qonuniyatlar ma’lum bir amaliyot sohasida qo’llaniladi. Amalda qo’llash aniqlangan qonuniyatning to’g’riligiga batamom ishonch hosil qilish imkonini beradi. Ko’pincha o’qituvchilar o’z amaliy faoliyatlarida shaxsiy kuzatishlari va boshqalarning tajribalarini umumiyashtiradilar. Biroq, bunday umumlashtirishlar ilmiy jihatdan yetarli asoslangan bo’lmaydi, ya’ni, muhim aniqligi va teranligi bilan ajralib turmaydi.

Metod - (yunoncha, methods - tadqiqot, tekshirish) - bilishning nazariy va amaliy o’zlashtirish usullari yig’indisi.
--

Tajribada qo'ullaniladigan metodlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin.
Kuzatish metodi. Kishining har kungi psixik faoliyatini odatdagi hayot va sharoitlarida tahlil qilishdan iboratdir.

E.Goziyev. Tosh. 2014y. Ontogenez psixologiyasi.

Yosh davrlar psixologiyasi bu metodning ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (o'zini-o'zi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- a) kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
- b) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
- v) sinaluvchining yoshi, jinsi haqida ma'lumotlar to'planadi;
- g) tadqiqot o'tkazish vaqti rejalashtiriladi;
- d) kuzatish qancha davom etishi qat'iy lashtiriladi;
- e) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat, sportda) amalga oshirilishi tavsifi etiladi;
- yo) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa) tayinlanadi;
- j) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magnitofon, videomagnitofon va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish orqali turli odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, nutq faoliyati va hokazolari o'rganiladi. Ammo, o'ta murakkab ichki isixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoni yetmaydi.

2. Eksperimpt metodi. Sun'iy hosil qilingan psixologik sharoitda namoyon bo'luvchi psixik faoliyatni tahlil qilishdan iboratdir. Eksperimentator yoki tajriba o'tkazuvchi psixik faoliyatning o'ziga kerakli hodisasini maxsus tarzda hosil qiladi hamda uning namoyon bo'lish sharti va xarakterini belgilaydi. Tajriba metodi o'z navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi.

Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni hal qilishda qo'llaniladi. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda A.F.Lazurskiy yaratgan. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar hodimlarining, o'qituvchilarning ish qobiliyatlari, o'zaro munosabatlarini, mutaxassislikka yaroqliligi muammolarini hal qilish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilarning o'zlari be xabar bo'lishi, Ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muvofiq lashtirilishi lozim.

Laboratoriya (klinika) metodi ko'pincha individual (ba'zida guruh yoki jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblardan, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, ko'rsatkichli va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Hozir inson psixikasi o'zgarishlarini aniqlaydigan asboblardan, murakkab elektron hisoblash mashinalari, qurilmalar, moslamalar mavjud. Ko'pincha elektron va radio o'lchagichlar, sekundomer, refleksometr, elektroentsefalogramma kabilardan foydalaniladi.

Laboratoriya metodi yordamida diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emotsional hamda irodaviy va aqliy zo'riqish singari murakkab psixik holatlar tekshiriladi. Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, haydovchi, operator, elektronlar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (xalokat, portlash, izdan chiqish, shovqin ko'tarilishi) ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko'rsatishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, emotsional-irodaviy zo'riqish, jiddiylik, tajanglik sodir bo'layotganini ifodalovchi ma'lumotlar olinadi.

3.Psixologik-pedagogik eksperiment - o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini tabiiy sharoitda maxsus usullar yordamida o'rganishdir.

Mazkur eksperiment o'quvchilarni maxsus uyushtirilgan Ta'lim sharoitida maqsadga muvofiq ulardan o'zgarishlarni kuzatishni taqozo etadi. Bu eksperiment aniqlovchi va tarkib toptiruvchi bosqichlardan iborat bo'lib, maxsus uyushtirilgan Ta'lim tarkib toptiruvchi

eksperiment jarayonida olib boriladi. U quyidagi tuzilishga ega: eksperimentator yoki tadqiqot olib boruvchi, sinaluvchilar, faraz, reja, yo'l-yo'riq, tajribaning bir-biriga bog'liq bo'lgan va bog'liq bo'lmagan, o'zgaruvchan, nazorat qilinadigan va qilinmaydigan qismlardan iborat. Eksperimental tadqiqotning asosiy bosqichlari: farazni ilgari surish, metodikani tanlash, eksperimentni rejalashtirish, olingan ma'lumotlarni ishlab chiqish, tahlil etish va izohlashdan iboratdir.

4. Anketa metodi. Kishilar psixikasini ommaviy so'roq asosida o'rganish demakdir. Bu metod yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va hodisalarning munosabatlari o'rganiladi. Anketa odatda uch turda o'tkaziladi.

Ularning birinchi turi anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi.

Ikkinchi turida har bir savolning bir nechtdan tayyor javoblari beriladi.

Uchinchi turdagi anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi. Anketadan turli yoshdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini o'ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi.

Tarqatilgan anketalar yig'ishtiriladi va elektron hisoblash mashinalarida hisoblanadi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so'ngra tadqiqotga yakun yasalib, ilmiy va amaliy yo'sinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasini o'rganish uchun boy ma'lumotlar to'plash imkonini beradi. Biroq unda olinadigan ma'lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo'lavermaydi. Bunday kamchilikka yo'l qo'ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni puxta ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

5. Suhbat metodi erkin, nutqiy munosabat tufayli olingan kishi psixik faoliyatining xulosasini tekshirish demakdir. Bu metod yordamida inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan uzviy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

6. Test metodi. Test - inglizcha «sinash», «tekshirish» degan ma'noni anglatadi, SHaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatleri va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan qisqa standart masala, topshiriq, misol yoki jumboqlar test deb ataladi. Test, ayniqsa, odamning qanday kasb egallash mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Test metodining qimmati tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, to'plangan ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy tahlil qila bilishiga bog'liqdir.

1905 yil frantsuz psixologlari L.Bine va L.Simonlar insonning aqliy o'sish va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a surganidai keyin psixologiyada test metodi qo'llanila boshlandi.

Hozirgi zamon nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozentsveyg, Kettel, Veksler, Ayzenk, Anastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga yutuqqa erishish (maqsadga yetish) testleri (ular darsliklarida berilgan bilim va malaka darajalarini baholashga qaratilgan), intellekt testleri (aqliy rivojlanish darajasini o'lchashga mo'ljallangan), shaxs testleri (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishi, motivatsiyasi va xulqini baholashga yo'naltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs «loyihasi» (proektiv) testleri (savollarga bitta aniq javob berish talab qilinadi, javoblarni tahlil kilib, shaxs xususiyatining «loyihasi» ishlab chiqiladi) kiradi.

7. Biografik (tarjimai hol) metodi. Inson psixikasini tadqiq qilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to'g'risidagi og'zaki va yozma ma'lumotlar biografik metod orqali o'rganiladi. Bu borada kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o'zgarlar ijodiga bergan baholari, taqrizlari alohida o'rin egallaydi.

Shu bilan birga o'zgaralar tomonidan to'plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, hujjatli filmlar, taqrizlar o'rganilayotgan shaxs haqida to'la tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimai hol ma'lumotlari inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatishda, uning suhbat va tajriba metodlari bilan o'rganib bo'lmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning o'zini-o'zi Ta'limlashi, nazorat qilishi, idora etishi, o'zining uslubini yaratishi, kamolot chuqqisiga erishishi jarayonida namuna vazifasini o'taydi.

8. Sotsiometrik metod. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsional munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi, Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatida kim bilan birga qatnashishi so'raladi, Tadqiqotning sotsiometrik metodi sharoitga muvofiq lashtirilgan kichik guruhlardagi shaxslararo munosabatni o'lchash usuli hisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a'zolarining o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi, Maktabgacha Ta'lim muassasalari maktabdagi o'quvchilar jamoasi, mehnat lagerlari, oliy maktablar, mehnat jamolari va turli muassasalarning hodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarni-ning sababi shu metod yordamida o'rganiladi, Umuman olganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadbiq etishda unumli foydalanish mumkin.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Abu Nasr Forobiyning «Baxt-saodatga erishuv» asarini mutolaa qiling va allomaning quyidagi qarashlarini yozma bayon eting:

a) insoniy kamolotga erishuvda aqliy bilishning ahamiyati.

b) irodaviy fazilatlarni shakllantirish va odatga aylantirishda inson qudrati, Ta'lim va Ta'limning kuchi haqida.

v) yoshlarning kasb-hunar va ish-tajribani egallashi to'g'risida.

2. Yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining vujudga kelish sabablarini ko'rsating.

3. Turli davrlarda psixik rivojlanish haqidagi talqinlarning mohiyatini yoritib bering.

4. Fanning predmeti, nazariy va amaliy vazifalari nimalardan iborat? Uning istiqboli haqida nima deya olasiz?

5. Yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiyada tadqiqotlarni tashkil etish va ilmiy metodlari haqida ma'lumot bering.

2-MAVZU: YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASINING SHAKLLANISHI VA TARIXI.

Reja:

1. Yosh davrlari psixologiyasining vujudga kelishi

2. Rivojlanish tarixi va hozirgi holati.

3. Yosh avlodning Ta'lim va Ta'lim bilan bog'liq psixologik muammolari

Dastlabki pedagogik-psixologik mazmundagi asarlar XVII-XVIII diniy-ahloqiy Ta'limotlar zamirida yoritilgan. Rossiyada psixologik tadqiqot namunalari SHarq va g'arb madaniyati ta'sirida inson ruhiyati bilay bog'liq turli asarlarda shakllanib kelgan. V.N.Tatishhev, A.N.Radishev, N.I.Novikov va boshqalarning asarlaridagi dastlabki qarashlari ham psixik taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari, psixik rivojlanishdagi tafovutlar bilan yo'g'rilgan.

Rus tarixchisi V.N.Tatishhevning "Fanlar va bilim yurtlarining foydasi to'g'risida suhbat" kitobida fanlarning tasnifi, bilimlarning ahamiyati, til va nutqning mavqei, yosh davrlarining xususiyatlari bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

A.N.Radishev birinchilar qatori bola psixik taraqqiyotini tabiiy-ilmiy yo'sinda asoslab berishga urindi. Uning "Peterburgdan Moskvaga sayohat" kitobi bu borada pedagogik-psixologik asarlar sirasidan munosib o'rin egallaydi. Yozuvchining fikricha, inson tashqi muhit haqidagi taassurotlarini sezgilar orqali idrok etadi, shu yo'sinda uning tafakkuri, ulg'ayib shakllanadi.

N.I.Novikov bashariyat farovonligini ko'zlab, yoshlar va bolalar o'rtasida foydali bilimlarni keng targ'ibot etish uchun ularni o'ziga xos yo'sinda Ta'limlamoq zarur deb aytadi. Uning asarlarida insonning kamoloti uchun tafakkur, xotira, axloq, his-tuyg'u va taqlidchanlik alohida ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

Rossiyada yosh davrlari psixologiyasi fanining rivojlanish tarixida K.D.Ushinskiyning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Uning fikricha psixologiya fanining asosiy vazifasi Ta'limning maqsadini aniqlashga, Ta'lim-Ta'lim natijalarini to'g'ri baholashga, shular asosida yangi metod va usullar yaratishga, pedagogik tajribani tahlil qilish va umumlashtirishda muhim o'rin tutadi deb aytadi. K.D.Ushinskiyning "Inson Ta'lim predmetidir" asarida pedagogik ta'sir jarayoni hisoblangan insonning psixologik xususiyatlari, uning o'ziga xos tomonlari o'z aksini topgan.

Shuningdek, Rossiyada ilmiy psixologiyani rivojlantirishda N.F.Kapterev, N.A.Sikorskiy, AP.Nechaev, A.F.Lazurskiy, P.F.Lesgaft, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, P.P.Blonskiy singari olimlar bu borada o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar.

Ta'kidlash joizki, ayniqsa, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, AR.Luriya, A.N LesyP'vI, M.Ya.Basovlar tomonidan yaratilgan yangi ilmiy nazariyalar, chunonchi psixikaning madaniy-tarixiy rivojlanish va taraqqiyotning o'zaro munosabat nazariyasi, psixik taraqqiyotda faoliyatning mavqei singari ilmiy-nazariy qarashlari hozirgi kun yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining tayanch tutunchalaridandir.

O'tgan asrning o'rtalarida vujudga kelgan turli nazariyalar, qarashlar, o'quv faoliyati va Ta'limning talqinlari (D.N.Bogoyavlenskiy, N.A.Menchinskaya, P.Ya.Gal'perin, Z.I.Kalmikova, N.F.Talizina, D.B.El'konin I.V.Davidov, L.V.Zankov, L.N.Landa, A.A.Lyublinskaya, N.V.Kuz'mina va boshqalar) nafaqat pedagogik tajribani, balki psixologiya fanining bu tarmog'ini ilmiy-amaliy boyitishga asos bo'ldi.

Ayniqsa, so'nggi yillarda o'quv materialini o'zlashtirishning mexanizmlari (S.L.Rubinshteyn, N.Kabanova-Meller, L.B.Itel'son); xotira haqida (P.I.Zinchenko, A.A.Smironov, V.Ya.Lyudis); tafakkur (N.F.SHemyakin, AM.Matyushkin); idrok (Yu.B.Gippenreyter); bolalarda nutqning rivojlanishi (M.I.Lisina, A.A.Venger); shaxsning rivojlanishi (B.G.Anan'ev, L.I.Bojovich, V.S.Muxina); muloqot va nutq (V.A.Artemov, A.A.Leont'ev, V.A.Kan-Kalik); psixik rivojlanishning davrlari (P.P.Blonskiy, A.S.Vigotskiy, A.N.Leont'ev, D.B.El'konin, B.G.Anan'ev, A.V.Petrovskiy); o'quvchilarning aqliy faoliyati va iste'dod muammolari (A.A.Bodalev, N.S.Leytes, N.D.Levitov, V.A.Krutetskiy)ga bag'ishlangan qator ilmiy tadqiqotlar bu fanning yanada rivojlanishiga o'zlarining munosib xissalarini qo'shib kelmoqda.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida g'arbiy Yevropa mamlakatlari va AQSHda inson psixologik xususiyatlari bilan bog'liq tajribalarga asoslangan ilmiy-nazariya va yo'nalishlar vujudga keldi. Odam psixik tabiatini turlicha talqin qilinishiga qaramay, bu nazariyalar ma'lum darajada yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning rivojlanishiga turtki bo'ldilar. Bu borada E.Meyerman, S.Xoll, K.Byo'ler, E.Klapared, E.Dyurkgeym, P.Jane, J.Piaje, A.Vallon, Dj.Bruner va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin.

Olmon psixologi E.Meyerman bolaning maktab davrida uning ruhi va tanasida kechayotgan o'zgarishlarni to'liq bilmay turib, unga buyruq yoki tazyiq o'tkazib bo'lmaydi, deb ta'kidlaydi. Uning fikricha eksperimental pedagogikaning maqsadi ayni shu muammolarga qaratilmog'i darkor.

Amerikalik psixolog-olim S.Xoll har qanday bola o'zining individual taraqqiyotida filogenezni ontogenezda takrorlaydi, shu bois bolalarga ibtidoiy instinktlarni og'riqsiz, yengil kechishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib berish zarur deb aytadi. S.Xoll o'z tajribalari asosida boy ashyoviy dalillar to'plab, bola haqida psixologik, fiziologik hamda pedagogik bilimlarning kompleks dasturini yaratish g'oyasini olga suradi.

Filogenez - (yunoncha, rhule- qabila, generis - kelib chiqish, paydo bo'lish) - muayyan tirik mavjudot turining yerda hayot boshlanganidan keyingi evolyutsion taraqqiyot jarayoni

Shveysariyalik psixolog E.Klapared "Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika" asarida qiziqish, motiv, ehtiyojlarning metodologik asoslari, bolalar tafakkurining xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari, o'xshashlik va tafovutning bola ongida sodir etilishi to'g'risida mulohaza yuritadi.

E.Goziyev. Tosh. 2014y. Ontogenez psixologiyasi

Frantsuz psixologi E.Dyurkgeym, ulg'ayish - kishilarning his-tuyg'ularni o'zlashtirishi ekanligini, shu bois, idrok qilingan tasavvurlar bolaning ruhiy faoliyatini ifodalashini, bolaning tajriba, an'ana, urf-odatlarini taqlid orqali egallashini, biologiyada irsiyat qanchalik ahamiyatli bo'lsa, taqlid ham jamiyatda shunday o'rin tutishini uqtiradi.

Yana bir frantsuz psixologi P.Janening fikriga ko'ra, inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga bog'liq, zotan jamiyat va tabiat o'rtasidagi turli aloqalar tizimining shakllanishi, insonning ulg'ayishshishi belgilaydi. U aloqa sifatida hatti-harakatni tushunadi, bu esa kishining atrof-muhitga shaxsiy munosabatidan boshqa narsa emas, albatta. P.Janening ta'kidlashicha, eng qimmatli, ahamiyatli, ijtimoiy harakat hamkorligidagi faoliyatda o'z ifodasini topadi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning muhim tamoyili hisoblanadi.

Amerikalik psixolog Dj.Bruner shaxsning tarkib topishi bilan Ta'lim o'rtasida o'zaro aloqa mavjudligini ta'kidlab, insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishni takomillashuvi uning ijtimoiylashuvini jadallashtiradi, deb uqtiradi.

Shuningdek, J.Piaje, E.Torndayk, Dj.Uotson, F.Galgtton, A.Bine, A.Anastazi, T.Simonlar ham bola psixik taraqqiyotida Ta'limning mavqeini, ularning aqliy xususiyatlarini, dasturli Ta'lim, ko'nikma va malakalarning ahamiyatini, mashqlarning o'rmini ilmiy-amaliy asoslab berishda muhim o'rin egallaydilar. Bu Ta'limotlar hozirga kunda ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimizda ham yosh davrlar psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim muammolariga doir qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar psixolog olimlar tomonidan olib borilmoqda.

Respublikamizdagi yetakchi oliygohlarning kafedra va laboratoriyalarida yosh davrlari va Ta'lim Ta'limning psixologik xususiyatlari bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq etish yuqori malakali mutaxassislar tomonidan maxsus texnikalar bilan jihozlangan sharoitlarda ilmiy tadqiqot ishlari samarali yo'lga qo'yilgan.

Mazkur muammolarning yechimi hozirgi zamon fanining metodologik tamoyillari asosida, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlarida bu boroda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning yutuqlari va g'oyalari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan holda o'zining munosib o'rnini egallab bormoqda. Bu borada T.Qori-Niyoziy, S.Rajabov, P.I.Ivanov, M.Voxidov, M.G.Davletshin, E.G'oziev, R.Gaynutdinov, B.Qodirov, R.I.Sunnatova, A.Jabborov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin. Jumladan, o'quvchilarning texnik qobiliyatlari, o'quv motivlari, zamonaviy maktab o'quvchisining psixologik qiyofasi M.G.Davletshin va uning izdoshlari A.Jabborov, F.I.Xaydarov, M.M.Mavlonovlar tomonidan, tafakkur va Ta'limni boshqarish muammosi E.G'.G'ozievning tashabbusida, iste'dodli o'quvchilar va kasb tanlash muammosi B.R.Qodirov rahbarligida, bolalarning aqliy faoliyat muammosi R.I.Sunnatovalar tomonidan samarali olib borilmoqda.

Fanning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonida unga ta'sir ko'rsatib kelgan barcha nazariyalar, ilmiy va amaliy ma'lumotlar, yo'nalishlar hozirgi kunga qadar o'zining ahamiyatini saqlab kelmoqda va fanning istiqbolida muhim ilmiy-nazariy manba hisoblanib qolishi, tabiiydir.

3-Mavzu: PSIXIK RIVOJLANISH VA UNI DAVRLASHTIRISH MUAMMOSI.

REJA:

1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.
2. Psixik taraqqiyot va Ta'limning o'zaro munosabati,
3. Yosh davrlari psixologiyasida yosh davrlarini tabaqalash muammolari.

Psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarga sabab bo'ladigan kuchlar o'rtasidagi munosabat qonunlarini o'rganish - yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim va dolzarb muammolaridan biridir.

Inson shaxsiniig psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta'sir ko'rsatishniig zarur shartidir.

Inson - biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomondan, kishining psixik, tug'ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari), ikkinchi tomondan esa faoliyatining ongli sub'ekti na ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvor (masalan, ahloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xo'sh, odam psixikasi va hatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiati biologikmi yoki inqilobiy xarakterga egami?

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z mohiyati jihatidan g'oyaviy xarakterga ega. SHu bois, bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda maydonga kelgan birinchi oqim- biogenetkk kontseptsiya, nazariya bo'lsa, ikkinchi oqim sotsiogenetik kontsentsiyadir.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi biogenetik oqim XIX-asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tu-ma tabiati haqidagi Ta'limot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur Ta'limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa, irsiy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'mi yo'l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay, bu oqim namoyondalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari «ichki qonunlar» asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik Ta'limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, o'quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng Ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning aqliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olishi zarur deb ta'kidlashadi.

Chunonchi, bu yo'nalish tarafdorlaridan, amerikalik psixolog E.Torndayk o'quvchilarning "tabiiy kuchlari" va "tug'ma mayllar"ini psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, Ta'lim-Ta'limning ta'siri - ikkinchi darajalidir, deb aytadi.

Avstraliyalik psixolog K.Byo'ler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotigina emas, balki ahloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog Dj.Dbyui - inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam irsiyat vositasida hosil qilgan ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug'iladi. Bu ehtiyojlar va

psixik xususiyatlar Ta'lim jarayonida namoyon bo'lib, ba'zida o'zgarishi, Ta'limning esa miqdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Venalik vrach-psixolog Z.Freyd mazkur oqim namoyondasi sifatida shaxsning faolligini, uni xarakterga keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi. Odam o'zining qadimiy hayvon tariqasidagi avlod-ajdodlaridan nasliy yo'l bilan o'tgan instinktiv mayllarning namoyon bo'lishi tufayli faoldir. Z.Freydning fikriga ko'ra, instinktiv mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo'ladi. Z.Freyd, shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar bilan bog'laydi. Biroq instinktiv mayllar jamiyatda huddi hayvonot olamidagidek erkin namoyon bo'lavermaydi, Jamiyatdagi jamoa hayoti odamni, undagi mavjud instinktiv mayllarni (ya'ni, jinsiy mayllarni) juda ko'p jihatdan cheklab qo'yadi. Oqibatda odam o'zining ko'p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo'ladi. Uning Ta'limotiga ko'ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo'qolib ketmaydi, balki bizga noma'lum bo'lgan ongsizlik darajasiga o'tkazilib yuboriladi. Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar har turli «komplekslar»ga birlashadilar, go'yo inson shaxsi faolligining haqiqiy sababi ayni shu «komplekslar»ga namoyon bo'lishidir. Z.Freydning Ta'limotidan, uning ochiqdan-ochiq biologizatorlik targ'ibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi haqidagi nazariyasi ilmiy asosga ega emasligini e'tirof etish mumkin.

Bunday Ta'limotlardan, xususan din homiylari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog'liqdir, deb ta'kidlashadi.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan yana bir Ta'limot - sotsiogenetik kontseptsiya qobiliyatlarining taraqqiyotini, faqat, tevarak-atrofdagi muhitning ta'siri bilan tushuntiradi. Bu yo'nalish o'z zamonasi uchun ilg'or hisoblangan XVIII asr frantsuz olimi K.Gel'vetsiy Ta'limotidan boshlangan. K.Gel'vetsiyning Ta'limotiga ko'ra, barcha odamlar aqliy va ahloqiy rivojlanishi uchun tug'ilishdanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo'ladilar, SHuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq fakattina muhit va Ta'limning turlicha ta'sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruhiy, oqibatda ijtimoiy tengsizligi ularning tug'ma xususiyatlari degan Ta'limotga qarshi qaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning g'oyat darajada muhim roli borligini e'tirof etadilar.

Inson shaxsining tarkib topishini o'rganish davomida yuzaga kelgan sotsiogenetik kontseptsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida tabiiy fanlar jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi. O'sha paytda hammaning diqqat-e'tibori mo'jizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu hodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham ta'sir qilmay qolmadi.

Sotsiogenetik kontseptsiya namoyondalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi, asosan, tajribaga bog'liqdir. Bu nazariyada shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlarni jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o'zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi, Bu Ta'limotga ko'ra inson biologik tur sifatida tugalib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi.

Chunonchi, angliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini «top-toza paxta» o'xshatadi. Uning fikricha, bolaning «top-toza taxta» tarzidagi ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir. SHuning uchun bolaning qanday odam bo'lib yetishishi, ya'ni unda qanday shaxsiy fazilatlarining tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, o'zgaralar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog'liqdir, deb ta'kidlaydi.

Har ikkila yo'nalishning namoyondalari, o'z manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo'lishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini yo nasliy, biologik omillar ta'siri ostida, yoki o'zgarimas muhit ta'sirida avvaldan belgilangan va o'zgarimas narsa, deb e'tirof etadilar.

Ma'lumki, odam shaxs sifatida muntazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon bo'ladi. Agarda hayvonlar tevarak-atrofdagi tashqi muhitga passiv moslashib hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya'ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan

foydalansalar, odam esa tevarak-atrofidagi tashqi muhitga faol ta'sir ko'rsatib, uni o'z irodasiga bo'ysundiradi hamda o'zgartirib, o'z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi.

Kuzatishlar jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldi-ki, odamdagi tug'ma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi-yu, biroq uning mazmunini ham, shaxsiy fazilatlarini ham belgilab bera olmaydi. Ta'kidlash zarurki, muhit ham bola psixikasini rivojlantirishda muayyan rol o'ynaydi. Faqat, buning uchun bolani o'qitayotgan kishilarning ta'siri natijasida bola ana shu muhitni faol ravishda o'rganib olishi, tabiiydir.

2. Psixik taraqqiyot va Ta'limning o'zaro munosabati

Yosh davrlar psixologiyasi fani zamonaviy Ta'limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta'siriga bog'liqligini dalillar asosida izohlab beradi. Ulardan,

- birinchisi - inson tug'ilib voyaga yetadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri;
- ikkinchisi - odamga uzoq muddat davomida muntazam tarzda beriladigan Ta'lim-Ta'limning ta'siri;
- uchinchisi - odamga tug'ma ravishda, tayyor holda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta'siridir.

Ma'lumki, har bir odam o'ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muhitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya'ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulg'ayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a'zosi sifatida, ma'lum sinfnig, u yoki bu ijtimoiy guruhning namoyondasi sifatida va nihoyat, tashkil qilinganlik va uyushqoqlik darajasi turlicha bo'lgan muayyan jamoalarning faol a'zosi sifatida qatnashadi.

Shaxsning mohiyati o'z tabiati jihatidan ijtimoiy xarakterga egadir. SHaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlanish manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muhitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog'liqlikda bo'lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi, Mana shu ma'noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, ahloqiy fazilatlarini, xarakteri, irodaviy sifatlarini, qiziqishlari, e'tiqod va dunyoqarashi tarkib topadi.

Muhit, ma'lum maqsadga qaratilgan Ta'lim va Ta'lim, azaldan berilgan, genetik jixatdan kat'iy belgilangan nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo'lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Bu borada, birinchidan, odam muhit ta'siri ostidagi passiv ob'ekt bo'lmay, balki faol mavjudotdir, SHu bois tashqi hayot sharoiti tashqi ta'sir inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo'lgan o'zaro ta'siri orqali, uning muhitdagi faoliyati orqali belgilanadi. Shu sababli muhitning ta'siri haqida emas, balki odamning tevarak-atrofdagi muhit bilan faol o'zaro ta'siri xaqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashqi sharoitlarga, tashqi ta'sirotlarga bog'liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Bu sharoitlar hamda vaziyatlar xamisha odamning hayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik qiyofasi orqali ta'sir qiladi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o'zi ham ongli ravishda o'z shaxsini o'zgartirishi, ya'ni o'zi-o'zini Ta'limlash bilan shug'ullanishi mumkin. Lekin, bu jarayon atrof-muhitdan ajralgan holda emas, balki muhit bilan moslashgan holda va muhit bilan o'zaro munosabatda sodir bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib shuni aytish mumkinki, odamning (bolaning, o'quvchining) ijtimoiy tashkil topgan va faol faoliyati uning psixik rivojlanishining asosi, vositasi hamda shartidir.

O'z - o'zidan ma'lumki, odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nihoyatda zarurdir. Inson psixik xususiyatlari me'yorida tarkib topishi uchun muayyan darajadagi

biologik tuzilish, inson miyasi va nerv sistemasi bo'lishi shart. Bu tabiiy xususiyatlar psixik rivojlanishni harakatta keltiruvchi kuchlar, omillar emas, balki faqat dastlabki sharoitlardir, xolos.

Tabiiy xususiyatlar taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch emasligiga qaramay, inson psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidai, tabiiy xususiyatlar psixik xususiyatlar taraqqiyotining turli yo'llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o'z-o'ziga shaxsning hech qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi. Hech bir me'yordagi bola dadil yoki qo'rqqoq, irodali yoki irodasiz, mehnatsevar yoki yalqov, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi. Agarda Ta'lim to'g'ri tashkil qilinsa xarakterning barcha ijtimoiy qimmatli xislatlarini shakllantirish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o'z-o'zini tuta bilish xislatini nerv sistemasining tipi shiddatli bo'lgan bolalarda ham, yoki nerv sistemasining tipi vazmin bo'lgan bolalarda ham Ta'limlash mumkin va Ta'limlasa bo'ladi. Birok, birinchi holdagi bolalarni Ta'limlash ikkinchi holdagilarni Ta'limlashga qaraganda qiyinroq bo'ladi. Har ikkala holda kerakli sifatlarni Ta'limlash yo'llari va usullari ham turlicha bo'ladi.

Ikkinchidan, tabiiy xususiyatlar odamning biror sohada erishgan yutuqlari darajasiga ham ta'sir qilishi mumkin. Masalan, qobiliyat kurtaklarida tug'ma individual farqlar mavjud. Shu sababli ba'zi odamlar boshqa odamlardan ma'lum bir faoliyatni egallash imkoniyati jihatidan ustun turishadi. Ba'zida esa aksincha, biror-bir faoliyat turini egallash imkoniyati jihatidan esa ulardan ortda qolishlari mumkin. Mana shu ma'noda olganda odamlar o'z qobiliyatlarini baravar rivojlantirish imkoniyatiga ega emaslar. Garchi tabiiy kurtaklar o'quvchilarning psixik rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lsa ham (shu sababli, masalan, Ta'lim jarayonida ayrim o'quvchilardan boshqa o'quvchilarga nisbatan ko'proq zo'r berish talab qilinadi, ayrim o'quvchiga o'qituvchi ko'proq kuch sarflaydi, e'tibor beradi va ko'proq vaqt ajratadi), bu kurtaklarning o'zi psixik taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynamaydi.

Turli yo'nalishga ega bo'lgan psixologlar, bir tomondan Ta'lim va Ta'lim, ikkinchi tomondan esa rivojlanish o'rtasidagi o'zaro munosabati muammosini keng doirada muhokama qilmoqdalar.

Rivojlanish deganda, odatda hodisalarning har ikki turi tushuniladi va bu tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir: 1) miyaning biologik, organik yetilishi, uning anatomik-fiziologik tuzilishi jihatidan yetilishi; 2) psixik (aqliy) rivojlanishning ma'lum o'sish darajalari sifatadagi, o'ziga xos aqliy yetilish sifatidagi psixik rivojlanishi o'z-o'zidan ma'lumki, aqliy rivojlanish miya tuzilishining biologik yechilishi bilan bog'liqdir va bu xususiyat Ta'lim-Ta'lim ishlarida, albatga, hisobga olinishi lozim, chunki Ta'lim miyaning organik jihatdan yetilishini inkor eta olmaydi. Biroq miya tuzilishining organik jihatdan yetilishini muhitga, Ta'lim-Ta'limga mutlaqo bog'lanmagan holda o'zining qat'iy biologik qonunlari asosida sodir bo'ladi, deb bo'lmaydi. Muhit, Ta'lim-Ta'lim va tegishli mashq, miya tuzilishining organik jihatdan yetilishiga yordam beradi.

Bu jarayonda Ta'lim qanday mavqega ega? Ta'lim rivojlanishga nisbatan yetakchi vazifani bajaradimi yoki aksincha? Bu muammoning hal qilinishi Ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv dasturlari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi.

Bu borada nemis psixologi V.SHtern: Ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida Ta'lim va Ta'limning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: Ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq ifodalab beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq Ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. SHuning uchun aqliy jixatdan yetilish jarayoiiga aralashmaslik, unga xalaqit bermaslik, balki Ta'lim uchun imkoniyat yetilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi ham ayni shu g'oyalar bilan yo'g'rilgandir.

J.Piajening fikricha, bolaning aqliy o'sishi o'zining ichki qonunlari asosida rivojlana borib, sifat jihatdan o'ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o'tadi. Ta'lim - bu aqliy yetilish

jarayonini faqat bir qadar tezlatishga yoki sekinlashtirishga qobildir, lekin u aqliy jihatdan yetilish jarayoniga hech qanday jiddiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Demak, Ta'lim rivojlanish qonunlariga bo'ysunishi kerak. Masalan, bolada mantiqiy tafakkur yetilmay turib, uni mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish foydasizdir. Ta'limning turli bosqichlari bolaning tegishli psixologik imkoniyatlari pishib yetiladigan muayyan yoshidan qat'iy nazar bog'liqligi ana shundan kelib chiqadi.

Ta'kidlash joizki, Ta'lim yetakchi rolni bajaradi, Ta'lim va rivojlanish esa o'zaro bir-biriga bog'liqdir; ular alohida sodir bo'ladigan ikki jarayon bo'lmay, balki bir butun jarayondir. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim rivojlanishga turtki bo'ladi, rivojlanishni o'z ortidan ergashtirib boradi. Zarur sharoit tug'ilganda Ta'lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo'ladi. Lekin, Ta'lim rivojlanishga turtki bo'lish bilan bir vaqtda o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan rivojlanish darajasining xususiyatlarini, rivojlanishning ichki qoidalarini, albatta, inobatga oladi. Ta'limning imkoniyatlari juda keng bo'lsa-da, biroq cheksiz emas. Yirik rus psixologi L.S.Vigotskiy Ta'lim va taraqqiyot muammosiga ijtimoiy-tarixiy jarayon nuqtai-nazaridan yondashib, bilimlarni o'zlashtirish insoniyatning tarixiy taraqqiyotida yaratilgan madaniyatda ishtirok etish jarayonidir, deb ta'kidlaydi. U og'ga surgan psixik fuyaktsiyalar taraqqiyotining madaniy-tarixiy nazariyasiga ko'ra, psixik faoliyat taraqqiyoti uning «tabiiy» shaklini bevosita qayta qurgan holda, turli alomatlar bilan avval tashqi, so'ng ichki ifodalanishni nazarda tutib, «madaniy» shaklini egallash tushuniladi.

Shu munosabat bilan L.S.Vigotskiyning psixologiyaga kiritgan «psixik tarahqiyotning eng yahin zonasi» tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Buning asl mohiyati, bolaning mustaqil faoliyati kattalar bilan hamkorlikda, uning rahbarligida amalga oshiriladi. L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan «psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi» tushunchasi «Ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi» degan umumiy qoidaning yaqqol mazmunini tushunish uchun imkoniyat yaratadi.

E.Torndayk va J.Piajening Ta'lim bilan taraqqiyotni ayni bir narsa deb tushuntirishiga qaramay L.S.Vigotskiy: «Bola taraqqiyotini hech mahal maktab Ta'limidan tashqaridagi soya deb hisoblash mumkin emas», - deb ta'kidlaydi. Bundan tashqari, Ta'lim va taraqqiyot bir-biriga tobe bo'lmagan jarayonlardir, degan yo'nalishdagi psixologlarni ham u qattiq tanqid qiladi. P.P.Blonskiy Ta'limning bola taraqqiyotidagi o'rniga alohida ahamiyat beradi. SHuning uchun o'quvchilarning aqliy rivojlanishi to'g'ridan-to'g'ri maktab dasturi mazmuniga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, Ta'lim jarayonida bolalar ma'lum qoida asosida faoliyat qilishga odatlanadilar, Ta'lim ta'siri natijasida o'quvchilarda o'z-o'zini va o'zining aqliy faoliyatini nazorat qilish yuzaga keladi. Psixolog-olimlardan V.V.Davidov, P.Ya.Gal'perin, D.B.El'konin, N.A.Menchinskaya, A.A.Lyublinskaya, E.G'.G'ozievlar o'z tadqiqotlarida Ta'limning taraqqiyotdagi yetakchi rolini ta'kidlashadi.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda ham, psixikada yuzaga keladigan o'zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug'ilishi, tabiiydir.

Bolaning psixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlar murakkab va turli-tumandir. Rivojlanishning mohiyatini qarama-qarshiliklar kurashidan, ichki ziddiyatlar bolaning, psixik rivojlanishini bevosita harakatga keltiruvchi kuchlar, Ta'lim va Ta'lim jarayonida yuzaga keladigan hamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga, masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar; bolaning o'sib borayotgan jismoniy va ruhiy imkoniyatlari bilan eski, tarkib topgan o'zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o'rtasidagi ziddiyatlar; jamiyat, jamoa, katta odamlar tomonidan kundun-kunga ortib borayotgan talablar bilan psixik taraqqiyotning mazkur darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar kiradi.

Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchida mustaqil irodaviy faoliyatga nisbatan bo'lgan tayyorlik bilan hatti-harakatlarning mavjud vaziyatga yoki bevosita ichki kechinmalarga bog'liqligi o'rtasida ziddiyat mavjuddir o'smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o'ziga o'zi baho berishi va o'z talablari darajasi va ikkinchi tomondan, atrofda gilarning unga

nisbatan bo'lgan munosabatlari haqidagi ichki kechinmasi o'rtasida, shuningdek, o'zining jamoadagi real mavqei to'g'risidagi ichki kechinmasi o'rgasida; katta odamlar hayotida to'la huquqli a'zo sifatida qatnashishi ehtiyoji bilan bunga o'z imkoniyatlarining mos kelmasdigi o'rtasida paydo bo'ladi.

Ko'rsatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik, faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko'tariladi. Ehtiyoj qondiriladi - ziddiyat yo'qoladi. Birok, qondirilgan ehtiyoj, yangi ehtiyojni tug'diradi. Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof miqdor o'zgarishlari jarayonidan, ya'ni qandaydir psixik hodisalarning, xususiyat va sifatlarning ko'payishi yoki kamayishidan iborat bo'lib qolmay, balki sifat jihatdan yangi xususiyatlarning, ya'ni yangidan hosil qilingan sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

Psixologlar psixik rivojlanishning umumiy qonuniyatlari borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatga va Ta'limga bog'liqdir. Mana shunday umumiy qonuniyatlarga birinchi navbatda psixik rivojlanishning notekisligi kiradi. Buning mohiyati shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto Ta'lim va Ta'limning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, funksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab turmaydi. Bolaning ayrim yosh davrlarida psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va bu sharoitlarning ba'zilar vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo'lgan ana shunday yosh davrlari sezitiv davrlar deb ataladi. (L.S.Vigotskiy, A.N.Leont'ev). Bunday sezitivlik davrining mavjudligiga miyaning organik jihatdan yetilish qonuniyati ham, ayrim psixik jarayonlar va xususiyatlar ham, hayotiy tajriba ham sabab bo'ladi.

Shunday qilib, bolaning, maktab o'quvchisining psixik rivojlanishi murakkab taraqqiyot jarayonidir.

3. Yosh davrlari psixologiyasida davrlarini tabaqalash muammolari

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu insoi shaxsiini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondashuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha yoritadi.

Ma'lumki, har bir davr o'zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o'ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterli yangi sifatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi, Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. SHu o'rinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqalash nazariyalariga urg'u berib o'tish maqsadga muvofiqdir.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari hamda uning davrlari haqidagi Ta'limotni o'z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy vazifalari, moslashish va ko'nikishdan iborat bo'lib, bu uning doimiy vazifalar turkumini tashkil etadi.

Muallif, bola aql-idrokini quyidagi psixik rivojlanish davrlariga tasniflaydi:

- 1) sensomotor intellekti - tug'ilgandan 2 yoshgacha;
- 2) operatsiyagacha tafakkur davri - 2 yoshdan 7 yoshgacha;
- 3) aniq operatsiyalar davri - 7, 8 yoshdan - 11, 12 yoshgacha;
- 4) rasmiy operatsiyalar davri.

Frantsuz psixologi A.Vallon esa yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

- 1) homilaning ona qornidagi davri;
- 2) impulsiv harakat davri - tug'ilgandan 6 oylikkacha;
- 3) his-tuygu davri (emotsional) - 6 oylikdan 1 yoshgacha;
- 4) sensomotor (idrok bilan harakatning uyg'unlashuvi) davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha;
- 5) personologizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan - 5 yoshgacha;

- 6) farqlash davri - 6 yoshdan - 11 yoshgacha;
- 7) jinsiy yetilish va o'spirinlik davri - 12 yoshdan -18 yoshgacha.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Anan'ev singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o'zining kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlariga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil kilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi;

Chaqaloqlik davri inqirozi.

Go'daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha. Bir yoshdagi inqiroz.

Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagi inqiroz.

Maktabgata davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagi inqiroz.

Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagi inqiroz.

Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha, 17 yoshdagi inqiroz.

L.S.Vigotskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta'riflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilanishlar xaqida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq, bu mulohazalarda ancha munozarali, bahsli o'rinlar ham mavjud. Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar to'g'risidagi mulohazali va olg'a surgan g'oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B.Elkonin tasnifi yetakchi faoliyat (A.N.Leont'ev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli, nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

D.B.Elkonin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim topadi:

1. Go'daklik davri - tug'ilgandan 1 yoshgacha - yetakchi faoliyat-bevosita emotsional muloqot;

2. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - yetakchi faoliyat - predmetlar bilan nozik harakatlar qilish;

3. Maktabgacha davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - rolli o'yinlar;

4. Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 10 yoshgacha - o'qish;

5. Kichik usmirlik davri - 10 yoshdan 15 yoshgacha - shaxsniy intim (dilkash, samimiy) muloqot;

6. Katga o'smirlik yoki ilk uspirinlik davri - 16 yoshdan 17 yoshgacha; - yetakchi faoliyat - o'qish, kasb tanlash davri.

D.B.Elkonin tasnifi ko'pchilik psixologlar tomonidan e'tirof etalsa-da, biroq uning birmuncha munozarali tomonlari mavjud. Umuman D.B.Elkonin mazkur nazariyasi psixologiya fanida, ayniqsa yosh davrlari psixologiyasida muxim urin utadi,

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A.Lyublinskaya inson kamolotini yosh davrlarga ajratishda faoliyat nuqtai nazaridan yondashib, quyidagi davrlarni atroflicha ifodalaydi:

Chaqaloqlik davri - tug'ilgandan bir oylikgacha;

Kichik maktabgacha davr - 1 oylikdan 1 yoshgacha;

Maktabgacha Ta'limdan avvalgi davr - 1 yoshdan 3 yoshgacha;

Maktabgacha Ta'lim davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha;

Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 11, 12 yoshgacha;

O'rta maktab yoshi davri (uspirin) - 13 yoshdan 15 yoshgacha;

Katta maktab yoshi davri~15 yeshdan 18 yoshgacha.

Psixologiyaning taniqli namoyandasi V.A.Krutetskiy insonning ontogenetik kamolotini quyidagi bosqichlardan iboratligini ta'kidlaydi:

Chaqaloqlik (tugilgandan 10 kunliqkacha);

Gudalik (10 kunlikdan 1 yoshgacha);

Ilk bolalik (1 yoshdan 3 yoshgacha);

Bogchagacha davr (3 yoshdan 5 yoshgacha);

Bogchl yoshi (5 yoshdan 7 yoshgacha);

Kichik maktab yoshi (7 yoshdan 11 oshgacha);

O'emirlik (11 yoshdan 15 yoshgacha);

Ilk o'spirinlik yoki katta maktab yoshi (15 yogadai 18 yoshtacha).

Yuqoridagi har ikkala tasnif puxtaligidai, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganligidan qat'iy nazar inson kamolotani •1-o'la ifodalab berishta o'jizlik qiladi.

Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllaniti bosqichlari haqida ko'proq ma'lumot beradi, xolos. Ularda yoshlik, stuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyailari to'grisida nazariy va amaliy ma'lumotlar yetishmaydi. SHunga q;famay ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi zamon psixologiyasining yirik vakili A.V.Petrovskiy inson kamolotiga, shaxsning tarkib topishiga ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan yondashib, shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlarda amalga oshishini ta'kidlaydi;

1. Ilk bolalik (maktabgacha Ta'lim yoshidan oldingi davr) - tug'ilganidan 3 yoshgacha.

Bogcha davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha.

Kichik maktab yoshi davri - 7 yoshdan 11 yoshgacha.

O'rta maktab yoshi (o'smirlik) davri - 11 yoshdan 15 yoshgacha.

Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri - 15 yoshdan 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning tasnifi mukammal bo'lsa-da, kamolotning oraliq bosqichlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ifodalamaydi. Vaholanki, o'sish ijtimoiy qoidalarga muvofiqmi yoki aksincha, qanday bo'lishidan qat'iy nazar, har ikkala yo'nalishning ham oraliq jabhalari bo'lishy ehtimoldan holi emas.

Ma'lumki, har bir yosh davr, o'ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi, bularga: oilada va maktabda bola holatining o'zgarigpi, Ta'lim va Ta'lim shakllarining o'zgarishi hamda bolaning yangi faoliyat ^urlari, organizmdagi ayrim Xo'susiyatlarning yetilishi singari jarayonlarni kiritish mumkin.

Hozirgi zamon nsixologiyasida yosh davrlarini shu nuqtai nazardan tabaqalash maqsadga muvofiqdir:

Ilk bolalik davri - tugilgandan 3 yoshgacha;

Bogcha davri - 3 yoshdan 6, 7 yoshgacha;

Kichik maktab yoshi davri - b, 7 yoshdan 10, 11 yoshgacha;

O'rta maktab yoshi (o'smirlik davri) - 10, 11 yoshdan 14, 15 yoshgacha;

Ilk o'spirinlik (kollej va litsey o'quvchilari)- 14, 15 yoshdan 17, 18 yoshgacha.

Umuman, psixologlar tomonidats g'sh davrlarini tabaqalashtirishning puxta, ilmiy-metodol-ogik negizga ega bo'lgan qator nazariyalari ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishga katta hissa qo'shib, uning nazariy va amaliy muammolarini hal qilishda muqim o'rin egallab kelmoqda. Biroq, shunday bo'lsada, hozir ontogenezni tula yoritishga xizmat qila bladigan nazariyasini yaratish zaruriyati mavjuddir.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1.Psixik taraqqiyotning omillari, shartlari va xarakatlantiruvchi kuchlari xaqida ma'lumot bering?

2. Psixik taraqqiyot va Ta'limning uzaro munosabati deyilganda nimani tushunasiz?
3. Psixik taraqqiyotning qonuniyatlari nimalardan iborat?
4. Etakchi faoliyat deyilganda nimani tushunasiz?
5. Yosh davrlarini tasniflab bering?
6. Yosh davrlarini tabaqalash haqidagi turli nazariyalar haqida ma'lumot bering?

3-Mavzu: SAXS SHAKALLANISHI VA PSIXIK RIVOJLANISH PSIXOIJTIMOY NAZARIYASI.

Reja:

1. Shaxsni o'rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi
2. Shaxsning ijtimoiylashuvi muammolari
3. Shaxs va jamiyat.

Shaxsni o'rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi

Muloqot jarayonining ham, guruhij jarayonlarning hamda egasi—sub'ekti hamda ob'ekti aslida alohida shaxs, konkret odamdur. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiya alohida shaxs muammosini ham o'rganadiki, uni o'sha turli ijtimoiy jarayonlarning ishtirokchisi va faol amalga oshiruvchisi degan nuqtai nazardan tekshiradi. Ma'lumki, shaxs muammosi umumiy psixologiyada ham, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyada ham, differensial, huquqiy psixologiya va psixologiyaning qator maxsus bo'limlarida ham o'rganiladi. Har bir bo'lim yoki tarmoq uni o'z mavzui va vazifalari nuqtai nazaridan shaxs taalluqli bo'lgan muammolarni yoritadi. Masalan, umumiy psixologiya shaxsni psixologik faoliyatning mahsuli, alohida psixik jarayonlarning egasi deb hisoblasa, sotsiologiya uni ijtimoiy munosabatlarning ob'ekti deb qaraydi.

Shaxs muammosiga ijtimoiy-psixologik yondashishning o'ziga xosligi shundaki, u turli guruhlar bilan bo'ladigan turli shakldagi o'zaro munosabatlarning oqibati sifatida qaraladi. Ya'ni, ijtimoiy psixologiya avvalo biror guruhning a'zosi hisoblangan shaxs xulq-atvori qanday qonuniyatlarga bo'ysunishini, shaxsning muloqotlar sistemasida olgan ta'sirlari uning ongida qanday aks topishini o'rganadi. Guruhning shaxs psixologiyasiga ta'siri qay yo'sinda sodir bo'lishi ijtimoiy psixologiyada sotsializatsiya, ya'ni ijtimoiylashuv muammosi bilan uzviy bog'liq bo'lsa, bu ta'sirlarning shaxs hatti-harakatlari, xulqida bevosita qanday namoyon bo'lishi ijtimoiy yo'l-yo'riqlar muammosi bilan bog'liqdir. Ana shular asosida shaxsda shakllanadigan fazilatlar va ularning turli tipdagi shaxslarda namoyon bo'lishini aniqlagan holda, shaxs xulq-atvorini boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir.

Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari va muammolari.

Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarini ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Ijtimoiy muhitning ta'siri xulq-atvorda bevosita namoyon bo'ladi. U yoki bu xulq-atvorning sababi uning motividir. Ijtimoiy psixologiya shaxs xulq-atvorining motivlari sifatida ijtimoiy ustanovkalarni o'rganadi.

Rus olimi V.A. Yadov o'zining dispozitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) Elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'p incha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart - sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) Ijtimoiy ustnovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart - sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) Bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashlarni o'zgartirish demakdir.

G) Qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr - qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, sahih hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o'z qadrini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustanovka shaxs xulq-atvorining ichki, anglanmagan yoki qisman anglangan motivlariga kiradi. Masalan, bir kishiga badiiy adabiyotdan aynan bir guruh asarlar yoqadi. Lekin nima uchun xuddi shu asarlar guruhi yoki shu adib yoqishini tushunmaydi. O'sha guruhdan yangi bir kitob qo'lga kirganda u albatta yoqishi kerak degan tasavvurda bo'ladi. Shu ma'noda olib qaralganda, ijtimoiy ustanovka shaxsdagi anglanmagan munosabatlarga o'xshaydi. Lekin aslida uning tabiati juda murakkabdir. Chunki ijtimoiy ustanovka tushunchasida munosabatlar ham, shaxsiy ma'no ham, baholar sistemasi ham, bilimlar ham o'z ifodasini topadi. Ya'ni, ijtimoiy ustanovka shaxsning turli ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan munosabat bildirishining ichki mexanizmidir, shu ob'ektlar bilan ishlashga, ularni baholashga hamda ma'lum tarzda idrok qilishga tayyorgarlik holatidir.

Ijtimoiy ustanovka muammosi G'arbda, ayniqsa, Amerika Qo'shma Shtatlarida har taraflama chuqur o'rganilgan muammolardan hisoblanadi. Amerikalik olimlar uning shaxsning avvalgi xayotiy tajribasiga, undagi ijtimoiy tasavvurlarga bog'liqligini o'rganib, shaxs xulq-atvorini turli sharoitlarda boshqaruvchi mexanizm ekanligini isbot qildilar. Ular ijtimoiy ustanovkani bir so'z bilan— "attityud" so'zi bilan ifodalaydilar. 1942-yildayok M. Smit attityudning uch komponentli strukturasi ishlab chiqqan. Bunga ko'ra attityudda uch qism bo'lib, bular kognitiv qism, affektiv qism hamda konativ qismlaridir.

Kognitiv qism — bu shaxsdagi attityud ob'ektiga nisbatan bilimlar, uning odam tomonidan anglanishidir. Bunga shaxsdagi bilimlardan tashkari g'oyalar, tasavvurlar, prinsiplar va hokazolar kiradi.

Attityudning affektiv qismi — bu o'sha ob'ektni hissiy-emotsional baholash bo'lib, yoqtirish yoki yoqtirmaslik tarzidagi hissiyotlar kiradi. Konativ qism yoki xulq-atvor bilan bog'liq qismga esa shu ob'ektga nisbatan amalga oshiriladigan hatti-harakatlar, aynan xulq-atvor kiradi.

Lekin ba'zi olimlarda ustanovkaning aynan ob'ektga yoki vaziyatga nisbatan bo'lishi mumkinligiga haqida ma'lumotlar ham bor edi. Xususan, Laperning 1934-yilda o'tkazgan mashhur eksperimenti bunga misol bo'lishi mumkin. Eksperimentning mazmuni kuyidagicha edi. Laper ikkita xitoylik talabalar bilan AQSh buylab sayohatga chiqadi. Ular hammasi bo'lib 252 ta mexmonxonada bo'lishib, ularning deyarli barchasida (bittasidan tashqari) iliq, samimiy munosabatning guvohi bo'lishadi. Ma'lumki, o'sha paytlarda irqiy belgi bo'yicha odamlarga tanlab munosabatda bo'lishar, xitoyliklar ham sariq tanlilar sifatida kamsitilardi. Laper bilan hamroh bo'lgan talabalarga munosabat bilan olimga bo'lgan munosabat o'rtasida deyarli farq sezilmadi. Sayohat tugagach, Laper o'sha barcha mehmonxona egalariga minnatdorchilik xati yozib, yana o'sha talabalar bilan borsa, yana o'shanday iliq kutib olishlari mumkinligini so'radi. Javob faqat 128 ta mexmonxona egalaridan keldi, ularning ham bittasida ijobiy javob, 58 % da rad javobi, qolganlarida turlicha formalarda noaniq javoblar olindi. Bundan Laper shunday xulosaga keldi: demak xitoy millatiga mansub shaxslarga nisbatan ijtimoiy ustanovka bilan mehmonxona egalarining real xulq-atvorlari o'rtasida farq bo'lib, aslida ustanovka salbiy ekanligi, vaziyatga qarab esa, u boshqacha — ijobiy namoyon bo'lganligi aniqlandi.

Ijtimoiy ustanovkalarga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlardan yana biri uning uzoq muddatli xotira bilan bog'liqligidir. Ayni vaziyatlarda shakllangan obrazlar uzoq muddatli xotirada saqlanib, u yoki bu vaziyatda aktuallashadi, ya'ni "jonlanadi". Masalan, ba'zi bir etnik

stereotiplar ana shunday xotira obrazlaridandir. Demak, ijtimoiy ustanovka ob'ektga hamda konkret vaziyatga bog'liqdir.

Shakllangan ijtimoiy ustanovkaning hayot mobaynida o'zgarishi mumkinligi muhim ijtimoiy-psixologik ahamiyatga egadir. Amerikalik olim Xovland fikricha, ijtimoiy ustanovka o'rgatish yo'li bilan o'zgarishi mumkin. Ya'ni o'quvchilardagi turli ustanovkalarni o'zgartirish uchun rag'batlantirish yoki jazolash tizimini o'zgartirish lozimdir. Ikki shaxs yoki shaxs bilan guruhning ustanovkalari mos kelmay qolgan sharoitda esa tomonlardan biri ongli ravishda o'z ustanovkalarini o'zgartirishi shartdir. Aks holda nomutanosiblik prinsipiga ko'ra shaxslararo nizo yoki kelishmovchilik paydo bo'lishi muqarrardir.

Ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning eng sodda va qulay yo'li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta'sirlarni qaytarishdir. Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo'lganda, ob'ektivlashadi, ya'ni o'z kuchini va mavjudligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo'lsak, u yerda biror g'oyani onga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o'z siyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so'zlar va iboralar, harakatlar bilan qaytaraveradi va shu yo'l bilan ko'p chilikning ma'qullashiga erishadi. Ayniqsa, saylov oldi tadbirlarida ana shu usul keng qo'llaniladi. Shulardan kelib chiqib, ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o'zgartirishga erishish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, shaxsga sotsial-psixologik yondatish uni ma'lum guruhlarining a'zosi, konkret sharoitida o'ziga o'xshash shaxslar bilan muloqotga kirishuvchi konkret odam deb tushunishdir.

Shaxsga qo'yiladigan ijtimoiy talablar

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq - atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning ahloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq - atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy harakatlari va ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Ijtimoiy normalar

Ijtimoiy norma - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan harakatlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi - norma va hakoza. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda ko'p chilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan karakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy sanksiya

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi.

Ijtimoiy sanksiyalar - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va raqobatlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarni buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirlar nisbatan ko'p chilikning ayblov ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbeh berishi, juda kam hollarda o'zini bebosh tutayotgan

o'smirning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, «ko'zini moshday qilib ochib qo'yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko'rinishidir.

Ijtimoiy rol

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi.

Rol - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi xuquq va burchlaridan iborat harakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo'lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o'quv yurtida taxsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a'zo bo'lish, stipendiya olib, ma'muriyatning ijtimoiy himoyasida bo'lish kabi qator huquqlar bilan birgalikda o'sha oliygoh ichki tartib - intizomi normalariga so'zsiz bo'ysunish, darslarga o'z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o'zlashtirish normalarini bajarish, amaliyotda bo'lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o'z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota va ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. Ya'ni, konkret shaxsning o'ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli - tuman ijtimoiy rollarning harakteridan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, kimdir «tartibli, ba'mani, fozil, ahloqli va odobli» deyilsa, kimdir - be'mani, bebosh, o'zgaruvchan, ikkiyuzlamachi (ya'ni, bir sharoitda juda qobil, boshqa yerda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo'lib qoladi.

Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko'p ligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo'lib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o'zi uchun o'ta ahamiyatli bo'lsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o'sha vaziyatda boshqacharoq, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. qolaversa, rollarning ko'pligi ba'zan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirtidan tahsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Shaxs ijtimoiylashuvi.

Har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya deb yuritiladi.

Demak, sotsializaqiya yoki ijtimoiylashuv - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexaniq tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub'ektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10 - 15 ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida ta'kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama - qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi. Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart - sharoitlarini ijtimoiy institutlar deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (boqcha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi. Bu institutlar orasida bizning

sharoitimizda oila va mahallaning roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, oilaviy munosabatlar tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda «qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda mahalla ham muhim Ta'limlovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib yetishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga maktab va boshqa ta'lim maskanlari kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va Ta'lim jarayonlari maxsus tarzda uyqunlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv Ta'limviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi Ta'limlovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning Ta'limlovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko'zlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfdagi shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo'naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu mehnat jamoalaridir. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar harakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'p incha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, soqlom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Shaxs sotsializatsiyasi to'g'risida gap ketarkan, aytish kerakki, sotsializatsiya sof ijtimoiy-psixologik tushuncha bo'lib, u — individning ijtimoiy muhitga qo'shilishi, ijtimoiy ta'sirlarni o'ziga singdirishi va aktiv ravishda muloqot sistemasiga kirib borishi jarayonidir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, bir tomondan, shaxs aktiv ravishda ijtimoiy ta'sirlarni qabul qiladi, ikkinchi tomondan esa, ularni hayotda o'z xulq-atvorlari, munosabatlarida namoyon etadi. Bu jarayon normal individda tabiiy tarzda ro'y beradi, chunki individda shaxs bo'lishga ehtiyoj hamda shaxs bo'lishga imkoniyat va zaruriyat bordir. Shuning uchun ham bola tug'ilib, ijtimoiy muhitga qo'shilgan ondan boshlab, undagi shaxs bo'lishga intilishni, undagi shakllanish jarayonini kuzatish mumkin (masalan, chaqaloqlardagi bevosita emotsional muloqotga ehtiyojning borligi).

Shaxs sotsializatsiyasi yoki shakllanishining o'z sohasi, bosqichlari va muassasalari mavjud.

Shaxsning shakllanishi asosan uch sohada amalga oshiriladi:

1) faoliyat sohasi, ya'ni umri mobaynida shaxs turli faoliyatlarga bevosita yoki bilvosita jalb etilgan bo'lib, bu jarayonda faoliyatlar jabxasi, soxasi kengayib, boyib boraveradi. Har bir faoliyat turi individdan maxsus fazilatlarni, malaka va ko'nikmalarni, bilimlarni talab etadiki, ularni qoniqtirish yo'lidagi aktivligi unda o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlar kompleksini shakllantiradi;

2) muloqot sohasi, ayniqsa maktabgacha yosh davrdagi va o'smirlik davrlaridagi muloqot sistemalari bolada bir qancha ijtimoiy-psixologik xislatlarni paydo qiladiki, buning natijasida u faol hayotiy mavqega ega bo'ladi, jamiyatda o'z o'rnini tasavvur qilishga erishadi.

3) o'z-o'zini anglash sohasi, ya'ni "Men" obrazining yil sayin o'zgarib borishi jarayoni bo'lib, avval o'zini boshqalardan farqliligini, o'zicha mustaqil harakat qilish, mustaqil fikr yurita olish qobiliyatini anglash, so'ngra esa o'z-o'zini baholash, anglash, nazorat qilish- xususiyatlari rivojlanadiki, ular ham faol shaxs psixologiyasining tarkibiy qismidir.

Shaxs ijtimoiylashuvining ushbu bosqichlari mavjud. Masalan, birinchi bosqich—mehnat faoliyatigacha bo'lgan bosqich bo'lib, unga bolaning maktabgacha yosh davri hamda o'qish yillari kiradi. Bu davrdagi ijtimoiylashuvning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu davrda asosan tashqi ijtimoiy muhit, ijtimoiy ta'sirlar faol ravishda ongga singdiriladi, mustaqil hayotga tayyorgarlik borasida muhim bosqich o'tiladi. Ikkinchi bosqich — mehnat faoliyati davri — bu davr odamning yetuklik yillari bilan bog'liq bo'lib, avvalgi davrlarda singdirgan ijtimoiy ta'sirlarni bevosita faol faoliyatda, shaxslararo munosabatlar sistemasida namoyon etadi. Kasbga ega bo'lib, aniq hayot yo'lini tanlagan, turmush qurib, kelgusi avlodni Ta'limlayotgan shaxsda namoyon bo'ladigan barcha ijtimoiy fazilatlar shu davrning mahsulidir. Nihoyat, uchinchi bosqich — mehnat faoliyatidan keyingi davr bo'lib, bunga asosan aktiv mehnat faoliyatidan so'ng qarilik gashtini surayotganlar kiradi. Bu davrda ham shaxs ijtimoiylashuvi davom etaveradi, chunki endi ilgari davrlarda orttirilgan tajriba boshqalarga uzatiladi, shunga ko'ra shaxs strukturasi ham xususiy o'zgarishlar ro'y beradi.

Bu jarayon ro'y beradigan sharoitlar — muassasalar xususida gapiriladigan bo'lsa, turli davrlarda oila, bolalar muassasalari, maktab, boshqa dargohlari, mehnat jamoalarining roli nazarda tutiladi.

Shaxs toifalari va ularning ijtimoiy psixologik xarakteristikasi

Psixologlarning fikricha, (G.Asmolov, P.Shixerev, V.A.Yadov, P.Nadirashvili va boshqalar) ijtimoiy ustanovkalarini o'zgartirish uchun shu ustanovkaning sababi bo'lgan vaziyat yoki faoliyatning maqsadi va motivini o'zgartirish shartdir. Shu narsa shaxsning aktiv ongli faoliyatida sodir bo'ladi.

Shunday qilib, shaxs sotsializatsiya jarayonida turli ustanovkalarini ro'yobga chiqarish sharoitida faollik ko'rsatadi. Shunday faollikning natijalarini biz uning ijtimoiy-psixologik sifatlarida ko'ramiz. Ya'ni, aktiv birgalikdagi faoliyat, o'zaro muloqot jarayonida shaxsning ijtimoiy-psixologik fazilatlari shakllanadi. Shuning uchun ham barcha sifatlar faoliyatda namoyon bo'ladigan hamda muloqotda ko'rinadigan sifatlar guruhiga bo'linadi. Masalan, tashqi muhit bilan faol munosabat perseptiv himoya sifatleri, ya'ni o'ziga xavf soluvchi yoki solishi mumkin bo'lgan ijtimoiy ta'sirlardan himoya qiluvchi xususiyatlar shakllanadi. Bu sifatleri ba'zi mualliflar perseptiv qobiliyatlar (V.A.Labunskaya) deb atasalar, boshqalari "ijtimoiy ta'sirlarga hissiy javob berish qobiliyati" (A.Bodalev), "kuzatuvchanlik", "ziyraklik" (Yu.Jukov) va hokazo deb atashgan. Boshqa sifatlar "muloqotda namoyon bo'luvchi sifatler"dir. Ular turli ijtimoiy kutishlar sistemasi bilan bog'liq bo'lib, shaxsning turli sharoitlarda to'g'ri muloqotga kirishish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, har bir shaxsda o'ziga xos tarzda dunyoni, odamlarni idrok qilish va tushunish qobiliyati borki, ular muloqot jarayonida kamrok xatolarga yo'l qo'yishini ta'minlaydi. Masalan, bosiqlik, mulohazalilik o'zgalarning ichki dunyosini gapleri, hatti-harakatlariga qarab bilish qobiliyati va boshqalar shular jumlasidandnr. Shu fazilatlarni qanchalik namoyon eta olishiga qarab shaxs tiplari farqlanadi.

Ekstrovert va introvert toifali shaxslar

Bu tiplar muloqotga kirisha olish qobiliyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan, ekstrovert — o'ta muloqotga kirishuvchan, o'zini odamlar guruhsiz tasavvur qila olmaydigan shaxsdir. Uning uchun muloqot haqiqiy ehtiyojdir, boshqalarning uni tushunish-tushunmasliklaridan qati nazar, u doimo o'z fikr-istaklarini o'rtoqlashgisi keladi. Ekstrovert uchun konkret kim bilandir muloqotda bo'lish emas, umuman kim bilan bo'lsa ham muloqotda bo'lish xohishi muhim. Shuning uchun ham u umuman begona odam bilan gaplashib, kirishib keta oladi. Gaplashgisi kelmagan begonaning psixologiyasini tushunishi qiyin ("Qanday qilib gaplashishni xohlamaslik mumkin?", — deb uylaydi u). Ekstrovertning qiziqishlari ham tez-tez o'zgarib turadi, do'stlari, o'rtoqlarini ham almashtirib turishga intiladi. Bundan tashqari, u o'ta kirishuvchan bo'lganligi uchun ham har qanday sharoitda vaziyatdan chiqish usullari to'g'risida tez xulosaga keladi, o'ta qiziquvchan, dunyoda bo'layotgan hodisalar, "mish-mishlar"ni bilish uning uchun zarur. Ekstrovert kek saqlamaydi, bugun urushgan odami bilan ertaga hech narsa bo'lmaganday apoq-chapoq bo'lib ketishi mumkin.

Introvert esa ekstrovertning teskarisi. U ko'proq ichki dialog formasidagi muloqotni afzal ko'radi, ya'ni yolg'izlikda mulohaza yuritish, o'zi haqida o'ylash va shunga o'xshaganlar uning uchun asosiy ishdir. Shuning uchun ham unda muloqotga ustanovka juda sust, odamlarning uni tushunmay qolishlaridan doimo xavotirda bo'ladi. Introvert kitoblar olami, falsafiy fikrlashlar qulidir, chunki u odamlar guruhida sodir bo'lib turadigan ziddiyatlardan cho'chiydi, o'zini olib qochadi. Agar muloqotda bo'ladigan bo'lsa, 2—3 kishidan ortiq bo'lmagan guruhni afzal ko'radi. Shunda ham har kuni emas, ba'zan-ba'zan uchrashib turish, gaplashganda ham "shaxsiy" mavzularda emas, umumiy gaplar haqida suhbatlashishni yaxshi ko'radi. Chunki u ekstrovertdan farq qilib, o'z "Men"ining boshqalarga o'xshamasligini doimo esda tutadi. Introvert doimiy standartlar, belgilangan normalar olamida yashaydi, qiziqqan narsasi bilan umrini oxirigacha bo'lsa ham shug'ullanishga tayyor, umr yo'ldoshiga sodiq, vafodor. Do'stlarga ham xuddi shunday.

Mobil va rigid toifali shaxslar

Bu shaxs tiplari muloqotga kirishish me'zoniga ko'ra farqlanadi. Masalan, mobil tip har qanday ish bilan mashg'ul bo'lgan sharoitda juda tez muloqotga kirishadi, lekin boshqa narsalarga ham diqqatini ko'chirishi mumkin. U tez gapiradi, doimo shoshadi, yuz ifodalari ham tez o'zgaradi. Suhbat mavzusinn ham tez-tez o'zgartirib turishga moyil. Gaplashib ketishi qanchalik oson bo'lsa, gapni tugatib, xayrlashib ketishi ham oson. Suhbat tugagandan keyin qolgan ishini davom ettirib ketaveradi.

Rigid suhbatdosh esa uning aksi. Bunday shaxs qatiyatli, dadil bo'lsa ham, bir faoliyat turidan ikkinchisiga ko'chishi juda qiyin, u ma'lum muddatni talab qiladn. Chunki u o'ylamasdan tavakkal ish qila olmaydi. Masalan, u xat yozayotgan paytda kirib qolsaniz, to biror bo'lagiga nuqta quymaguncha sizga qaramaydi. Qaragandan keyin esa, tezgina suhbatga kirisha olmaydi. Rigid shaxs juda yaxshi suhbatdosh. Mobil tipdagi suhbatdosh bilan gaplashayotganda u tez-tez gapni bo'lib, suhbatdoshga tashabbusni bergisi kelmaydi, rigid esa juda diqqat bilan tinglaydi. Lekin o'zi gapirganda, sekin, mantiqan to'g'ri gapirishni yaxshi ko'radi, gapini bo'lishlarni sira istamaydi. Agar suhbatni bo'lsangiz, keyingi safar siz bilan gaplashmay qo'ya qolishni afzal ko'radi. Agar u bilan urishib qolsangiz, ancha vaqtgacha uning jaxli chiqmaydi, sizni oxirigacha eshitib, sekin javob beradi, undagi ranjish, jaxl chiqishi odatda siz ketgandan keyin keladi. Agar uning suhbatdoshi toqatsiz odam bo'lsa, ikkalasining chiqishishi qiyin, chunki u uzoqdan kelib tushuntirishni yaxshi ko'radi. Demak bu tiplar ham har xil, har birida ham yaxshi, ham yomon sifatlar bor.

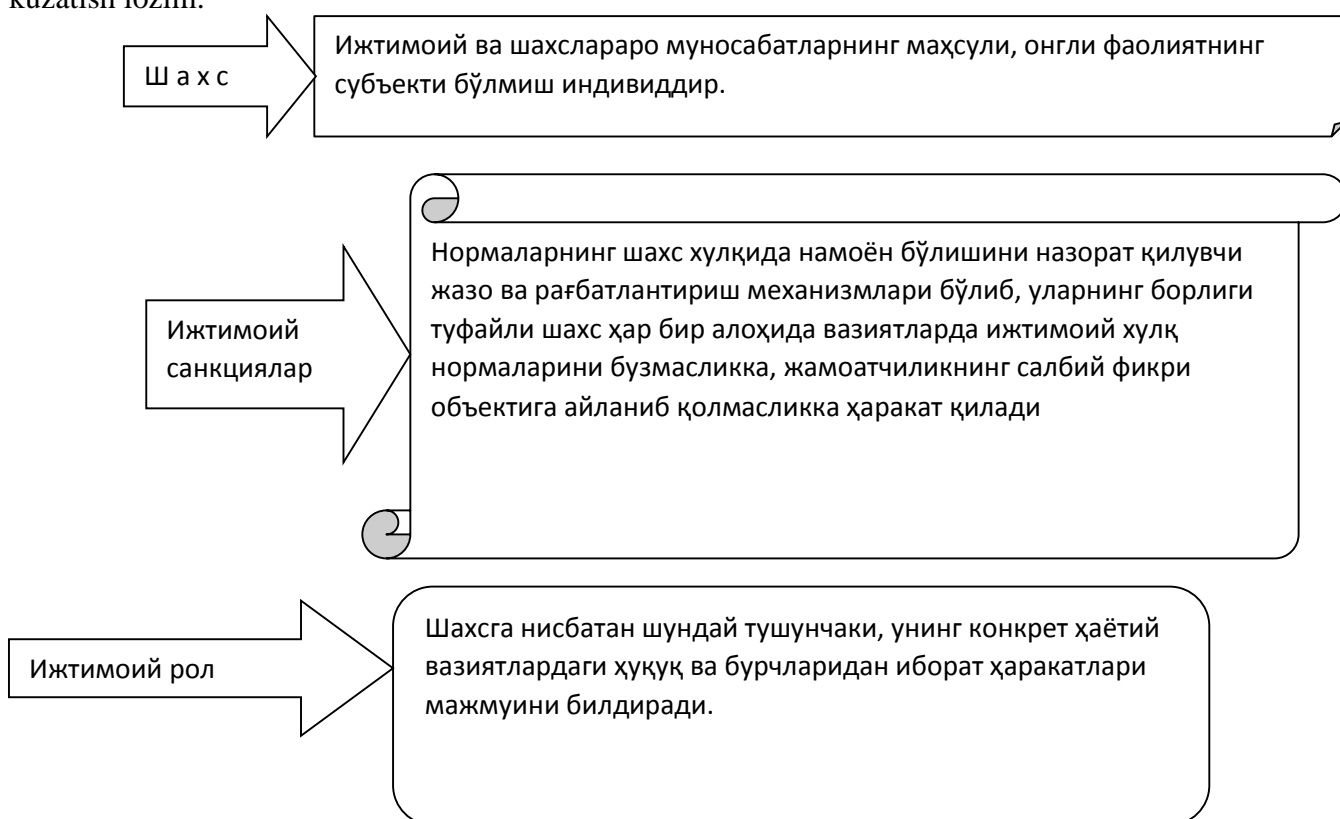
Dominant va tobe toifali shaxslar

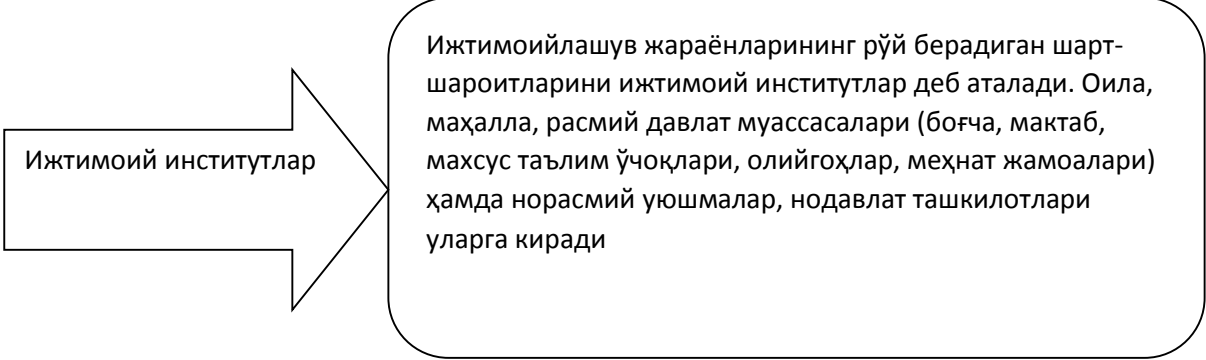
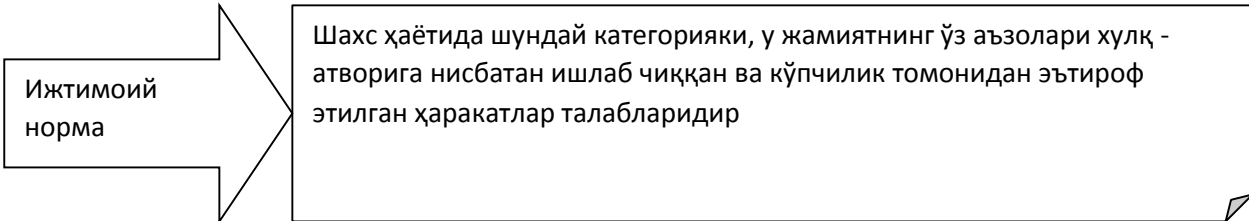
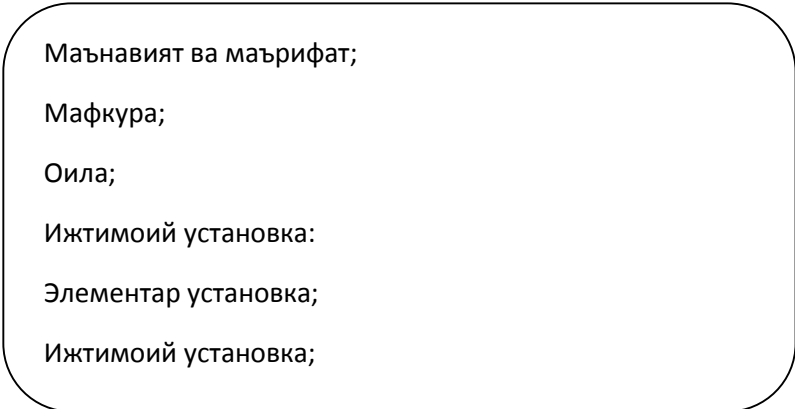
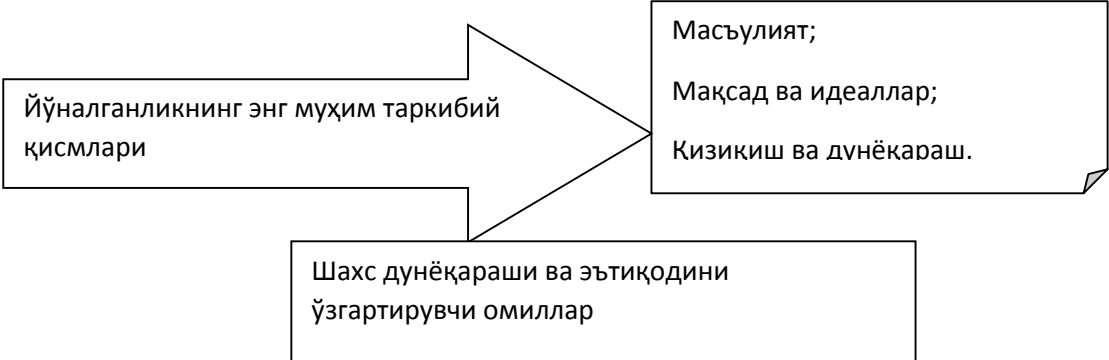
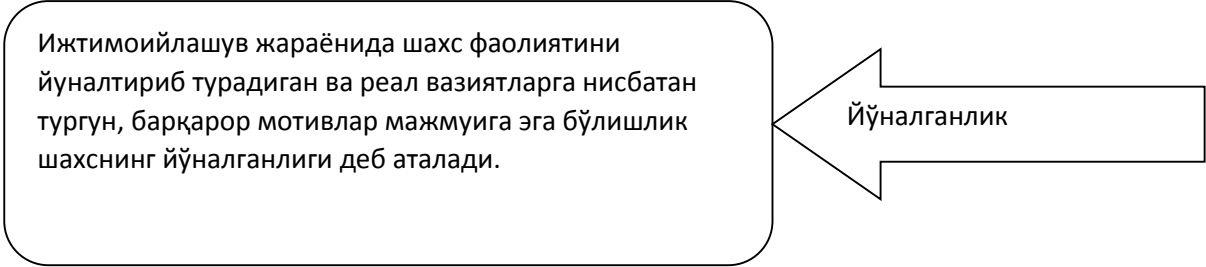
Dominant tip muloqot jarayonida sira ham boshqalardan past kelishni xohlamaydi, savol berilsa, xohlama javob beradi, bo'lmasa, indamasligi ham mumkin. U doimo suhbatdoshga ta'sir ko'rsatishi, uning bo'ysunishini xohlaydi. Unda egoizm hissi kuchli, o'zi xato fikr yuritsa, xatoligini suhbatdosh sezsa ham uni bo'yniga olmaydi. Dominant tip — qatiyatli. Suhbat davomida u sizning fikringizni yarim yo'lda tushunsa, sizni oxirigacha tinglashni istamaydi, gapni

bo'lib, mayinlik bilan gapni tugatib qo'yishi mumkin. Agar ikkala suhbatdosh ham dominant bo'lishsa, unda ular o'rtasida osongina raqobat hissi yuzaga chiqishi, kelishmay qolishlari mumkin. Shuning uchun janjallashib qolmaslik uchun dominant shaxsning mustaqilligi, dadilligiga ko'nish, unga o'z nuqtai nazarini oxirigacha bayon etish imkoniyatini berish lozim.

Tobe tipli shaxs esa suhbatdoshning qarashlariga moslashadi, doimo yon berishga tayyor, shuning uchun u kam janjallashadi, lekin yomon ko'rib qolgan odami bilan umuman gaplashmaydi. Suhbat sharoitidagina u asta-sekin o'zining dadilligini ko'rsatishi, ochiq gaplashishi, ba'zan e'tirozlar bildirishi mumkin. Tobe shaxsli bolalarni rag'batlantirish maqsadga muvofiqdir, shuning uchun ham ularni maqtab turish, gapirayotganda ko'zlar, yuz ifodalari bilan ularni ruhan qo'llab turish kerak. Biror qarorga kelish kerak bo'lib qolsa, bu shaxs qarorni yaxshisi siz qabul qilishingizni xohlaydi, chunki javobgarlikni bo'yniga olishni istamaydi.

Yuqorida keltirilgan tiplarni kuzatar ekanmiz, barchasida yaxshi va yomon, noqulay sifatlar borligini ko'ramiz. Hayotda ko'pincha sof u yoki bu tip vakili uchramaydi, lekin u yoki bu vaziyatlarda takrorlanadigan fazilatlariga qarab odamlarni tiplarga bo'lamiz. Bundan tashqari, bir marta ko'rishda odam haqida xulosa chiqarib bo'lmaydi. Uni turli sharoitlarda bir necha marta kuzatish lozim.

Социализация ёки
ижтимоийлашув

Инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва ҳаёт - фаолият жараёнида уни фаол тарзда ўзлаштириш жараёнидир. Ижтимоийлашув - ҳар бир шахснинг жамиятга қўшилиши, унинг нормалари, талаблари, қутишлари ва таъсирини қабул қилган ҳолда, ҳар бир ҳаракати ва муомаласида уни кўрсатиши, шу ижтимоий тажрибаси билан ўз навбатида ўзгаларга таъсирини ўткази олиши жараёнидир

Shaxsni o'rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi

Muloqot jarayonining ham, guruhij jarayonlarning hamda egasi—sub'ekti hamda ob'ekti aslida alohida shaxs, konkret odamdir. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiya alohida shaxs muammosini ham o'rganadiki, uni o'sha turli ijtimoiy jarayonlarning ishtirokchisi va faol amalga oshiruvchisi degan nuqtai nazardan tekshiradi. Ma'lumki, shaxs muammosi umumiy psixologiyada ham, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyada ham, differensial, huquqiy psixologiya va psixologiyaning qator maxsus bo'limlarida ham o'rganiladi. Har bir bo'lim yoki tarmoq uni o'z mavzui va vazifalari nuqtai nazaridan shaxsga taalluqli bo'lgan muammolarni yoritadi. Masalan, umumiy psixologiya shaxsni psixologik faoliyatning mahsuli, alohida psixik jarayonlarning egasi deb hisoblasa, sotsiologiya uni ijtimoiy munosabatlarning ob'ekti deb qaraydi.

Shaxs muammosiga ijtimoiy-psixologik yondashishning o'ziga xosligi shundaki, u turli guruhlar bilan bo'ladigan turli shakldagi o'zaro munosabatlarning oqibati sifatida qaraladi. Ya'ni, ijtimoiy psixologiya avvalo biror guruhning a'zosi hisoblangan shaxs xulq-atvori qanday qonuniyatlarga bo'ysunishini, shaxsning muloqotlar sistemasida olgan ta'sirlari uning ongida qanday aks topishini o'rganadi. Guruhning shaxs psixologiyasiga ta'siri qay yo'sinda sodir bo'lishi ijtimoiy psixologiyada sotsializatsiya, ya'ni ijtimoiylashuv muammosi bilan uzviy bog'liq bo'lsa, bu ta'sirlarning shaxs hatti-harakatlari, xulqida bevosita qanday namoyon bo'lishi ijtimoiy yo'l-yo'riqlar muammosi bilan bog'liqdir. Ana shular asosida shaxsda shakllanadigan fazilatlar va ularning turli tipdagi shaxslarda namoyon bo'lishini aniqlagan holda, shaxs xulq-atvorini boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir.

Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari

Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarini ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Ijtimoiy muhitning ta'siri xulq-atvorda bevosita namoyon bo'ladi. U yoki bu xulq-atvorning sababi uning motividir. Ijtimoiy psixologiya shaxs xulq-atvorining motivlari sifatida ijtimoiy ustanovkalarni o'rganadi.

Rus olimi V.A. Yadov o'zining dispozitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'p incha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart - sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) ijtimoiy ustnovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart - sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashlarni o'zgartirish demakdir.

G) qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr - qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, sahih hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o'z qadrini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustanovka shaxs xulq-atvorining ichki, anglanmagan yoki qisman anglangan motivlariga kiradi. Masalan, bir kishiga badiiy adabiyotdan aynan bir guruh asarlar yoqadi. Lekin nima uchun xuddi shu asarlar guruhi yoki shu adib yoqishini tushunmaydi. O'sha guruhdan yangi bir kitob qo'lga kirganda u albatta yoqishi kerak degan tasavvurda bo'ladi. Shu ma'noda olib qaralganda, ijtimoiy ustanovka shaxsdagi anglanmagan munosabatlarga o'xshaydi. Lekin aslida uning tabiati juda murakkabdir. Chunki ijtimoiy ustanovka tushunchasida munosabatlar ham, shaxsiy ma'no ham, baholar sistemasi ham, bilimlar ham o'z ifodasini topadi. Ya'ni, ijtimoiy ustanovka shaxsning turli ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan munosabat bildirishining ichki mexanizmidir, shu ob'ektlar bilan ishlashga, ularni baholashga hamda ma'lum tarzda idrok qilishga tayyorgarlik holatidir.

Ijtimoiy ustanovka muammosi G'arbda, ayniqsa, Amerika Qo'shma Shtatlarida har taraflama chuqur o'rganilgan muammolardan hisoblanadi. Amerikalik olimlar uning shaxsning avvalgi xayotiy tajribasiga, undagi ijtimoiy tasavvurlarga bog'liqligini o'rganib, shaxs xulq-atvorini turli sharoitlarda boshqaruvchi mexanizm ekanligini isbot qildilar. Ular ijtimoiy ustanovkani bir so'z bilan— "attityud" so'zi bilan ifodalaydilar. 1942-yildayok M. Smit attityudning uch komponentli strukturasi ishlab chiqqan. Bunga ko'ra attityudda uch qism bo'lib, bular kognitiv qism, affektiv qism hamda konativ qismlaridir.

Kognitiv qism — bu shaxsdagi attityud ob'ektiga nisbatan bilimlar, uning odam tomonidan anglanishidir. Bunga shaxsdagi bilimlardan tashkari g'oyalar, tasavvurlar, prinsiplar va hokazolar kiradi.

Attityudning affektiv qismi — bu o'sha ob'ektni hissiy-emotsional baholash bo'lib, yoqtirish yoki yoqtirmaslik tarzidagi hissiyotlar kiradi. Konativ qism yoki xulq-atvor bilan bog'liq qismga esa shu ob'ektga nisbatan amalga oshiriladigan hatti-harakatlar, aynan xulq-atvor kiradi.

Shaxsga qo'yiladigan ijtimoiy talablar

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq - atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning ahloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq - atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy harakatlari va ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Ijtimoiy normalar

Ijtimoiy norma - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan harakatlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rninga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi - norma va hakoza. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda

ko'p chilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan harakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy sanksiya

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi.

Ijtimoiy sanksiyalar - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va raqobatlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirda nisbatan ko'p chilikning ayblov ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbeh berishi, juda kam hollarda o'zini bebosh tutayotgan o'smirning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, «ko'zini moshday qilib ochib qo'yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko'rinishidir.

4-Mavzu: ONTOGENEZNING (GO'DAKLIKNING) ILK BOSQICHLARIDA INSONNING PSIXIK RIVOJLANISHIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Reja:

1. Go'daklik davrida psixik rivojlaiish.
2. Go'daklikning
3. Go'daklik davrida psixik va jismoniy rivojlaiish

Go'daklik davri bolaning tugalganidan bir yoshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda bola tashqi muhitga moslashishi uchun ma'lum darajada yetilgan nerv tizimi bilan tutiladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organiq ehtiyojlarni (kisorodga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo'naltiriman xatgi-harakatlarning tugma, instinktav shakllari sof holda kuzatiladigan yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti— harakatlar, yanga tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go'daklik yoshidaga bolalarning' asosiy xususiyatlaridir. Agar organiq ehtiyojlar yetarli darajada qondirib borilsa, ular o'zlarining asosiy bo'lish ahamiyatini yuqotadi: to'tri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va Ta'lim natijasida bola psixik rivojlanishi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga, harakatga, muloqotga nisbatan yangi turdagi ehtiyojlar gurkumi yuzaga keladi, Bola tugilishining birinchi haftasidanoq uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal suratda rivojlanadi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, katgalarining tovushlariga e'tibor bera boshdaydi. Yangi tugilgaya chaqaloqning miya og'irligi kattalar miyasining 1/4 qismiga to'gri keladi, nerv hujayralarning soni esa xuddi kaggalarniki kabi bo'lib, lekin ular yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi.

Ilk go'daklik davri - bu bolaning himoyasiz, kam harakat, harakat holatidan juda jadal ravishda rivojlanadigan, quvnoq bolaga aylanish davridir. U Qisqa vaqt ichida katgalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlab va ulardan foydalanishta o'rganadi. U atrof olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlar yordamida shu tovushlarni o'zi yaratishga harakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi. Go'dak yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. Juda qisqa vaqt ichida atrofidagi hodisalarga juda kam reaksiyasi bo'lgan boladan, faol, tez ilgaydigan, harakatchan yordamga chaqira oladigan, qaggalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorlikdagi emotsional munosabat bilan bogliq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lipgiga to'g'ridan-to'g'ri ga'sir ko'rsatadi, 4-5 oyligidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalaridan ajraga boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asoei bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishi, unga nisbatan dyudatyaining qaratilyo'liga odatlashshsh, uning

o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Ta'limning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan buladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan muyaosabatining almashinshpiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariAadigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Katgalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularshshg gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratish, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildiriyash, diqqat, xotara, nuta; va boshqa bilish jarayonlaryugang rivojlanishiga zamin bo'ladi, Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuziii va ovozini o'zgalarnshsidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

«3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga uz harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishshg xoxdayotganligini kursatadilar, 8 oylitadan boyaglab esa, bola o'z'gacha muhit va begonalar quliga tushsa, o'z xavotirini yigisi orqali namoyon egadi. Bu xavotir 14-18 oyligada asta—sekinljk bilan kamaya boiglaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini rivojlanishiga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muhitni biljshga qiziqishi va rivojdanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi.

5-Mavzu. ILK BOLALIK BOSQICHLARIDA INSONNING PSIXIK RIVOJLANISHIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Reja:

1. Ilk bolalnk davrida psixik taraqqiyot.
2. 1-3 yoshli bolalarning aqliy rivojlanishi,
3. Ilk bolalik davrida shaxsning rivojlanishi.

Psixik rtvojlantishni tushunishning tarixiy-madaniy kontseptsiyasi L.S.Vigotskiy va uning maktabi

1. Oliy psixik funksiyalarni namoyon bo'lishi va ontogenezi, inson psixik ontogenezining o'ziga xos muammolari.

2. Shaxs psixik rivojlanishini tadqiq qilishning adekvat metodlari muammosi, "ta'lim" va "ontogenez" muammosi.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqalash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Anan'ev singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o'zining kelib chiqishi, ilmiy manbai, ontogenez jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlariga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil kilib, muayyan ontogenezni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi;

Chaqaloqlik davri inqirozi.

Go'daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha. Bir yoshdagi inqiroz.

Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagi inqiroz.

Maktabgata davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagi inqiroz.

Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagi inqiroz.

Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha, 17 yoshdagi inqiroz.

L.S.Vigotskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta'riflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilanishlar xaqida ilmiy va amaliy axamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq, bu mulohazalarda ancha munozarali, bahsli o'rinlar ham mavjud.

Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning ontogenezni amalga oshiruvchi inqirozlar to'g'risidaga mulohazali va olg'a surgan g'oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

Shaxs psixik ontogenezini bosqichlari. Ontogenezda ontogenezni davrlashtirish muammosi

1. Yosh bosqichlarini namoyon bo'lishining tarixiy muammosi, bolalik tarixiy- madaniy fenomen sifatida L.S.Vigotskiy ishlarida bola ontogenezni davrlashtirish muammosi va "psixologik yosh kategoriyasi",

2. D.B.Elkonin bo'yicha rivojlanshini davrlashtirish va yosh dinamikasi haqidagi tasavvurlar, psixik ontogenezni davrlashtirish muammosini hal qilishning hozirgi zamon an'analari.

Go'daklik davri bolaning tugalganidan bir yoshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda bola tashqi muhitga moslashishi uchun ma'lum darajada yetilgan nerv tizimi bilan tutiladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni (kislorodga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo'naltirish xatgi-harakatlarning tugma, instinktaviy shakllari sofiy holda kuzatiladigan yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti— harakatlar, yangi tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go'daklik yoshidagi bolalarning asosiy xususiyatlaridir. Agar organik ehtiyojlar yetarli darajada qondirib borilsa, ular o'zlarining asosiy bo'lish ahamiyatini yuqotadi: to'rti tashkil etilgan kun tartibi, rejim va tarbiya natijasida bola psixik ontogenezi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga, harakatga, muloqotga nisbatan yangi turdagi ehtiyojlar gurkumi yuzaga keladi, Bola tugilishining birinchi haftasidan oq uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal suratda rivojlanadi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, katgalarining tovushlariga e'tibor bera boshdaydi. Yangi tugilgaya chaqaloqning miya og'irligi kattalar miyasining 1/4 qismiga to'g'ri keladi, nerv hujayralarning soni esa xuddi kaggalarniki kabi bo'lib, lekin ular yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi.

Ilk go'daklik davri - bu bolaning himoyasiz, kam harakat, harakat holatidan juda jadal ravishda rivojlanadigan, quvnoq bolaga aylanish davridir. U Qisqa vaqt ichida katgalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlab va ulardan foydalanishta o'rganadi. U atrof olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlar yordamida shu tovushlarni o'zi yaratishga harakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi. Go'dak yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. Juda qisqa vaqt ichida atrofidagi hodisalarga juda kam reaksiyasi bo'lgan boladan, faol, tez ilgaydigan, harakatchan yordamga chaqira oladigan, qaggalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorlikdagi emotsional munosabat bilan bogliq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lipgiga to'g'ridan-to'g'ri ga'sir ko'rsatadi, 4-5 oylikidan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalardan ajraga boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishi, unga nisbatan dyudatyang qaratilyo'liga odatlashsh, uning o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan buladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan muyaosabatining almashinshpiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariAadigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Katgalarining bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularshshg gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratish, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildiriyash, diqqat, xotara, nuta; va boshqa bilish jarayonlaryugang ontogeneziga zamin bo'ladi, Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oylikidan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuzi va ovozi o'zгалarnhsidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

«3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga uz harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishshg xoxdayotganligini kursatadilar, 8 oylitadan boyaglab esa, bola o'zgacha muhit va begonalar quliga tushsa, o'z xavotirini yigisi orqali namoyon egadi. Bu xavotir 14-18 oyligada asta—sekinljk bilan kamaya boiglaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini ontogenezig olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muhitni biljshga qiziqishi va rivojdanayotgan bilish faolligi ko'zga tashlanadi.

Ilk bolalik davrida nsixik taraqqiyot

Ilk bolalik davri.- Go'daklik davridan so'ng ontogeneznng yangi bosqichi ilk bolalik (1-3 yosh) davri boshlanadi, Ilk bolalik davri bola hayotidagi eng ahamiyatta molik, uing kelajakdagi psixologik ontogenezini belgilab beruvchi - muhim davr hisoblanadi. Bu davrdagi ontogeneznng asosini bolaning to'tri yurishi, mulohotta kirishishi va predmeatsh faoliyatni egallash xususiyatlari tashkil etadi. Tikka va to'g'ri yura olish imkoni bolani, doimiy ravishda yangi ma'lumotlarni egallashga zamin bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z xatti—harakatlari bilan juda faol va kattalar bilan muloqotga kirishishga intiluvchan bo'ladilar. 1-3 Yoshdagi bola shakllanishda isixik riiojlanishiing uta ilmgini inobatga om-an holda, ayrim nsixologlar (R.Zazzo) II| i|l tugilganidan to yeauklnk. davrigachp bo'lgan psixik |l ii(>]l a l gash; iining taxminan o'rtalari, 3 yogpga to'tri keladi, degan muloqa.zani bildiradilar, Bu yo.shdan boshlab, bolalir predm.etlarnm U|tsui lish olamiga qadam qo'yadilar. U endi katgalar bilai nutq orqali muomala~munosabatda bo'la oladi va sodda axloq qoidalarita amal tsilm boshladilar. Katgalar bilan bo'ladigan muloqoti xufayli bola p'l|k)f hayot hakida ko'proq ma'lumot oladi. Nutq - bu yoshlarda pyfaqat mulozqot., balki bola tafakkurining rivojlaniga va o'zini-o'zini, shuningdek, bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bulib ham kizmat qiladi.

Ilk davridagi bolalarning yetakchi faoliyat turi - nredmetlarni o'rganish xisoblanadi. Go'daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof muhitdagi narsa va hodisalarga (gisbatan ko'proq qiziqish bilan k,araydilar. Agar, go'dak bola qo'lga ushlagan narsani oddiy harakatlar bilan ko'zatsa, 2-3 yoshdagi bola shu predmet qismlarini diqqat bilan o'rganganidan so'nggina, o'z amaliy faoliyatida ishlata boshlaydi. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo'llanish vazifasi, mohiyati qiziqtirib, u o'z savoliga javob olish maqsadida ko'pincha kattalarga chBu nyama?» degan savol bilan murojaat qiladilar. 3 yoshlar arafasida nredmetlarning vazifalarini to'la o'zlashtirgan bolalar, o'z o'yinlarida, shu predmetlardan maqsadsiz foydalanib qolmay, balki o'larni o'z vazifalariga ko'ra ishlatadilar ham. Bolaning nugqi u 1,5 yoshga qadar yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40 ta so'zdan, to 100 tagacha so'zni o'zlashtiradi, lekin o'larni amaliyotda juda kam qo'llaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarini so'rabgina qolmay, balki bo' so'zlarni o'zi talaffuz etishga ham harakat qiladi. No'tqining ontogenez darajasi jadallashadi. 2 yoshlarning oxirlariga borib, bola 300 tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha so'zni o'z nutqida ishlata oladi, SHuningdek, so'zlarni ham aniq talaffo'z etib, jumalarni to'gri tuza oladilar.

1-3 yoshli bolalarning aqliy ontogenezi

Shuni alohida ko'rsatish joizki, 1,6 - 3 yoshlar nutqning ontogenezi uchun senzitiv davr hisoblanadi, Bu davr aqliy ontogeneznng asosini, idrok va tafakkur harakatlarining yangi ko'rinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, sistemali ravishda ko'rib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir ko'zga tashlanib turadigan belgisiga o'z e'tiborini qaratadi va predmetlarni shu belgilariga ko'ra taniydi. Keyinchalik yangi idrok harakatlarining egallanishi bolaning predmetli harakatlarsish bajarishdan ko'z bilan chamalab, harakat qilishiga o'tishda namoyon bo'ladi, endi u predmetning bo'laklarini ushlab kurmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola katgalarning kursatgan namunasi, rangi, shakli va katgaligiga ko'ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan qoda, a to'g'ri topa oladi. Bolalar avval

shakliga, so'ngra kaggaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar. Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega bulgan juda ko'p predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin, bola rasm chizishni boshlagani davrida predmetlarning rangini e'tiborga olmaydi va uziga yoqadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning kursatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni (doira, kvadrag, uchburchak, to'g'riburchak, ko'nburchak) va 8 xil rangni {qizil, qovoq sariq, sariq, yashil, ko'k, siyohrang, oq, qora) idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatilish jihatidan turli xil narsalarda turlicha namoyon bo'lishi sababli, bu yoshdagi bolalar ularni idrok etganlari bilan ularning nomlarini aniq bilishlari va o'z nutqlarida ishlata olishlari birmuncha qiyinroq. Katgalarning bu yoshdagi bolalardan ana shu rang va shakllarni eslab qolishini talab etishlari birmuncha noto'gridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar xisoblanadi.

Bola 3 yoshigacha o'zlashtirgan so'zlar asosan predmet va xarakatlarnish* nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki harakatning taghqi ko'rinishi o'zgarsa ham uning nomi o'zgarmaydi. SHuning uchun ham bola predmetlargoshg nomlarini ishlatilishini funktsiyalariga boglagan holda tez o'zlashtiradi.

Ilk bolalyk davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishta harakat qila olganidan sung, uni sinchiklab o'rganipshda ko'rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko'rgazmali -harakatln bo'lib, u atrof olamdagi turli bogliqliklarni o'rganishga xizmat qiladi. o'zidan uzoqroq turgan koptokni biroi-bir uzuiroq narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko'rgan bola, '- endi mustaqil ravishda divan tagiga kirib ketgan koptokni" tayoqcha yordamida olish mumkinligini tafakkur eta oladi. Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o'rin tutadi. Umumlayaxtirishda nutq muhim ahamiyag kasb etadi. Masalan, soag deyilishi bilan bola qo'l. soatini yoki devordagi osma soatai ham tushunishi mumkin, Lekin, ular turlicha bo'lganligi bois, ularda umumshlikiyai toshsh! bola uchun birmuncha qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash yordamga keladi va umumlashtirishni tashkil etadi. 2-3 yoshli bolalar ma'lum bir predmetlarning o'rniga ularning o'rnini bosishi mumkin deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o'yin jarayonida bola cho'pni qoshiq yoki termometr o'rnida, yog'ochdan yasalgan krovat yoki mashina o'rnida foydalanishi mumkin. Bir predmetni boshqasi o'rnida qo'llash mumkinligini anglash, bola uchui atrof-olamii bilish, urgaiishidagi ahamiyatli burilish hisoblanadi va u dastlabki t.kchnshurlarini yuzaga keltiyaradi. Bu yoshdagi bolalar endi, asta- sek.inlik. bilan kattalar aytib berayotgan ertak, voqea yoki hikoyalarni, shuingdek rasmda chiziltan narsalarni tasavvur eta oladilar. Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy funktsiya hisoblanib, u bilishning barcha ko'rinishlarini ontogenezida ishtirok etadi. Bu davrda bolaning xotirasi jadal rivojlanadi. Bolaning hayotiy tajribalarni o'zlashtirishida dastlab harakatli, zmotsional va ^brazli xotira ishtirok etadi. Bu borada harakatli va emotsional ^sotira ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo'ladi. Bu davrdagi bolalarga ko'p kitob o'qib berish natijasida ular ertak va she'r va hikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolaning umumiy aqliy rivojlaiishidan ham, xotirasining individual xususiyatidan ham dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga xos bo'lgan nerv sistemasining umumiy egiluvchanligi natijasidir. o'zi va atrof hayoti haqidagi voqea va hodisalarda ketma-ketlik borligi uchun ham ularni hali to'diq ravishda xotirasida saqlab qola olmaydi.

Ilk bolalik davrida bolalar psixikasining ontogenezi

Bu davrdagi bolalar asosan o'z hatti-harakatlarini o'ylab o'tirmaydilar chunki hatti-harakatlar ularning hissiyotlari asosida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarning hatti- harakatlari juda o'zgaruvchan bo'ladi. Masalan, bolaning yig'lashi hamda yig'idan to'xtashi juda tez o'zgaradi. Ilk davrda bolada o'z yaqinlariga: onasi, otasi, bo'vi-buvalari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Ilk bolalik davrida bu muhabbat boshqa shaklga o'tadi. Endi bola o'z yaqinlaridan maqtov olishga harakat qiladi. Ota-onalar tomonidan bolaning xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beradigan ijobiy emotsional baholari ularda o'zlarining layoqa! va imkoniyatlariga nisbatan ishonchini shakllantiradi. U o'z ota-onasiga nihoyatda qattiq boglangan bo'lib, intazomli va itoatkor bo'ladi. Ana shu bogliqlik sababli bolaning asosiy ehtiyojlari qondiriladi, xavotirligi kamayadi. Onasi yonida bo'lgan bolalar ko'proq harakat qidadilar va

atrof muhitni o'rganishga ingshladilar. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtiradi. Bola doimo o'z ismini ximoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan qiladigan muomala-munosabati uning o'zini alohida shaxs sifatida anglashini boshlanishga imkoniyat beradi. Go'daklik davri bolaning tugalganidan bir yoshlarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda bola tashqi muhitga moslashishi uchun ma'lum darajada yetilgan nerv tizimi bilan tutiladi. Go'daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni (kislorodga, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo'naltiriman xatgi-harakatlarning tugma, instinktav shakllari sof holda kuzatiladigan yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo'lgan xatti—harakatlar, yangi tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go'daklik yoshidagi bolalarning' asosiy xususiyatlaridir. Agar organik ehtiyojlar yetarli darajada qondirib borilsa, ular o'zlarining asosiy bo'lish ahamiyatini yuqotadi: to'tri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va tarbiya natijasida bola psixik ontogenezi uchun asos bo'ladigan taassurotlarga, harakatga, muloqotga nisbatan yangi turdagi ehtiyojlar gurkumi yuzaga keladi, Bola tugilishining birinchi haftasidanoq uning ko'rish va eshitish sezgilari jadal suratda rivojlanadi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, katgalarning tovushlariga e'tibor bera boshdaydi. Yangi tugilgaya chaqaloqning miya og'irligi kattalar miyasining 1/4 qismiga to'g'ri keladi, nerv hujayralarning soni esa xuddi kaggalarniki kabi bo'lib, lekin ular yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi.

Ilk go'daklik davri - bu bolaning himoyasiz, kam harakat, harakat holatidan juda jadal ravishda rivojlanadigan, quvnoq bolaga aylanish davridir. U Qisqa vaqt ichida katgalar bilan munosabat o'rnatadi, predmetlarni ushlashga va ulardan foydalanishta o'rganadi. U atrof olamdagi narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo'li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e'tibor beradi va predmetlar yordamida shu tovushlarni o'zi yaratishga harakat qiladi. U o'z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotsional munosabatga kirishadi. Go'dak yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. Juda qisqa vaqt ichida atrofidagi hodisalarga juda kam reaksiyasi bo'lgan boladan, faol, tez ilgaydigan, harakatchan yordamga chaqira oladigan, qaggalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Go'daklik davridagi bolaning hayoti to'liq kattalar bilan hamkorlikdagi emotsional munosabat bilan bogliq bo'lib, bola kayfiyatining yaxshi bo'lipgiga to'g'ridan-to'g'ri ga'sir ko'rsatadi, 4-5 oylikdan boshlab, bola o'z yaqinlarini begonalaridan ajraga boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo'lib, bola psixik taraqqiyotining asoei bo'lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo'lishi, unga nisbatan dyudatyang qaratilyo'liga odatlashsh, uning o'yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to'g'ri olib borilishi bolaning kattalar bilan buladigan muomala-munosabatini predmetlar, o'yinchoqlar bilan muyaosabatining almashinshpiga olib keladi. Kattalar yordami bilan bajariAadigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo'ladi. Katgalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularshshg gaplariga bolaning o'z diqqatini qaratish, javob qaytarishga harakat qilishi, ba'zi so'zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildiriya, diqqat, xotara, nuta; va boshqa bilish jarayonlaryugang ontogeneziga zamin bo'ladi, Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oylikdan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go'dak bola 2 oylik vaqtdan boshlab, o'z onasining yuziii va ovozini o'zgalarnshsidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

«3-4 oylikdan boshlab, bolalar yaqinlariga uz harakatlari bilan ko'rish, eshitish yoki gapirishshg xoxdayotganligini kursatadilar, 8 oylitadan boyaglab esa, bola o'zgacha muhit va begonalar quliga tushsa, o'z xavotirini yigisi orqali namoyon egadi. Bu xavotir 14-18 oylikada asta—sekinljk bilan kamaya boiglaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini ontogeneziga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muhitni biljshga qiziqishi va rivojdanayotgan bilish faolliigi ko'zga tashlanadi.

6-Mavzu: MAKTABGACHA YOSH DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti.
2. Bog'cha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari.
3. Bog'cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi,
4. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi.
5. Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi.
1. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti

Maktabgacha yosh davri 3 dan 7 yoshgacha bo'lgan davr bog'cha yoshi davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o'zgarishlari bo'lishini inobatga olgan holda 3 davrga (3-4 yosh) kichik maktabgacha davri (4-5 yosh) kichik Bog'cha yoshi o'rta maktabgacha davr (o'rta, bog'cha yoshi) 6-7 yosh va katta maktabgacha davr katta bog'cha yoshilarga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo'lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o'zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan hatti-harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o'sib borishi, katga yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog'i kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi. Bog'cha yoshdagi bolalarga beriladigan Ta'lim, ularning murakkab harakatlarini o'zlashtirish, elementar gigiena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish hamda ijtimoiy ahloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilish davridir.

Mashhur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning bog'cha yoshidagi davri shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, ahloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshdagi bolalarning ko'zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan munosabat orqali bola ahloq me'yorlari, kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bog'cha yoshidagi bola endi o'z gavdasini yaxshi boshqara oladi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda bo'ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. U yangiliklarni egallashga nisbatan o'zi bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi. O'zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortab boradi, Bu avvalo keng doiraga chiqish ehtiyoji, munosabatda bo'lish, o'ynash ehtiyojlarinig mavjudligidir. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni bir muncha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular endi qo'ni-qo'shnilarning bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynashga harakat qiladilar.

Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri, uning har narsani yangilik sifatida ko'rib, uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli kattadir. Qiziqish huddi ehtiyoj kabi, bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. SHuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa bo'ladi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi, Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim xislatlarni o'stirishga va mustahkamlashiga yordam beradi.

2. Bog'cha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari

Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir. Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda.

Bog'cha yoshidagi bolalar uzlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sermazzmun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi.

Bog'cha yoshidagi bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida shu narsalar bilan bevosita amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Bu urinda shu narsa xarakterliki, bola bilishga tashnaligidan atrofda o'zining haddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi ham yetmaydigan, haddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani yoki tramvayni o'zi haydagisi, rostakam otta minib yurgisi, uchuvchi bo'lib, samolyotda uchgisi va rostakam militsioner bo'lgisi keladi. Tabiiyki bola o'zidagi bunday ehtiyojlarning birontasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan hal qilinadi?

Bu qarama-qarshilik faqaltina birgina faoliyat orqali, ya'ni, bolaning o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin.

Buni quyidagicha izohlab berish mumkin:

- birinchidan, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. SHuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab (motiv) kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuniga bog'liqdir;

- ikkinchidan esa, bolalar o'yin jarayonida o'z ihtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib, xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishi uchun birdan-bir vositadir, o'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat xam, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xom-hayol surish, dam olish va xushchaqchaqlik jarayonlarining barchasi o'yin faoliyatida aniq bo'ladi. SHuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, o'yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli Ta'lim vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xislatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi Ta'lim-Ta'lim ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila bilishga bog'liqdir. SHunday qilib, o'yin bolalar hayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar hayolining o'zi o'yin jarayonida yuzaga kelib, rivojlanadigan narsadir. SHuni ham ta'kilash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan bizning hozirgi davrda hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go'yo, bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni, analogik tarzda), har xil xayoliy narsalarni o'ylab topadilar (uchar ot, odam mashina, gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o'zlarining har turli uyin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtayojlarini ham aks ettiradilar.

Bolalarning o'yin faoliyatlarida turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan, bolalarning ham) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirishi passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar o'yin faoliyatlarining yana bir xususiyati, o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, vrachning, militsionerning, Ta'limchining, uchuvchining hatti-harakatlarnigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, Ta'limchilarning hamda uchuvchilarniig xatti-harakatlarini aks etgaradi, Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik guruh bolalari ham) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar xolos. Masalan, oyisini, dadasini, akasini, Ta'limchisini va shu kabilarni o'rta yoki katta bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlari atrofda narsa va hodisalarni bilish quroli bo'lishi bilan birga, yuksak ijtimoiy ahamiyatta ham ega o'zgacha qilib aytganda, o'yin qudratli Ta'lim qurolidir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy xislatlarni Ta'limlash mumkin. Agarda biz bolalarning o'yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xislatlari (kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. SHuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari, ularning individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir, Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolgiz o'ynaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli-rolli o'yinlarda bolalar, asosan, o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning hatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa shaklidan xislatlarga ega bo'lib boradi.

Bolalarning individual xususiyatlarini, xususan, ularning jamoa o'yinlari orqali kuzatish qulaydir. Bu o'yinlarda bolalar kattalarning faqat predmetlarga munosabatini emas, balki ko'proq o'zaro munosabatlarini aks ettiradilar. SHuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir guruh odamlarniig murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar, Masalan, «poezd» o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stantsiya xodimdari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, xar bir boladan uzining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa uyin, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'syunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. SHuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologak jihatdan katta ahamiyatta ega. CHunki, bunday uyinlar bolalarda irodaviylik, xushmuammolilik, o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'syunish va shu kabi boshqa ijobiy xislatlarni Ta'limlaydi va rivojlantiradi.

Katta bog'cha yoshida syujetli-rolli o'yinlar esa endi o'z Mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jaraenida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik kunikma va malakalari rivojlana boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shugullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning ham axamiyati juda kattadir. Bolaning tasavvur etish xarakteriga kura, uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baxo berish mumkin. Katta bog'cha yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruhiy xrlatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar rasm chizishga nihoyatda qiziqadilar. Rasm chizish bolalar uchun uyin faoliyatining Uziga xos bir shakli bo'lib hisoblanadi. Bola avvalo kurayotgan narsalarini, keyinchalik esa o'zi biladigan, xotirasidagi va o'zi o'ylab topgan narsalarni chizadi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta axamiyatta ega bulib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning uchun eng yaxshi daqiqalari va muvaffaqiyat bilan bog'liq bo'lgan musobaqa o'yinlarining ahamiyatligidir.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bulib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyata erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdaga bolalar uchun eng yoqimli vaqt - yutish va muvaffaqiyat bo'lgan musobaqa uyinlarining ham ahamiyati juda katta.

Katta bog'cha yoshida konstruktorlik uyinlari asta-sekinlik bilan mehnat faoliyatiga aylanib boradi. uyinda bola sodda Imehnat ko'nikma va malakalarini egallay boshlaydi, predmetlarning xossalarini anglay boshlaydi, amaliy tafakkur namunalari rivojlana boradi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos -ritmik harakatlar qilishga urganadilar. 3-7 yoshlik davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi:

- predmetlarni o'rganishi;
- individual predmetli o'yinlar, jamoa syujetli-rolli o'yinlar;
- individual va guruhliy ijod;
- musobaqauiynlari;
- muloqot o'yinlari;
- uy mexnati.

Bog'cha yoshidagi bolalariing o'yin faoliyatlari haqida gapirar ekanmiz, albatta ularning o'yinchog'i masalasiga ham to'xtab o'tish kerak.

Bolalarga o'yinchoqlarni berishda ularning yosh xususiyatlarini, taraqqiyot darajalarini va ayni paytda ularni ko'proq nimalar qiziqtirishini hisobga olish kerak.

Ma'lumki, 1-3 yoshdagi bolalar hali tashqi muhitni juda oz uzlashtirgan buladilar, ular hali ko'p narsalarning rangini, hajmini ham yaxshi ajrata olmaydilar. SHuning uchun ularga qugirchoq bilan birga har xil rangli qiyqim, lahtak matolar ham berish kerak. Ayniqsa, qiz bolalar o'z qo'g'irchoqlarini har xil rangli matolarga o'rab, ro'mol qilib o'ratib mashq qiladilar, o'g'il bolalarga esa, har xil rangli, bir-birining ichiga sig'adigan quticha o'yinchoqlarni berish foydalidir.

O'yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bulgan Ta'lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallashi uchun odam, avvalo, yetarli darajada nutqni egallagan bo'lishi, ma'lum malakalar, uquvlar va sodda tushunchalarga ega bo'lishi kerak bo'ladi. Bularga bola yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, o'yin faoliyati orqali erishadi.

3. Bog'cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, xissiyot va irodaning rivojlanishi jadal kechadi, Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o'yinchoqlar bershi lozim, rangli kiyimlar berish, rangli xalqalar, qushchalar va shu singari o'yinchoqlar.

Bog'cha yoshidagi bolalarning turli narsalarni idrok qilishida ularning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qila olmaydilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni taxlil qilishga o'rgatishlari lozim.

Bunda, asosan, bolalar diqqatini:

- 1.Suratning mazmunini (syujetini) to'g'ri idrok qilishga;
2. Suratning umumiy ko'rinishida har bir tasvirlangan narsalarning o'rnini to'g'ri idrok qilishga;
3. Tasvirlangan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri idrok qilishga qaratish kerak.

Diqqat har qanday faoliyatimizning doimiy yo'ldoshidir, SHuning uchun diqqatning inson hayotidagi ahamiyati benihoya kattadir. Bog'cha yoshidagi bolalar diqqati asosan ixgiyorsiz bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o'sib borishi uchun o'yin juda kdtta

ahamiyatga ega. o'yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarini ilgari suradilar.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o'z oldiga qo'ygan yangi talablari asosida takomillasha boradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlari uchun ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurotlar qoldiradigan va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatga ega.

Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Buning sababi, birinchidan, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ikkinchidan, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, uchinchidan esa, bog'cha yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi.

Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjublanish, hayron qolish va natyajada turli savollarning tug'ilishi tufayli paydo bo'ladi. Ko'pgina ota-onalar va ayrim Ta'limchilar agarda bolalar ortiqroq savol berib yuborsalar, «ko'p mahmadona bo'lma», «sen bunday gaplarni qaerdan o'rganding», deb koyib beradilar. Natijada bola o'ksinib, o'z bilganicha tushunishga harakat qiladi. Ayrim tortinchoq bolalar esa hech bir savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli magshulotlar va sayohatlarda kattalarning o'zlari savol ham berishlari va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim.

Har qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. SHuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qiljngan sayohatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydilar, analiz hamda sintez qilib ko'rishga intiladilar. Agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminai 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z boyligi 1000 tadan 1200 tagacha, 7 yashar bolaning so'z zahirasi 4000 taga yetadi, Demak, bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi ham mikdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining o'sishi oilaning madaniy saviyasiga ham ko'p jihatdan bog'liq.

Kattalar bolalar nutqini o'stirish bilan shug'ullanar ekanlar, bog'cha yoshidagi bolalarning ba'zi hollarda o'z nutq sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmasliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham hali to'la takomillashmagan bo'ladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri, bola bilan to'la va to'g'ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir.

4. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi

Bog'cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga ko'ra, bu davrni uch bosqichga ajratish mumkin:

- birinchi davr - bu 3-4 yosh oraligida bo'lib, bola emotsional jihatdan o'z-o'zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog'liqdir;

- ikkinchi davr - bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy o'z-o'zini boshqarish;

- uchinchi davr esa shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Maktabgacha davrda axloqiy tushunchalar borgan sari qat'iylasha boradi. Axloqiy tushunchalar manbai sifatida, ularning Ta'lim-Ta'limsi bilan shug'ullanayotgan kattalar, shuningdek, tengdoshlari ham bo'lishi mumkin. Axloqiy tajribalar asosan muloqot, kuzatish, taqlid qilish jarayonida, shuningdek, kattalarning ayniqsa, onalarning maqtovi va tanqidlari ta'sirida o'tadi va mustahkamlanadi. Bola doimo baho, ayniqsa maqtov olishga harakat qiladi. Bu baho va maqtovlar bolaning muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan harakatlarining rivojlanishida, shuningdek, uning shaxsiy hayoti hamda uning kasb tanlashida ahamiyati juda kattadir.

Bog'cha yoshidagi davrda bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. U shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. SHaxsiy muloqot motivlari - bu bolaning tashvishga

solayotgan ichki muammolari bilan bog'liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Bu motivlarga asta-sekinlik bilan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bilan bog'liq bo'lgan o'qish motivlari qo'yiladi. Bu motivlar ilk bolalik davridan boshlanib, yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o'rnida paydo bo'ladi. O'zini namoyon qilish motivlari ham bu yoshda yaqqol namoyon bo'ladi. Bu motiv, asosan, bolalarning syujetli-rolli o'yinlarda asosiy rolni egallashga, boshqalar ustidan rahbarlik qilishga, musobaqaga kirishishga qo'rqmasligida, nima bulganida ham yutishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Maktabgacha yosh davri bolalari uchun kattalar beradigan baholari juda muhim. Bolalar birinchi navbatda ma'naviy axloq me'yor va qoidalarini, o'z majburiyatlariga munosabat, kun tartibiga rioya etish, hayvon va narsalar bilan muomala qilish me'yorini egallaydilar. Bunday me'yorlarni egallash bu yoshdagi bolalar uchun qiyin hisoblanib, ularni yaxshi o'zlashtirishi uchun syujetli-rolli o'yinlar yordam berishi mumkin. Bog'cha yopshning oxirlariga kelib, ko'pchilik bolalarda aniq bir axloqiy qarashlar tarkib topadi, shuningdek, odamlarga munosabat bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy sifatlar ham shakllanadi. Kishilarga nisbatan diqqat-e'tibor, mehribon bo'lishi xususiyatidir. Katta yoshdagi bolalar ko'p hollarda o'z xatti-harakatlari sabablarini tushuntirib bera oladilar.

3-3,5 yoshlar oroligida o'zlarining muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklariga o'z munosabatlarini bildiradilar va bu munosabat, asosan, ularning uzlariga beradigan baholari asosida shakllanadi. 4 yoshli bolalar esa o'z imkoniyatlarini real baholay oladilar. Lekin, 4-5 yoshli bolalar hali shaxsiy xususiyatlarini idrok etishga va baholashga qodir emaslar, shuningdek o'zlar haqida ma'lum bir xulosani bera olmaydilar. o'z-o'zini anglash layoqati katta bog'cha yoshidan rivojlanib, avval u qanday bo'ld-anini va kelajakda qanday bo'lishini fikrlab ko'rishga harakat qiladi. Bu esa bolalar beradigan "Men kichkina paytimda qanlay bo'lgan edim?", "Men katta bo'lganimda qanday bo'laman?" singari savollarida ko'rinadi. Kelajak haqida fikr yuritib, bolalar kelgusida kuchli, jasur, aqlli va boshqa qimmatli insoniy fazilatlari ega bo'lishiga harakat qiladilar.

Kichik va o'rta Bog'cha yoshida bola xarakterining shakllanishi davom etadi. U asosan, bolalarning kattalar xarakterini kuzatishlari asosida tarkib topadi. SHu yillardan boshlab, bolada, ahamiyatli hisoblangan - iroda, mustaqillik. va tashabbuskorlik kabi ahamiyat shaxsiy xususitlar rivojlana boshlaydi. Katta bog'cha yoshida bola atrofidagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga o'rgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan muloqotga kirisha olishida, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarini samarali o'rnatishda olishida foyda keltiradi. Bu yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishida ularning ota-onalari haqidagi fikrlari va ularga beradigan baholari nihoyatda ahamiyatlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan, ularning turli-tuman o'yin faoliyatlarida o'sadi. Biroq, shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog'cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo'lmaganda edi, ularning xayoli ham xilma-xil bo'lmas edi. Bog'cha yoshidagi bolalarning xayollari turli xil mashg'ulotlarda ham o'sadi. Masalan, bog'cha yoshidagi bolalar loydan turli narsalar yasashni, qumdan turli narsalar qurib o'ynashni va rasm solishni yaxshi ko'radilar, Ana shunday mashg'ulotlar bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar xayolining o'sishiga faol ta'sir qiluvchi omillardan yana biri - ertaklardir. Bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan ma'lum munosabatlari yuzaga keladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar hissiyoti va uning o'sishi. Bog'cha yoshidagi bolalarda yoqimli va yoqimsiz his-tuyg'ular g'oyat kuchli va juda tez namoyon bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarning his-tuyg'ulari ko'p jihatdan ularning organik ehtiyojlarining qondirilishi va qondirilmasligi bilan bog'liqdir. Bu ehtiyojlarning qondirilmasligi sababli bolada noxushlik (yoqimsiz), norozilik, iztiroblanish tuyg'ularini qo'zg'aydi.

Katta bog'cha yoshidagi bolalarda burch hissi - «nima yaxshi-yu», «nima yomon»ligini anglashlari bilan ularning axloqiy tasavvurlari orasida bog'liqlik bor. Katta odamlar tomonidan buyurilgai biron topshiriqni bajarganlarida mamnunlik, shodlik tuyg'ulari paydo bo'lsa, biron tartib qoidani buzib qo'rganlarida xafalik, ta'bi xiralik hissi tug'iladi.

Shuningdek, bog'cha yoshidagi bolalarda ma'naviy hissiyotlardan o'rtoqlik, do'stlik va jamoachilik hislari ham yuzaga kela boshlaydi. Bolaning Bog'cha yoshidagi davrida estetik hissiyotlari ham ancha tez o'sadi, Bog'cha yoshidagi bolalarda estetik hisslarning namoyon bo'lishini, ayniqsa, ularning chiroyli, yangi kiyim-bosh kiyganlarida juda yaqqol ko'rish mumkin.

5. Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi ko'p jihatdan o'larning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog'liq. Bola avvalo maktabga jismoniy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o'ziga xos tarzda kechadi, Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi. Uning ogirligi oyiga 150 dan 200 gacha, bo'yi esa 0,5 sm gacha ko'payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va yengil yugura oladilar. Ular sakrash, ko'pkida yugurish, changida uchish, suzish singari harakatlarni ham bemalol bajara oladilar. Musiqa bo'yicha mashg'ulotlarda bu yoshdagi bolalar xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashqlarni aniq, tez, yengil va chaqqon bajara oladilar. Shuningdek, 6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustahkamlash, ularni surunkali kasalshklardan xalos etish, ko'rish va eshitish qobiliyatiga alohida e'tabor berish, shuningdek, umurtqa pogonasining to'g'ri rivojlanishiga ahamiyat berish, nihoyatda muhim. Kyattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi bolalar organizmi hali ushisi davom etayotganligini doimo hisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o'rgatish hali barmoq muskullari tuliq rivojlanmaganlik sababli ularga ma'lum darajada zarar keltirishi yoki uni chiroyli yoza olmasligi, o'z-uzidan bolani uziga niebatan ishonchini yoki uqishga nisbatan qiziqishini kamayishiga olib kelyuSHt mumkin. Keyingisi bolaning aqliy tayyorgarligidigar, Kupincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning ma'lum bir dunyoqarashi, jonli tabiat, yansonlar va ularning mehnatlari haqidagi bilimlari tuiguniladi. Ushbu bilimlar maktab beradigan Ta'limga asos bo'lishi mumkin, lekin suz boyligi, ma'lum xatti-harakatlarni bajara olish layoqati bolaniyag maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy kursatkichi bula olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taqqoslay olish, taxlil eta olish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek yetarli darajada rivojlangan bshshsh jarayonlarini talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarnigina emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligini va o'zaro ta'sirini ham tushunishi va uzlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo'lib, yuqori darajada rivojlangan ko'rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagi pryodmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog'liqlikni ajrata olishidir. SHuni alohida ta'kidlab utish lozimki, ko'rgazmali-harakatli va kurgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik maktab yoshidagi uquvchilarning ,aqliy rivojlanishida ham asosiy funktsiyani bajaradi. Bu borada bolada ma'lum bir kunikmalarning tarkib topganligi ham nihoyatda muximdir.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli uqishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyogarliligiga ham bogliq, Maktabga uqish uchun kelayotgan bola yanga ijtimoiy mavqeini - t^fli majburiyatlari va huquqlari bulgan va unga turli talablar quyiladigan - uquvchi mavqeini olish uchun tayyor bulmog'i lozim. Katta bog'cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o'qish uchun ehtiyoj sezadilar, lekin bu xohish va ehtiyoj motivi turlicha bo'lishi mumkin. "Menga chiroyli forma, daftar, qalam va ruchkalar sotib olib berishadi", "Maktabda o'rtoqlarim ko'p bo'ladi va men ular bilan mazza qilib o'ynayman, "Maktabda uxlatishmaydi?", "Maktabning tashqi ramzlari, shubhasiz maktabdagi bolalarni juda qiziqtiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun asosiy sabab bo'la olmaydi", "Men otamga o'xshagan bo'lishim uchun o'qishim kerak", "Yozishni juda yaxshi kuraman", "O'qishni o'rganaman", "Maktabda qiyin misollarni yechishni o'rganaman". Ushbu xohish va harakat bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi uchun .tabiiy ravishda asos bo'la oladi. Bolaning endi o'zini katta bo'lganini, Bog'cha bolasi emas, balki ma'lum bir majburiyatlari bor o'quvchi bo'lishini anglashi, jiddiy faoliyat bilan shug'ullanayotganligini bilishi nihoyatda muhim. Bolaning maktabga borishini istamasligi ham salbiy holat xisoblanadi. Maktabda shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarljik bolalarda tengdoshlari, uqich-uvchilari bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Har bir bola bolalar jamoasiga qushila

olishi, ular bilan hamkorlikda harakat qila olishi, ba'zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erisha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning maktabdagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta'minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar uqishdagi asosiy qiyinchilik, ko'gshncha bu yoshdagi bolalar o'qntu'ch'ixk uzoq vaqt davomida tinglab olmaydilar. uquv harakatlariga uzoq vaqt o'z diqqatlarini to'plab olmaydilar. Bunga sabab, faqat, shu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olishi xususiyatiga xam bogliq. CHunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotaa kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar haqida so'ray oladilar, Natijada ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ortadi va o'qituvchi gapirayotgan narsalarni diqqat bilan uzoq vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning maktabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o'qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining ham ahamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish sohalari, so'ngra esa emotsional motivatsion yo'nalish bo'yicha ichki shaxsiy hayot boshlanadi. U yoki bu yo'nalishdagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo'lgan bosqichlarni o'taydi. Obrazlilik deyilganda bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni o'zgartirishi va erkin harakatga keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantakiy va boshqalar) bilan ishlash malakasi tushuniladi. Maktabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning konstruktorlik o'yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon bo'ladi. Bu davrda maxsus layoqatlar kurtaklarining birlamchi rivojlanishi ko'zga tashlana boshlaydi. Bilish jarayonlari^,a; ichki va tashqi harakatlarning sintezi yuzaga keladi, Biron bir"narsani idrok qilish jarayonida bu sintez nertsedtiv harakatlarda, diqqatda ichki va tashqi harakatlar va holatlar rejasini boshqarish va nazorat etishda, xotirada esa materialni esda saqlab qolish va esga tushirishning ichki va tashqi tuzilmasini boglay olishda ko'rinadi. Tafakkurda esa amaliy masalalar ishining usullarini bitta umumiy jarayonga birlashtirish sifatida yaqqol namoyon bo'ladi. SHuning asosida insoniy intellekt shakllanadi va rivojlanadi. Maktabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutq umumlashadi. Bu esa bu yoshdagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. biaish jarayonlarining sintezi bolaning o'z ona tilini to'liq egallati asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jaraeni yakunlana boshlaydi. Nutq asosidagi Ta'lim jarayonida bolada sodda axloq me'yorlari va qoidalar egallaniladi. Bu me'yor va qoidalar bola axloqini boshqaradi.

Bolaning uning atrofidagi kishilar bilan xilma-xil munosabatlari yuzaga keljb, bu munosabatlar asosida turli xil motivlar yotadi. Bularning hammasi bolaning individualligini tashkil etib, uning boshqa bolalardan nafaqat intellektya, balki axloqiy motivatsion jihatdan farqlanadigan shaxsga aylantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi rivojlanishining asosiy o'zgarishlari, ularning o'z shaxsiy sifatleri, layoqatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini anglash, o'zini-o'zi anglashi kabi xislarning yuzaga kelishi hisoblanadi.

6-Mavzu: KICHIK MAKTAB YOSHI DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.

Reja:

1. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishi.
2. Kichik maktab yoshidagi bolalarning akliy rivojlanishi.
3. O'quv faoliyatining xususiyatlari.
4. Boshlang'ich sinf o'quvchilar shaxsining shakllanishi.

1. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishi

Kichik maktab davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgachd davom etadi. Bu davrda bola maktab o'quvchilariga qo'yiladigan turli talablar bilan tanishadi, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyorlanadi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. SHu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligi, hayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolli bilan

boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Maktab Ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati o'qish hisoblanadi. Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va shaxsning shakllanishidagi o'rni nihoyatda katta. Bola - o'quv faoliyatida o'qituvchi rahbarligida inson ongining turli asosiy shakllarining mazmunini egallaydi va insoniy an'analar asosida harakat qilishni o'rganadi. O'quv faoliyatida bola o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashq qildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan holda, bola shaxsi rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi. Birinchi bor maktabga kelgan bola o'z atrofdegilari bilan psixologik jihatdan yangi munosabat tizimiga o'tadi. U hayotining tubdan o'zgarganini, uiga yangi majburiyatlar, nafaqat, har kuni maktabga borish, balki o'quv faoliyati talablariga bo'ysunish ham yuklatilganligini his eta boshlaydi. Oila a'zolarining bola o'quv faoliyati, yutuqlari bilan qiziqayotganligi, shuningdek, uni nazorat qilayotganligi, unga qilinayotgan yangi muomala, munosabat uning ijtimoiy mavqei o'zgarganligini to'la his etishiga, o'ziga nisbatan munosabatining o'zgarishiga asos bo'ladi. Kattalar bolalarni amaliy jihatdan o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash borasida yaxshi o'qish, o'ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shug'ullanishta o'rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan hisoblashadigan, maslahatlashadigan yangi bir o'rinni egallaydi. O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishda to'liq ijobiy asos bo'ladi.

Bola insoniy munosabatlar tizimida ham alohida o'rin egallayotganini, ota-onasi, yaqinlari, atrofdegilari unga yosh boladek emas, balki o'z vazifalari, majburiyatlari bor bo'lgan, o'z faoliyat natijasiga ko'ra hurmatga sazovor bo'lishi mumkin bulgan alohida shaxs sifatida munosabatda bo'ladilar. Buning natijasida bolaning o'z-o'zidan oilasi, sinfi va boshqa jamoalardagi o'z o'rnini anglay boshlaganini ko'rish mumkin. Bu davrda bolaning "Men shuni xohlayman" motividan "Men shuni bajarishim kerak" motivi ustunlik qila boshlaydi. Maktabda birinchi sinfga kelgan har bir o'quvchida psixik zo'riqish kuchayadi. Bu nafaqat uning jismoniy salomatligida, balki xatti-harakatida ham, ya'ni ma'lum darajada qo'rquvni kuchayishi, irodaviy faollikning susayishida namoyon bo'ladi.

Bu davrga kelib bola atrofdegilar bilan o'zaro munosabatda ma'lum bir natijalarga erishgan, o'zi xohlayotgan narsalarni hamda, o'z oilasida o'zi egallagan o'rnini aniq biladigan bo'ladi. SHuningdek, u o'zini-o'zi boshqarish malakasiga ega bo'ladi, vaziyat va holatga qarab ish yurita oladi, Bu yoshdagi bolalar xatti-harakatlari va motivlari ularning o'zlariga beradigan baholariga qarab "Men yaxshsh bolaman" emas, balki bu xatti-harakatlar o'zgalar ko'z o'ngida qanday namoyon bo'lishiga qarab baholanishini tushuna boshlaydilar. Bola maktab Ta'limiga bog'chada Ta'limlanyotganida tayyorlanadi.

2. Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi

Maktabga kelish arafasida bolaning so'z boyligi o'z fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. Agar bu yoshdagi normal rivojlanayotgan bola o'z nutqida 500-600 so'zni ishlatsa, olti yoshli bola 3000-7000 so'zni ishlatadi. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalar nutqi asosan ot, fe'l, sifat, son va bog'lovchilardan iborat bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar o'z nutqlarida qaysi so'zlarni ishlatgani afzalu, qaysilarini ishlatish mumkin emasligini farqlay oladilar. 6-7 yoshli bola o'z jumllarini murakkab grammatik tizimda tuza oladi. Bola butun bolalik davrida nutqni jadal ravishda egallab borib, nutqni o'zlashtirishi ma'lum bir faoliyatga aylana boradi. 7-9 yoshli bolalarning o'ziga xos yana bir xususiyati bola nutqida o'z fikrini bayon etibgina qolmay, balki o'z suhbatdoshining diqqatini o'ziga jalb qilish uchun ham gapiradilar.

Bu davrda yozma nutq ham shakllana boshlaydi. Yozma nutq jumllarni to'g'ri tuzish va so'zlarni to'g'ri yozishga ma'lum talablar qo'yilganligi bilan xarakterlanadi. Bola so'zlarni qanday eshitgan bo'lsa, shundayligicha yozilmasligini bilishi, ularni to'g'ri talaffuz etishga va yozishga o'rganishi zarur. Yozma nutqni egallashi asosida bolalarda turli matnlar haqidagi ma'lumotlar yuzaga keladi. Bu davrda yozma nutq endigina shakllana boshlaganligi bois, bolada hali o'zi yozgan fikrlarni, so'z va harflarni nazorat etish malakasi hali rivojlanmagan bo'ladi.

Lekin unga ijod qilish imkoniyati beriladi. Ushbu mustaqil ijodiy ish maktab yoshidagi o'quvchilarda berilgan mavzuni anglash, uning mazmunini aniqlash, fikrini bayon etish uchun ma'lumot to'plash, muhim jihatlarini ajratib olish, uni ma'lum ketma-ketlikda bayon etish, reja tuzish malakasini yuzaga keltiradi. Jummalarni to'g'ri tuzish, aynan shu mazmunga mos so'zlarni topish va ularni to'g'ri yozish, tinish belgilarini to'g'ri qo'yish, o'z holatlarini topa olish va to'g'rilash aqliy rivojlanishning ko'rsatkichlaridan hisoblanadi.

O'qish faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchining aql-idroki, sezgirligi, kuzatuvchanligi, eslab qolish va esga tushirish imkoniyatlarining rivojlanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi, hisoblash malakalarini shakllantiradi. Ta'lim jarayonida ularning bilimlar ko'lami kengayadi, qiziqishlari ortadi, ijodiy izlanish qobiliyati rivojlanadi, ularda tafakkurning faolligi, mustaqilligi ortadi, aqliy imkoniyatini ishga solish vujudga keladi. Mazkur yoshdagi bolalar o'z idroklarining aniqligi, ravonligi, o'tkirligi bilan boshqa yosh davrdagi insonlardan keskin farq qiladi. Ular har bir narsaga berilib, o'ta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muhim xususiyatlarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

7-10 yoshdagi o'quvchining idroki, uning xatti-harakati, o'yini va mehnat faoliyati bilan bevosita bog'liqdir o'quvchi o'zining ehtiyoji, mayli, qiziqish va intilishi turmush sharoitiga mos, shuningdek o'qituvchi tavsiya etgan narsalarni idrok qiladi.

Birinchi sinfga kelgan bola predmetlarning rangi, shakli va kattaligini, ularni makonda joylashishini bilish bilan, birga ularni taqqoslay oladi. Maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun bola sensor rivojlanganlik darajasini yuqori bo'lishi juda muhim. Maktab yoshiga kelib, normal rivojlanayotgan bola rasm va suratlar real hayotni aks ettirayotganligini yaxshi tushunadilar. Shuning uchun ham surat va rasmlarda nimalar aks etganini real hayotga taqqoslagan holda bilishga harakat qiladilar. Bola rasmlarda atrof-hayotdagi narsalarni kichiklashtirib tasvirlanganligini anglay biladilar. Bu tasvirlar bolalarda estetik va badiiy didni rivojlantiradi. Chunki, bola shu rasmlar orqali olam go'zalligini, uning turfa ranglardan iborat ekanligini anglaydi, ajratadi va o'z munosabatini bildira oladi.

Tafakkurning rivojlanishini kichik maktab yoshidagi bola psixikasining sog'lomligida, uning bilish faolligida ko'rish mumkin. Bolaning qiziquvchanligi, asosan, atrof-olamni bilish, o'rganishga qaratilgan bo'ladi. Bola o'ynab turib, olam sir-sinoatlari, sabab-hodisalari va bog'liqlaridan xabardor bo'lishga intiladi. Masalan, bola o'zi mustaqil ravishda qanday predmetlar suvda cho'kishi, qaysilari esa suzishini tadqiq qila oladi. Bola aqliy munosabatlarda faol bo'lsa, u shunchalik ko'p savol beradi va bu savollar, asosan, xilma-xil bo'ladi. Bolani qor, yomgir qanday yogishi, quyosh kechasi qaerda bo'lishi, mashina qanday qilib yurishi, yerdan osmongacha bo'lgan masafoni bilishi juda qiziqtiradi. Bu ularning «Nima uchun?», qanday qilib?», «nima orqali?» kabi savollariga javob olishga qaratilgan bo'ladi, Bu yoshdagi bolalar asosan o'zlari ko'rib turgan narsa haqida chuqurroq fikr yurita oladilar. Bu yoshdagi bolalar tafakkurining asosiy turi obrazli tafakkurdir.

6-10 yoshli bola mantiqiy fikrlay oladi, lekin, bu yosh asosan ko'rganlariga gayanib, Ta'lim olishga senzitiv bo'lgai davr hisoblanadi, So'zsiz bugungi jamiyatimizda bolalarning aqliy rivojlanishi yangi boshshmlarni tuzilish tipiga ham bog'liq bo'lib, ular ma'lum darajada shakllangan kaggalar tomonidan tuziladi. Chunki, aqliy rivojlanish ijtimoiy omillar bilan belgilanadi -indivud ijtimoiy munosabatlar bilan o'zgaradi. Bolaning maktabda muntazam ravishda o'qishga o'tishi uning atrof-xayotdagi narsa-xodisalarga nisbatan fikrini va munosabatlarini o'zgarishiga olib keladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkuri mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, hukm va xulosa chiqarish, taqqoslash taxlil qilishning turli usullarini qo'llashdek o'ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalar va o'smirlardan farq qiladi. Ta'lim jarayonida tafakkur operatsiyalariga, mustaqil fikrlashga o'rgatish kichik maktab yoshdagi o'quvchilarni kamol toptirishning garovidir.

O'quv faoliyati psixik funksiyalarni yuqori rivojlanganlik darajasini talab etadi. Bolaning diqqati, xotira va tasavvuri mustaqil tus ola boshlaydi. Lekin, odatdagi holat va vaziyatlarda bolaga o'z psixik funksiyalarini yuqori darajada tashkil etish hali birmuncha murakkabdir.

6-7, 10-11 yoshli bolalar bilish jarayonlaridaga ixtiyoriylik. irodaviy zo'riqish asosidagina, bola o'zini atrofdagilarning talabi yoki shaxsiy harakatga intilgandagina yuzaga kelishni mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatni irodaviy zo'r berish bilan boshqarish va vaziyatga moslash imkoniyati yaxshi bo'lmaydi. Buning asosiy sababi, ularda ixtiyoriy diqqatning kuchsizligi va beqarorligidir. Bolalarda ixtiyorsiz diqqat ko'proq rivojlangan bo'ladi. Boshlaigich sinf o'quv materiallarining yaqqolliigi, yorqinligi, jozibadorligi, o'quvchida beixtiyor his-tuyg'ular uyg'otadi, irodaviy zo'riqishsiz, osongina fan asoslarini egallash imkonini beradi. 1-2 sinf o'quvchilari diqqatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri - uning yetarlicha barqaror emasligidir. SHuning uchun ham ular o'z diqqatlarini muayyan narsalarga qarata olmaydilar va diqqat ob'ektlar ustida uzoq tura olmaydi.

Ta'lim jarayoni kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ixtiyoriy, barqaror, mustahkam, kuchli, faol ongli diqqatni rivojlantirishga qulay sharg-sharoit yaratadi. Bilim olish jarayonida mustaqil aqliy mehnat qilish, misol-masalalar yechish, mashqlar bajarish, takrorlash irodaviy zo'r berish jarayonida ixtiyoriy, ongli diqqat tarkib topadi.

Bu yoshdagi bolada ixtiyoriy diqqatni to'plash, tashkil qilish, uni taqsimlash, ongli ravishda boshqarish uquvi shakllana boshlaydi, Kichik maktab yoshidagi bola ma'lum darajada o'z faoliyatini o'zi mustaqil rivojlantira oladi. U o'z rejasini, u yoki bu ishni qanday ketma-ketlikda bajarishini so'z bilan ifodalab bera oladi. Rejalashtirish so'zsiz bolaning diqqatini tashkil eta oladi va rivojlantiradi. Ularda ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalar so'zsiz o'z diqqatlarini aqliy masalalarga qarata oladilar, lekin bu juda katta irodaviy kuchni va yuqori motivatsiyalarni tashkil etilishini talab qiladi.

Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, tasviriy san'at asarlarini yetarli darajada aks ettirishda vujudga keladi. Siymolar, shartli belgilar, tabiat manzaralari jamlanib, o'quvchilarda xayol paydo bo'ladi.

O'quv faoliyati boladan berilgan o'quv materiallarini esda saqlab qolishni talab etadi. o'qituvchi o'quvchisiga nimalarni eslab qolishi zarurligi haqida ko'rsatmalar beradi. O'quvchi nimani eslab qolishi kerakligini takrorlaydi, uni tushunib olishga harakat qiladi. Lekin bu yoshda ixtiyorsiz xotira, shubhasiz, ustunlik qiladi, Bolaning xotirasida saqlab qolishini asosan uning ishga bo'lgan qiziqishi belgilab beradi. O'quv materialini tushunish, eslab qolishning asosiy sharti hisoblanadi.

Dars jarayonida o'qituvchi turli vaziyatlarni tasavvur qilishni so'raydi. Bu holat, albatta, biron-bir yordamchi qurollar-predmetlar, maketlar, sxemalar bo'lgan taqdiridagina o'quvchi tasavvurini rivojlantirishi mumkin, Aks holda bu yoshdagi bolalar mustaqil tasavvur harakatlar qilishga qiynaladilar.

Psixolog Pijae tadqiqotlarida 6-7 yoshli bolalardan turli xil balandlikdagi idishlardagi suv miqdorini belx-ilash so'ralgan. Bolalar suv miqdorini ,bir-biri bilan teng bo'lgan idishlarda ko'rganlaridan so'nggina o'z javoblari noto'griligini bilganlar. Kichik maktab davrida tasavvur asosan bolalar rasm chizayotganlarida, shuningdek ertak va hikoyalar to'qiyotganlarida rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar tasavvuri juda keng va xilma-xil bo'ladi. Ayrim o'quvchilar real borliqni tasavvur etsalar, boshqalari esa fantastak obraz va vaziyatlarni tasavvur etadilar. SHu bois kichik maktab yoshidagi bolalarni realistlar va fantazyorlarga ajratish mumkin. Bolalar ko'pincha o'zlariga ma'lum siymolar, syujetdardan foydalangan holda yangi obrazlarni tasavvur etadilar, yaratadilar. Bu tasavvurlar zamirida ularning qo'rquvni yengkshi, do'st topishi, xursandchilik hislari yotadi. Bundan tashqari tasavvur terapevtik natija olib keluvchi faoliyat sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin, Bola real hayotda qiyinchiliklarga duch kelib, ulardan chiqib keta olmagan holatda ko'pinta xayolga beriladi. Masalan, mehribonlik uyida Ta'limlanayotgan bola o'zining hamma havas qiladigan oilasi, uyi bo'lishini, bu uyga o'grilar kelib qolsa, u qahramonlik qilishini tasavvur qiladi. o'z tasavvurida yaxshi yoki yomon holatlarni boshidan kechirgan bola o'zining kelgusi xatti-harakatlari motivatsiyasi uchun zamin tayyorlaydi, Kattalarga nisbatan tasavvurning bolalar hayotida ahamiyati juda katta. Bola tasavvur qilib atrof-hayotni chuqurroq bila boshlaydi, o'z-o'zining

shaxsiy tajribasidan tasavvur yordamida chetta chiqa oladi, ijodiy layoqati rivojlanadi, shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

3. O'quv faoliyatining xususiyatlari

Kichik maktab yoshidagi bola o'qituvchisi bilan yaxshi emotsional munosabagda bo'ladi. SHu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xohish irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi, Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayayn darajada rivojlanganligini bildiradi. Oqilotsa tashkil qilingan Ta'lim jarayoni mazkur yoshdagi bolalarning tafakkuri jadal rivojlantiradi. Bu yoshdagi bola boshqa davrlarga nisbatan ko'proq narsani o'zlashtiradi. Maktab Ta'limi o'quvchining turmush tarzini, ijgamoiy mavqeini, sinf jamoasi va oila muhitidagi o'rmini o'zgartiradi. Uning vazifasi o'qishdan, bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, o'zlapggirishdan iborat bo'lib qoladi.

Kichik maktab yoshidagi bolaning muhim xususiyatlaridan biri, unda o'ziga xos ehtiyojlarning mavjudligidir. Bu ehtiyojlar o'z mohiyatiga ko'ra muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilmay, balki faqat o'huvchilik istagini aks etgarishdan ham iboratdir. Shu ehtiyojlar asosida o'z portfeliga, shaxsiy o'quv qurollariga, dars tayyorlang stoliga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish, kattalardek har kuni maktabga borish istagi yotadi.

Kichik maktab yoshidagi bola o'zining tub mohiyati va vazifasini tushunib yetmaydi, balki hamma maktabga borishi kerak deb tutpunadi. Kattalarning ko'rsatmalariga amal qilib tirishqoqlik bilan mashgulotlarga kirishib ketadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, shodiyona lahzalarning taassuroti kamayishy bilan maktabning tashqi belgilari o'z ahamiyatini yo'qota boradi va bola o'qishni kundalik aqliy mehnat ekanligini anglaydi. SHunda bola aqliy mehnat ko'ikmasiga ega bulmasa uning o'qipgdan ko'ngli soviydi, unda umidsizlik hissi vujudga keladi. o'qituvchi esa bunday holiing oldini olish uchun bolaga Ta'limning uyindan farqi, qiziqarliligi haqida ma'lumotlar berishi va uni shu faoliyatga tayyorlansh kerak. Ta'limning mazmuni o'quvchining bilimlarni egallashga qiziqishi o'z aqliy mehnati natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy bogliqdir. Bu his o'qituvchining ragbatlantarishi bilan amalga oshiriladi va o'quvchida samaraliroq ishlash moyili., istak va ishtiyoqini shakllantiradi. Bolada paydo bo'lgan faxrlanish, o'z kuchiga ishonch hislari bilimlarni o'zlashtirish va malakalarni rivojlanishiga xnzmat qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni o'qitish jarayoni, o'quv faoliyatining asosiy komponentlari: o'quv vaziyatlari, o'quv harakatlari, nazorat etish va baholash bilan (V.V.Davidov bo'yicha) tanishtarishdan boshlanadi. Bu borada barcha predmetli harakatlar aqliy rivojlantirishga qulay bo'lgan sharoitda amalga oshirilishn juda muhim. Agar bola o'quv harakatlarini noto'tri bajarsa, bu uning o'quv harakatlarini yo nazorat va baholash bilan bog'liq harakatlarni bilmasligi, yoki ularni yaxshi egallamaganligidan bo'lishi mumkin. Bolaning mustaqil ravishda bajargan harakatlari natijalarini o'z xatgi-harakatlari xususiyatlari bilan taqqoslay olishlari unda o'z-o'zini nazorat etish xususiyatlarini ma'lum darajada shakllanganidan dalolat beradi. o'quv vaziyatlarida bolalar ayrim turdagi masalalarni yechish yo'llari bilan tanishadilar va ularni- egallagan zax.oti aniq bir masalalarni yechishda amaliy foydalanadilar. Pedagogik psixologiyaning asosiy talablarida boshlangich sinf Ta'limi dasturlaridagi ko'pgina Mavzu va bo'limlarni o'rgatish bolalarni ma'lum bir sinfga taalluqli namunalarni o'zlashtirishga yunaltirshya orqali tashkil etilishi kerak deb ta'kidlanadi. Tadqiqotlarning k.ursatishicha, boshlangich sinf o'quvchilarining masalalarni yechishdagi ayrim yo'l va tushunchatshrni yetarlicha egallamaganligi bu tushuncha va yo'llarni shakllantirishda bolalar barcha kerakli o'quv, harakatlarini bajarishga o'rgatilmaganligining natijasidir. o'quv faoliyatida nazorat va o'z-o'zini nazorat etish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv harakatlarini mustaqil rejalashtirishi va bajarishni shakllanishida juda muhimdir. Bolalar tafakkuri va nutqining rivojlanishida ovoz chiqarib mulohaza yuritishning va bu uslubdan o'quv jarayonida foydalanishning ahamiyati katta. Ovoz chyqarib mulohaza yuritish va o'z yechimini asoslab berish aqliy sifatlarni o'sishiga xizmat qilib, kishi o'z mulohazalari va xatsh-harakatini tahlil etishi va anglanshni rivojlantiradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda

aqliy va o'quv materialini o'zlashtirish imkoniyatlari ancha yuqori hisoblanadi. To'rti tashkil etilgan Ta'limda bu yoshdagi bolalar o'rta maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlarga nisbatan ko'proq bilimlarni tushinishlari va o'zlashtirishlari mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, shu davrdan boshlab, o'quv materialini o'zlashtirmaslikning dastlabki belgilari ko'zga tashlanadi. O'zlashtirmaslikning asosiy sabablari; bu aqliy taraqqiyot va uquvchanlikning birmuncha orqada qolishidir N.S.Leytes mulohazalariga ko'ra inson yoshi ulgaygan sari aqliy rivojlanish darajasi birmuncha ko'tariladi, uquvchanlik esa birmuncha pasayadi, Kichik maktab yoshidagi bolalarning uquvchanliga, albatta, o'smir va uspirinlarga nisbatan yuqori, lekin o'smir va uspirinlarning aqliy rivojlanganligi boshlang'ich sinf o'quvchilariga nisbatan yuqoridir. O'qituvchining muomala va muyaosabat uslubi o'quvchilarning xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatadi, uqituvchining dars jarayonida har bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi uchun qulay imkoniyati bor, O'quv faoliyatining boshlanishi jarayonida belaning katgalar va tengdoshlari bilan qiladigan muomala-munosabatlari yangicha tus ola boshlaydi. "Bola-katta" munosabati "bola-ota-ona" munosabatidan tashqarida yuzaga keladi. CHunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Birinchi bor maktabga kelgan bola hali uzini tuliq anglashi va o'zi xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xagga-harakatlarini baholashi mumkin. o'z xatga-harakatlarini boshqalar bilan moslatsggarishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlangach sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi shartlarni qabul qiladilar va ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar. Bola uchun o'qituvchi uning psixologik xrlatini belgilab beruvchi asosiy figura hisoblanib, bu holat uning nafaqat sinfdagi, balki, umuman tengdoshlari bilan buladigan munosabatiga, bu munosabat esa o'z-uzidan oilasidagi munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. SHuningdek, bu munosabatlar uning o'quv faoliyati muvaffaqiyatini ham belgilab beradi, o'qituvchining uquvchilarga ta'sir kursatashi va munosabatining qo'yidagi uslublari mavjud. Avtoritar uslub: bu qatgiqqo'llik bulib, bunda o'qituvchi o'quvchilarini so'zsiz o'ziga bo'ysunishlarini talab etadi. Lekin, nima uchun qatshqqo'lliq qilayottanini yoki o'quvchilariga nima uchun o'zlarini shunday tutishlari lozimligini tushuntirib bermaydi, shuningdek, o'quvchilarni o'z xatti-harakatlarini mustaqil boshqarishga ham o'rgatmaydi. o'qituvchi dars davomida o'quvchilar bilan jim o'tirishini, savollarga doimo qo'l ko'tarib, o'qituvchining ruxsati bilan javob berishini, o'qituvchining ko'rsatmalarini so'zsiz bajarishini talab etadi.

Bunday pedagoglar o'quvchilarning qiziqishlari asosida emas, balki asosan o'quv rejasi asosida dars o'tadilar. Dars davomida ham bahs-munozara uchun deyarli imkoniyat yaratilmagan hodda asosan o'qituvchining fikri singdiriladi, o'quvchilar bilan muomala munosabatda ham ularning individual psixologik xususiyatlari, jumladan, nerv tizimining qo'zg'aluvchanlik darajasini ham e'tiborga olmaydilar, Bu uslub o'qituvchini sinfdan, o'quvchidan uzoqlashtiradi. Emotsional sovuqlik sinfda intizomli o'quvchida yakkalanish, xavotirlik, himoya qilinmaganlik hissini ham yuzaga keltiradi. Bu uslub sinfda yuqori o'zlashtirish ko'rsatkichini berishi, lekin bu o'zlashtirish, asosan, xotira evaziga bo'lib, lekin mustaqil tafakkur, ijodkorlik, hozirjavoblik kabi xususiyatlarni rivojlanishdan ortda qolishiga sabab bo'ladi, unda doimiy xavotirlik o'ziga nisbatan ishonchsizlikni keltirib yaiqaradi.

Imperativ uslubdagi o'qituvchining o'quvchilari o'qituvchi sinfda bo'lmagan vaqtlarda o'z-o'zini boshqarish malakasi bo'lmaganligi uchun ham intizomga mutlaqo bo'ysunmaydilar. Bu, asosan, to'polonda namoyon bo'ladi. Bu uslub o'qituvchining mustahkam irodasini ko'rsatadi, lekin bu irodada o'quvchiga nisbatan muhabbat hamda o'quvchining "ustozim meni yaxshi ko'radi" degan fikri emas, balki qo'rquv hissi mavjuddir.

Demokratik uslub o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida do'stona munosabat o'rnatilishiga asos bo'ladi. Darsdagi intizom majburiy emas, balki muvafaqqiyatga erishish garovi sifatida bolalar ijobiy emotsiyani, o'ziga ishonch, o'z muvafaqqiyati, yutuqlaridan quvonishi, do'stlari bilan faoliyatda hamkorlik hissini beradi. Demokratik uslub bolalarni birlashtiradi. SHu bilan birga o'zining faoliyati natijalariga qiziqish o'yg'otgan holda o'zi uchun o'zi harakat qilnshi lozimligini anglatadi o'zini-o'zi boshqarishga, o'z xatti-harakatini o'zi nazorat qilishga o'rgatadi. Har bir

ishga mas'uliyat bilan yondoshish hissi o'qituvchining shu yoshdagi bolalar bilan demokratik muomala munosabati asosidagina shakllanadi.

Liberal uslub kasbiy layoqati yo'q bo'lgan o'qituvchilarga xos bo'lgan uslubdir. Bunday o'qituvchi dars jarayonini yaxshi tashkil eta olmaydi. Bunday darslarda har bir bola o'z Ta'limlanganlik darajasiga qarab o'zini tutadi. Bola o'z majburiyatlarini yaxshi his qilmaydi. Muomala munosabatdagi liberal uslub psixologiya va pedagogika fanlariga mutlaqo zid uslub hisoblanib, bolalar shaxsini shakllantirish va Ta'limlash jarayonida bu usulni qo'llab bo'lmaydi. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan muomala-munosabatdagi imperativ uslub, asosan, ma'lum bir chegaralarga asoslangan holda bola shaxsi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demokratik uslub o'qituvchidan muomala-munosabatda juda katta kasbiy mahoratni talab etgan holda, bola shaxsining ijobiy tomonlarini rivojlantiruvchi yagona uslub xisoblanadi. Liberal uslub esa o'quvchini emotsional zo'riqtirmaydi, lekin uining shaxsi rivojiga ham samarali ta'sir ko'rsatmaydi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'qovchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib bular jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir.

Jismoniy faollik - sog'lom organizmning harakat qilishga bo'lgan turli mavjud to'siqlarni yengishdagi tabiiy ehtiyojdir. Bu yoshdagi bolalar nihoyatda serharakat bo'ladi, Bu jismoniy harakat bolaning atrofdagi narsalarga qiziqish bilan qarayotganligi, ularni o'rganishga harakat qilayotgani bilan ham bog'liqdir. Bolaning jismoniy va psixik faolligi o'zaro bog'liqdir. Chunki, psixik sog'lom bola harakatchan buladi, charchagan, siqilgan bola esa deyarli hech narsa bilan qiziqmaydi. Psixik faollik - bu normal rivojlanayotgan bolaning atrof olamdagi predmetlarni, insoniy munosabatlarni bilipgga nisbatan qiziqishdir. Psixik faollik deganda, bolani o'zini bylshnga nisbatan ehtiyoji ham tushuniladi, Maktabga birinchi bor kelgan bolada qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ularga, avvalo, bir qancha maktab qoidalariga bo'ysunishi qiyin kechadi. Boshlangach sinf o'quvchisi uchun eng qiyin qoida bu dars vaqtida jim o'tirishdir. O'qituvchilar o'quvchilarning doimo jim o'tirishiga harakat qilishadi, lekin kamharakatli, passiv, quvvati kam bo'lgan o'quvchigina dars jarayonida uzoq vaqt jim o'tira oladi. o'quvchini qanday qilib maktab qoidalariga buysunishga o'rgatish mumkin? Bu borada o'qituvchining o'quvchilari bilan qiladigan muomala-munosabat uslubining ahamiyati juda katta. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan biri ulardagi o'qituvchiga ishonch hissi bo'lib, bunda uqituvchining o'quvchiga ta'sir ko'rsatish imkoniyati juda kattadir. Bola o'qituvchini aql sohibi, ziyrak, sezgir, mexribon inson deb biladi. O'qituvchining obro'si oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, qarindosh urug'larining nufuzi keskin kamayadi. SHu sababli, bolalar o'qituvchining har bir so'zini qonun sifatida qabul qiladilar. Demak, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar rivojida yetakchi bo'lgan o'quv faoliyati o'hituvchi shaxsi va uquvchi bilan munosabat uslubining ahamiyati juda katta.

4. Boshlantich sinf uquvchilar shaxsining shakllanishi

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqag bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatidan tashqari boshqa faolyyatlar o'yin, muloqot va mehnat faoliyati ham o'quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy xususiyatlar tarkib topa boshlaydi. O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o'qishda ma'lum yutuqlarga erishish ehtiyojini qondirishga, shuningdek, tengdoshlari orasida o'z o'rniga ega bo'lishiga imkoniyat ham yaratadi. Aynan ana shu o'rin yoki mavqega erishish uchun ham bola yaxshi o'qish uchun harakat qilishi mumkin. Bu yoshdagi bolalar doimiy ravishda o'zlari erishgan muvaffaqiyatini boshqa tengdoshlari muvaffaqiyati bilan solishtiradilar. Ular uchun doimo birinchi bo'lish nihoyatda muhim. Kichik maktab davrida bolalardagi musobaqaga kirishish motivi tabiiy psixologik ehtiyoj hisoblanib, bu motiv ularga kuchli emotsional zo'riqinshi beradi. Bu xususiyatlar aslida bog'cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik maktab davrida, shuningdek o'smir.shk davrida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Kichik maktab yopshdagi bolalar kattalarning u haqidagi fikr va

bergan baholariga qarab, o'zlariga o'zlari baho beradilar. O'quvchining o'ziga-o'zi beradigan bahosi, asosan, to'gridan-to'g'ri o'qituvchining beradigan bahosiga va turli faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga bog'liq. Kichik maktab yoshdagi o'quvchilarda o'z-o'ziga beradigan baholari turlicha - yuqori, adekvat - mos yoki tsast bo'lishi mumkin. Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo'lgan ishonuvchanlik, ochiqlik, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida Ta'limlash uchun yaxji imkoniyat yaratadi. Kichik maktab yoshi davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishiishni belgilab beruvchi asosiy, shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelij va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin. Bu davrda muvaffaqiyatga erishish motivlari tarkib topishi bilan bir qatorda, mehnatsevarlik va mustaqillik kabi sifatlar rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mehnatsevarlik, asosan, o'qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi. Mehnatsevarlik bolada o'zi qilayotgan mehnati uyaga zavq bergan taqdirdagina yuzaga keladi. Bolada mustaqillik. xususiyatining shakllanishi asosan kattalarga bogliq. Agar bola haddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochiq, xususiyatli bo'lsa, unda asta-sekintshk bilan bo'ysunuvchanlnk, tobelik xususiyati mustahkamlana boradi. Biroq bolani vaqtli mustaqillikka undash, unda ba'zi salbiy xislatlarning shakllanishyga ham olib kelishi mumkin, chunki hayotiy tajribalarini, asosan, kim.l,argadir taqlid qilgan holda o'zlashtiradi. Mustaqillikni shakllantirish uchun bolaga mustaqil bajaradigan ishlarni ko'proq topshirish va unga ishonch bildirish nihoyatda muhimdir. SHuningdek, shunday bir ijtimoiy psixologik muhit yaratash kerakki, unda bolaga biron bir mas'ul vazifani mustaqil bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o'zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb his qilsin. Ana shu his bolada mustaqil bo'lishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi.

7-11 yoshli bolalar o'zlarining individual xususiyatlariii anglay boshlaydilar. Bolaning o'z-o'zini anglashi xam jadal rivojlana boradi va mustahkamlana boshlaydi, Bu davrda bolalar o'zlarining ismlariga yanada ko'proq ahamiyat bera boshlaydilar va ularning ismlari tengdoshlari va atrofdagilari tomonidan ijobiy qabul qilinishiga harakat qiladilar. Bolani o'zining tashqi ko'rinishi va gavda tuzilishga beradigan bahosi ham o'z-o'zini anglashida ahamiyati juda katta. Kichik maktab davrining oxiriga borib bolalar, ayniqsa, qizlar o'zlarining yuz tuzilishlariga alohida e'tibor bera boshlaydilar. Kichik maktab yoshidagi o'quvchining o'quv faoliyati jarayonida o'zidagi xulq-atvorni va faoliyatni o'zi tomonidan muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi, ongli ravishda bir fikrga kela olish qobiliyati rivojlanadi, o'z faoliyatiii o'zi uyushtirishga hamda bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishining qaror topishiga yordam beradi. O'quvchi xulq-atvorining motivlashtirishi ham o'zgaradi. Bunda do'stlari va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo'lib qoladi. Axloqiy his-tuyg'ular va shaxsning irodaviy xususiyatlari shakllanadi.

5-6 yoshlarda ko'zga tashlangan bolalarning xususiyatlari yillar davomida rivojlanadi va mustahkamlanadi, o'smirlik davrining boshlariga kelib, juda ko'pgina shaxsiy fazilatlar shakllanib bo'ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida ham ko'rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuqurlashadi, ko'nikma va malakalari takomillashadi. 3-4 sinflarga borib, aksariyat bolalarda umumiy va maxsus layoqatlar ko'zga tashlanadi. Kichik maktab davrida hayot uchun nihoyatda ahamiyatli bo'lgan muvaffaqiyatga erishish motivi mustahkamlanadi, bu esa o'z-o'zidan boshqa layoqatlarni jadal rivojlanishiga olib keladi.

Bu yoshdagi bolalarda idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq to'liq shakllanib bo'lgani uchun ham ularga Ta'lim berishda kattalarga qo'llaniladigan uslublardan foydalanish mumkin. Kichik maktab yoshidaga bolalar psixik rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o'qituvchi bilan bo'ladigan munosabati orqali erishish mumkin. 3-4 sinflarga borib bola uchun uning o'rtoqlari bilan munosabatining ham ahamiyati ortadi. Bu mo'nosabatlardan kattalar Ta'lim-garbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolg'iz holda sevimli mashg'ulotlari bilan shug'ullanishlari mumkin va shu asosda ularda mehnatsevarlik va mustaqillik fazilatlarini shakllanadi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.
2. Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yo'llari qanday?

3. Bolalar intellektual rivojlaiishida kichik maktab davrining ahamiyati.
4. O'quv jarayoni davomida yuzaxa keladigan muammolar;
5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

7-Mavzu: "O'SMIRLIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI"

Reja:

- O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari.
- O'smirlarning intellektual rivojlanishi.
- O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi.
- O'smirlik davrida yangi xislatlarning paydo bo'lishi.
- 1. O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari

O'smirlik 10~11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo'la^an davrni tashkil etadi. Aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish, asosan, 5~ sinflardan boshlanadi. «Endi o'smir bola emas, biroq katga ham emas» - ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. Bu yoshda o'smir rivodshda keskin o'zgarigalar ro'y bera boshlaydi. Bu o'zgarishlar fiziologik hamda psixologik o'zgarishlardir. Fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bo'bilai bogliq ravishda tanadagi barcha a'zolarining mukammal rivojlanishi va o'sishi, xo'jayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashidir. Organizmdagi o'zgarishlar bevosita o'smir endokrin sistemasiniig o'zgarishlari bilan bog'liqdir. Bu davrda ichki sekretsiya bezlaridan biri gipofez bezining funktsiyasi faollashadi. O'ning faoliyati organizm to'qimalarining o'sishi va muxim ich.ki sekretsiya bezlarining (qalqonsimon bez, buyrak o'sishi va jinsiy bezlar) ishlashini ko'chaytaradi. Natijada bo'y o'sishi tezlashadi, jinsiy balogatga yetish (jinsiy organlarnint rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy bezlarning paydo bo'lishi) amalga oshadi.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. O'lar o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lo'm darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladila^ Bu hrlatny oddiy kuzatish yo'li bilan ham osongina ko'rish mumkin, o'smirlik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolytga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin.GBu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar t^ayotida hali o'z o'rnini topa olmagan holatda bo'ladi. o'smirlik davri «o'tguyag davri», »Krizis davrya, «qyayin dayar» kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. CHunki, bu yoshdagi o'smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan psixik portlash. hollari ham kuzatiladi. o'z davrida L.S, Vigotskky bunday holatni «stsjik rkvojanishdagi krizis» deb nomlaganG! o'smirlik I yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan alohida xususiyatlarni jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo'lmaydi. Jinsiy " yetilish o'smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir , ko'rsatib, bo' ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir. o'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi xususiyatlar xos.

Kattalarga nisbatan yovuz munosabatning paydo bo'lshpi, noxush xulq-atvor alomatlari jinsiy yetilish tufayli paydo bo'ladigan belgilar bo'lmay, balki ular bilvosita ta'sir kursatadigan, o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali: uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavqei tufayli, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni uzgartirish yo'li bilan usmirlarning xulq-atvoriga to'gridan-to'gri ta'sir ko'rsatash mumkin. usmirlar nihoyatda taqlidchan bulib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan buladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. SHuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tangiqlik ham xosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlyak o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga. sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aqsariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. SHuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdaqi kattalarning, shuningdek, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlarig^a qaramay, o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. Juda ko'p o'smirlar bu

davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qoladilar. Katta odam, shuningdek chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini qulay his qiladi. Bunday holatlarga tushgan o'smir juda g tashvishga tushadi va unda krizis holati yuzaga keladi. Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, shuningdek psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bogliqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqei o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning . ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda uzidan qoniqmaslik hrlati kuzatiladi. SHuningdek, o'zi haqidaga mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'tri kelmayotganligy o'smirni asabiylashishiga. olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi m}%kyn. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrrfdagilar, kattalar, shuyingdek ota-onasiga qartssh chiqayotyngilini anglay olmayotganliga tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va usmirlik davri krizisi deyiladi.

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat - bu uqish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. o'smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi - bu do'stlik, o'rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir. o'smirlar mo'loqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to'la o'rtoqlik kodeksiga bo'ysunadi.

O'smirlarshshg ota-onasi, katgalar bilan qiladigan muloqoti ularning katta bo'lganlik hissi asosida tuzilgan bo'ladi. Ular kattalar tomonidan qilinadigan haq-huquq,larini cheklashl.ariga, qarshilik va e'tirozlariga qattiq qayguradilar. Lekin shunga qaramasdan, u, muloqotda kattalarning qo'llab-quvvatlashlariga zhtayoj sezadilar. Birgaliqdagi faoliyat o'smirda katgala.rni yaxshiroq tujunishlari uchun yordam beradi, o'smir o'zida bo'layotgan o'zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar haqida kattalar bilan bo'lishishga katta ehtiyoj sez.adi, lekin buni hech qachon birinchi bo'lib o'zi boshlamaydi. o'smir o'ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan mo'omala-munosabatiga qattiq norozilik bildiradi. o'smirlar mo'loqoti nihoyatda o'zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. o'smirlik davriga kimningdir xa^ti-harakatini imitatsiya qilish xosdir. Ko'pincha o'lar o'zlariga tanish va yoqadigan kattalarning xatti-harakatlariga imitatsiya, taqlidchanlik qiladilar.

Qayd etib o'tilgan yo'nalganlik, albatta, kattalarning ham muloqot va munosabatida mavjud, lekin ular kattalarnikidan o'z emotsionalligi bilan farqlanadi. Tengdoshlari, shuningdek, sinfdoshlari guruxida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. o'smir o'z guruhiga bogliq va qaram bo'lgani holda shu guruhning umumiy fikriga qo'shilishiga va uning qarorini doimo bajarishga tayyor bo'ladi. Guruh ko'pincha o'smirda «Biz» hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustahkamlaydi. o'smir yoshidagi bola uchun do'st tanlash juda katta . ahamiyatga ega. o'smirlik davrida do'st juda qadrlil hisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o'smir do'stlarning hol-ahvol so'rashyasi va ko'rishishlarida (qo'l berib, quchoq ochib ko'rishish) birga utirish va birga yurishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgina ana shunday Jo'da yaqin munosabatlar, o'smirlarning shaxs bo'lib shakllanishida, hamkorlikdagi harakatlarining izi inson qalbida va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta ehtiyoj sez^dilar. Kattalarning o'smir yoshdagilarga ta'sir ko'rsatishi, Ta'lim berishi uchun eng qulay sharoit '—, bu umumiy mehnat bilan shugullanishidir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa kachta o'smirlar ka.ttalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rnilariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushunadigan va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning xohish-istagi ustunligida kechsa, unday holda o'lar to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshshshk ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan depressiya holatni ham yuzaga keltirishi mumkin, Bu holat kupincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi oilalarda uchraydi. Bunday oilalarda Ta'limlanayotgan o'smirlar hayotida mustaqil holda harakat kilnshlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin mas'uliyatyushg o'z zimmalariga olishlari birmuncha qiyinroq. Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. o'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar

bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavqei o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin xamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. o'qish o'smirlar hayogida katta o'rinni egallaydi. o'smirlar uqishidaga asosiy mogiv: bu ularning ulg'ayayotganlikligini his ettiradigan, anglatadigan o'qish turlariga tayyorlanyunlaridir. Ular uchun mashgulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlargshig fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortirishlari o'qituvchining uquv materialini tushuntira olish mahoratiga bogliq. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning hayotay rejalari, kelajak kasbi va ideali bilan bogliq bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga aloxida ehtiyoj sezadilar va bunga xarakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo'ladi. Bilim usmirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi. o'smirlarning o'quv materiallarini faqat mexaniq xotiraga asoslanishlari xalaqit berishlari mumkin. Bu davrda uquvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtarishi qiyin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilshpi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muxim. Bu davrda bolalarning idroki, diqqati va tasavvurlari o'zgaradi, lekin bu o'zgarish bolaning o'ziga va atrofdagilarga sezilmagan xolda kechadi. Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutqi, tafakkur jarayonlari ham jadal rivojlanadi. Bu o'zgarishlar atrofdagalarga sezilarli darajada buladi. o'smirlik davrida bolani anglashi va o'z-uzini ayglash darajasi kengayadi va unda boshqa odamlar, olam haqidagi bylmlari chuqurlashadi. o'yin faoliyati asta-sekin. kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. usmirlik davrida uz faoliyatini nazorat etash rivojlana boshlaydi va uzini-uzi boshqarishga intilishi kuchayadi. Bir so'z bilan aytganda, usmirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish Davri xisoblanadi.

2. O'smirlarning intellektual rivojlayaishi

O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan suz boyligining oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa, voqea va hodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari xdsobiga bo'ladi. Bu davrda .usmir tyal yordamida atrof-borliqni aks ztgarilishi bilan bir qatorda inson dunyoqarashini xam belgilab berish mumkinligini his qila boshlaydi, Aynan usmirlik davridan boshlab, inson aynan nuxq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi, o'emirni kupincha muomalada so'zlarni ishlatish qoidalari - «Qanday qilib to'tri yozish kerzk?», «Qanlay hilibyxshiroq aytilish mumkin? kabi savollar juda qiziqtiradi. o'smirlar maktabdagi o'qituvchilar, katgalar, ota-onalar nutqidagi kamchiliklariga, kitob, gazeta, radio va televidenie diktorlari xatolariga tez e'tibor beradilar. Bu holat o'smirning bir tomondai o'z nutqnni nazorat etishga urgatsa, ikkinchi tomondan kattalar ham nutq qoidalarini buzinglari mumkinligini bilishlariga va o'zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib keladi.

O'smir so'zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va moxiyatiga juda qiziqadi. U endi o'z nutqida yosh bola singari emas, balki katta odamlardan so'zlarni tanlashga harakat qiladi. Nutq madaniyatini egallash borasida o'smir uchun uqituvchi, albatta, namuna bo'lishi shartdir. Aynan maktab Ta'limi usmir bilish jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Billgsh jarayonlarining rivojlanishida nutq ham og'zaki, ham yozma mavjud bo'lishi bilan xam kuchli vosita hisoblanadi. Maktabdagi o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining tugri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishda harakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirilishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O'smirlik davrida o'qish va yozma monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinfdan bopglab to 9-sinfgata o'qish to'g'ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so'zlab berishdan, musgaqil raviieda nutq va chiqishlar tayyorlash, ogzaky mulohaza yuritish, fikr

bildirish va ularni asoslab berishgacha" o'zgaradi. Yozma nutq xam yaxshilangan holda o'smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqil holda insho yoza oladilar. O'smirlarning nutqi to'la tafakkur bilan bogliq holatida amalga oshiriladi. 5-6 sinflardagi o'quvchilar ogzaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar,

O'smirlilik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bula boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi boglanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishida progress sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. O'nda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyat paydo bo'ladi.

Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J.Piagetning ta'kidlashicha, chijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri — tial, mazmun, tsoidalar asosida shakllantiriladi». Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11~12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda Xo'ddi katgalar sshetari keng qamrovli taxlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olshii, o'quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini xam rivojlanishini belgalab beradi. O'smirlilik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farkanadi. Bu faollik o'ta qiziquvchanlik hamda atrof-dagilarga o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ulardan yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. o'smirning katgalarga beradigan savollari mazmunli, mulohazali va aynan o'sha masala doirasida b'adi, Bu yoshdagi bolalar turli* farazlarni keltira oladilar, taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha muqobtsl variantlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Respublikamizning bozor iqtisodi sharoitiga o'tishida kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oyshoqda.

Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi:

- tadbirkorlik, tejamkorlik, hisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olishlik va boshqalar, Ko'rsatilgan barcha sifatlar mavjud bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurini rivojlangan deb hisoblash mumkin, Bu sifatlarini ITM sinfdanoq rivojlantira borish nrhoatda muhim. o'smirlilik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishni yo'lga qo'yishi, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o'quvchi ijrochi rolida emas balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o'zi ishtirokchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikning berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. o'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob^kitob qilib borishga yo'llash orqalj amalga oshirshp mumkin. o'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiynroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tez yo'llab, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin. o'smirlilik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi qimmatli va obro'li xisoblanadi, O'smir shaxsida va uning bilishta qiziqishidagi o'zgarishlar uzaro bogliq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mo'staqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurni rivojlanishi bilan belgilanadi.

O'smirlilik davrida diqqat, xotira, tasavvur to'la mustaqillik kasb etib, endi ularni o'z ifodasiga ko'ra boshqara oladigan bo'ladi. Bu davrda qaysi yetakchi funktsiya (diqqatmi, xotirami yokya tasavvur) ustunlik qilayotgani yaqqol namoyon bulib, har bir o'smir o'zi uchun ahamiyatliroq bo'lgan funktsiyani e'tiborga olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ushbu funktsiyalarning rivojlanish xususiyatlarini ko'rib chiqamiz:

V) Diqqat. Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o'smirlik davrida bola o'z diqqatini o'zi boshqara oladi, Dars davomida intizomning bo'zilishi aksariyat hollarda o'quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O'smir o'z diqqatini to'la ravishda o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan va yuqori natajalarga erishishi mumkin bo'lgan faoliyatlarga qarata oladi. O'smirning diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo'lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o'qituvchi tomonidan doimo qo'llab-quvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga ko'llarish uchun bir qancha uslublar ishlab chiqilgan. SHuningdek, o'smirning dars jarayonida o'z tengdoshlari orasida o'zini ko'rsatishi uchun sharoitni yaratilishi ham o'smirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bo'lib xizmat qilishi mumkin. Lekin, o'smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo'ladi. Aynan 13-14 xamda 16 yoshlarda charchash chizigi keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrofdagi narsa va, voqealarga to'liq diqqatini qarata olmaydi diqqatning ko'rinishi yalariga o'smirlik erishish va yo'qotish bo'yycha to'la qarama-qarshi bo'lgan davr hisoblanadi.

3. O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi

Jinsiy yetilish o'smirning bu yoshdagi xulq-atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin, bu bevosita ta'sirdir. Sotsial omillar esa qo'yidagilardir: kichik maktab -yoshidan o'rta maktabga o'tash, ya'ni yakka o'qituvchi rahbarligidan ko'pchilik o'quvchilar tasarrufiga o'tish va muloqotdagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish, mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish, shu bilan birga bolaning oiladagi o'rni ham o'zgaradi. O'shbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini usib borishi munosabati bilav o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, u endi oilaviy muammolar muqokamasida ham ipggarok eta boshlaydi. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda iaydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilishiga emas, balki atrofdagi shart-sharoitlar, oiladagi ota-ona, aka-ukalarning unga munosabati, mahalla-kuy, ya'ni sotsial jaroitlar ta'siri bilan boglash zarur.

Shu sotsial sharoit ijtimoiy va ulardagi psixologik iqlimni o'zgartirish bilan, kichik o'smirdagi yomon xulq-atvor, o'jarlik, kamchiliklarini tan olmaslik kabi tabiiy xislatlarning oldini olish mumkin.

Ba'zi o'qituvchilar kichik o'smirdagi bu o'zgarishlar urushqoqlik va salbiy alomatlar o'jarliklarining ildizlari qaerdan kelib chiqadigan va nimani bog'langanligi, nimaning ta'siri ekanligi bilmay turib, noto'g'ri tashxis va xulosalar keltirib chiqaradilar va bu, aksariyat holda fojiga olib kelishi mumkin.

Aslida esa bu o'smir yoki maktab yoshidagi bolalarning psixik holatlarini va psixik rivojlanayotganliklarini hisobga olish va psixik muammolarini erkin va to'g'ri yechimlari uchun yordam berish, ularni aqliy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi metodlar yordamida «ularga psixologik yondashish zarur va muximdir. Kichik o'smir yoshdagilar bilan ishlayotganda o'quvchining har bir tashqi va ichki reaksiyasi ortida uning o'z psixologik sabablari borligini bilish muximdir. Bu "muvajiyatsiz", "zararli", "tushunib bo'lmaydigay" deb nom olgan xatti-harakatlar bir qarashda shunday baholanadi, lekin bu xatti-harakatlar shaxs qaror topishi maxsus bosqichi uchun xos xususiyatdir. Kichik o'smir psixologik "mexanizmi" sxematik ravishda quyidagicha baholanadi, Endokrin garmonlarini paydo bo'lishi va ularning markaziy nerv sistemasiga ta'sir qilishi bilan bog'liq bo'lgan jinsiy yetilishning boshlanishi bolalarning aktivligini jismoniy va psixologik imkoniyatlarini oshiradi hamda bolada o'zini kattalardek xis etish, mustaqil bo'lish tuyg'ularini tuyush uchun ^uday shart-sharoitlarni olib keltiradi. Biroq, psixik rivojlanishni bu bosqichda ham bola hali mustaqil harakat qilishga to'la tayyor bo'lmaydi. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o'z mustaqilligini imkoniyatidan ortiq darajada baxrlashdir. O'z imkoniyatlarini ortiqcha baholash bilan kichik usmirning psixik imkoniyatlari o'rtasida tafovut paydo buladi. Bu ziddiyatni hal etilishi qanday sodir bo'ladi va u bolani tashqi ko'rinishi xulq-atvorida qanday namoyon bo'ladi?

Ma'lumki, har bir bolaning munosabatlari aniq ishlarda ko'rinadi mustahkamlanadi va qayd etiladi. Bola o'zidagi mustaqillikni shakllantirish uchun o'zi mustaqil ishlarni bajarishga

to'ri keladi. Lekin, ikkinchi tomondan bir marta mustaqil ish bajarish o'chun iste'moliy shartmnoitlardan holi bo'lishga harakat qiladi. Lekin mustaqil harakat qilish uchun bola boshqa mexanizmlarga ega emas. Bular o'smirning o'z kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligi, o'z oldida turgan va uning natijasini aniq tassavvur eta olmaslik alomatlaridir. Bu belgilar mana shu yoshda kishini mustaqil harakat qilishga qodir bo'lishga, ayni hollarda tevarak atrofdagi kishilarga qarshi borib, o'zini haq ekanligini qattiq turib himoya qilishga, boshqa hollarda esa vaziyatni vazminlik bilan qabul qilishga davat etadi, Kichik o'smirda o'z-o'zini zurzyaat qilish va o'zini antlashni shakllantirishni bir qancha yo'llari mavjud. Masalan: bu davrda katgalarga taqlid qilish yoki oilada o'z hurmatini talab qilish, o'z so'zini o'tkazish, o'zini ho'rmagli, obro'li katta yoshli kshdini obraziga o'xshatib rivojlantirish kuchli bo'ladi. Ularga biror so'z yoki tanbeh bilan murojaat qilsangiz-u o'zini mustaqil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqa oladigandek. ko'rsatadi. Vaholanki, hali o'smirni psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan kattalar o'qituvchilar o'smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtai nazaridan baholay olishimiz unga soxta pedagogik, yuzaki yondashmay, aksincha, unga o'z imkoniyatlarini o'stirishga uz ichki va taigqi qobiliyatlarini tugri rivojlantirishga yo'naltirishimiz muhim. O'smir yoshdagi bolani birinchi galda intiladigan narsani u o'zini endi kichkina bola emas, katta bo'lib qolganligini a-grofdagilarga ishonirishdan iborat. Bu yoshda katgalar o'smirlarni bilib-bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoral.ab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni "kach-ga bo'lib qolgayaglik" tuygusini so'ndirib emas, balki kaata odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi keraklitini anglatishi zarur. Demak, bu o'smirni to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bulgan hayotiy bir xislat ekanligini bilgan holda shu bilan bogllq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to'ri tushunmogi va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga tusqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday xatsh-harakatlarini ijobiy yuzaga solish uchun intilishi qyorak. O'smirlarni uz tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi goyag katga ahamiyatga egadir.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilintan muammolar munosabat asosida o'smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini o'taydi, o'zaro qiziqishlar, atrof dunyoni, bir-birlarini anglashlari va tushuiishlari ular uchun juda qimmatlidir. usmirlar uchun uy vazifalari, uy ishlari buyicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimrokdir. O'z ishlarini sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko'proq ishonadi, U endi salbiy va ijobiy tomonlariga alohida bir urgu bermagan holda o'zi xohlagan kishisi bilan dust bo'lish xuquqini talab etadi. O'z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o'z shaxsini erkinlik bilan tula namoyon eta oladi. SHaxsiy erkinlikni u kataa bo'lish huquqi deb anglaydi. Ota-onalarning o'smirda shu erkinlikning bermasligi yoki usmirning shunday deb bilishi natijasida ular ota-onaga qarshi pozitsiyada buladilar, SHuni alohida. ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida usmirlarda gurur hissi shakllana boshlaydi, Albatta, g'urur norma va qoidalari kattalardan urganiladi, lekin uz g'ururini qanday himoya qilishi o'smirlarning alohida nazoratida bo'ladi. Ular orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baholanib, sotqinlik o'z so'ziga bevafoqlik, egoizm, qizgonchiqlik qattiq qoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan uripshsh, kaltaklash unga qarshi baykot e'lon qilish va uni yolgizlatib qo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini hurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

4. O'smirlarjng psixik rivojlanishida yangi xislatlarning paydo bo'lishi

O'smirlik davrida, asosan, bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yo'llarda o'smirlarga hayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rina boshlaydi. Xotira, mexaniq xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga kutariladi. Nutq rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: harakatli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. usmirlarni endi turli amaliyot va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. SHo'ningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar jakllanadi va rivojlanadi.

O'smirlik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. Maktab dasto'ri va boshqa ishlar bilan bogliq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning

intellekto'al rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlari ham bunga harakat qiladilar. Boshqa tomondan esa ayniqsa, kelajak kasb, xulq-atvor etikasi, o'z majburiyatlarga mas'ullik kabi muammolar muhokamasida infantillikni (yosh bolalarga xos jismoniy va psixologik holat) kuzatish mumkin.

5-6 sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavqeiga katta e'tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa, 6 sinfdan boshlab, o'quvchilar o'z tashqi ko'rinishlariga, shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va o'lar bilan o'zaro munosabatlariga e'tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o'quvchilarida esa uz layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o'quvchilari esa mustaqillik, o'ziga. xoslik, do'stlik va o'rtoqlik bilan bogliq buladigan shaxsiy xislatlarni yuqori baholashadi. usmirlarning ana shu ketma-ket yuzaga keladigan qiziqishlariga asoslangan holda faol ravishda irodaviy ishbilarmonlik va boshqa foydali sifatlarni rivojlantirish mumkin,

O'smirlik davrida o'quv fanlarini turli uqituvchilar uqitish munosabati yuzaga keladi. Kattalar shaxsi va faoliyatyai baholashning yangi mezonlari ham ularda shakllana boshlaydi. O'smirlik asosan, bilimli, talabchan, haqqoniy, o'quv materialini qiziqarli va tushzsharli yo'l bilan yetkaza oladigan o'qituvchilarni ajratmaydigan, o'qituvchilarni ko'proq hurmat qiladilar va yaxshi ko'radilar. Ular uqituvchi bilan munosabatlariga ham katta e'tibor beradilar.

10-15 yoshli bolalarnint faoliyat motivlarida ham o'zgarishlar amalga oshadilar. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katga bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergan bahosi differentsyal xarakterda (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlariga) namoyon bo'la boshlaydi,

Takrorlash va muxrkama qilish uchun savollar.

O'smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.

O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat to'ri.

O'quv faoliyatining qayta tuzilishi hamda o'smirdagi bilish jarayonlarning rivojlanishi.

O'smirlik davri krizisi, sabablari va namoyon bo'lishi.

8-Mavzu: ILK O'SPIRINLIK YOSHI DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.

Reja:

1. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari.
2. Ilk o'spirinlik davrida aqliy rivojlanish.
3. Ilk o'spirinlik davrida yoshlarning shaxsiy xususiyatlari

1. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari

Ilk o'spirinlik davri kamolot bo'sag'asi deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi.

Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akseleratsiya natijasida bugungi bolalarimizning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval yetilmoqda. Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3-ta bosqichga ajratadilar:

I bosqich - prepubertat;

II bosqich - pubertat;

III bosqich - postpubertat.

Yosh psixologiyasi o'spirinlikning yoshini I- II bosqichlar bilan bog'lab kelar edi, Akseleratsiya munosabati bilan o'spirinlik yoshining chegarasi endi 15-16 dan 18 yoshgacha bo'lmoqda. Demak, o'spirinlik. ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqei, ular egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa faktorlar ijtimoiy sharoitlarga bog'liqdir.

Ilk o'spirinlik yoshi bolalarning 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi. Bu akademik litsey va karbghunar kollejlari o'quvchilaridir. Bo'yni o'sishi o'spirin qizlarda 15-16 yoshgacha, o'g'il bolalarda 17-18 yoshga davom etadi. Bu yoshda muskullar kuchi tez o'sadi. Masalan, 18 yoshli bola muskul kuchi 12 yoshli bolaga nisbatan 2 baravar ko'p bo'ladi. Jismoniy taraqqiyot, asosan, to'g'ri ovqatlanish rejimiga va jismoniy Ta'lim bilan shuqumanishiga ko'p jihatdan bog'liq. Jinsiy taraqqiyot jihatdan bu yoshdagi ko'pchilik yigit va qizlar postpubertat (tugallanuvchi) davrda bo'ladilar. Bularning jismoniy rivojlanishi katta yoshdagi odamning jismoniy rivojlanishidan kam farq qiladi. Bo'yni va organizmning notekis o'sishi va rivojlanish davri tutallanadi hamda jismoniy rivojlanishning nisbatan birmuncha tekis davri boshlandi. O'spirinlik yoshida jismoniy sifatlar (bo'y, og'irlik) nisbatan barqaror darajaga yetgan bo'ladi. SHuningdek, muskul kuchi va ishchanlik qobiliyati sezilarli darajada ortadi. Ko'krak qafasining hajmi kengayadi, skelet, naychasimon suyaklar qattiqlashadi, to'qimalar va a'zolarnish' shakllanipgi va funktsional taraqqiyoti tugallanadi. Odatda bu yopgda gorak va qon tomirlarning rivojlanishida o'smirlarga xos bo'lgan notekislik endi tekislashadi, qon bosimi baravarlashadi, ichki sokretsiya bezlari bir me'yorda ishlay boshlaydi. Nerv sistemasining va xususan, miya rivojlanishidagi o'zgarishlar ma'lum bo'lib qoladi. Lekin, bu o'zgarishlar miya massasining ortishi hisobiga emas, balki miyaning ichki xujayralari tuzilishining murakkablashuvi hisobiga ro'y beradi. Bosh miya po'stining qismlarida assotsiativ to'qimalarning miqdori ko'payadi. Natijada o'qish va mehnat jarayonida katta (yarim shar) qatlamining analitik-sintetik faoliyata murakkablashadi. Jinsiy yetilish muddati irqiy va milliy xususiyatlarga va iqlimga bog'liq bo'lmaydi.

Ilk o'spirinlik davrini ikkinchi o'tish davri deb hisoblash mumkin. Agar birinchi o'tish davridagi ko'proq bolalikka yaqin bo'lsa, ikkinchi o'tish davrida bo'lgan o'spirin ko'iroq yoshlik davriga yaqindir va shu jihatidan o'rganiladi hamda tadqiq etiladi. Ilk o'spirinlik davri, asosan, unda mustaqil hayotning boshlanishi bilpn (o'rta maktabni tamomlab, litsey, kollejlarga kirinsh) xarakterlanadi. Hayotdagi bu o'zgarishlar ilk o'spirinlik shaxsisa, uni o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatadi. O'smirlardan farqli. o'laroq ilk o'spirinlar katta hayotni tasavvur etmaydilar, balki undn ipg'garok etadilar.

Uning mustaqilligi ortishi bilan bir qatorda kattalartgang unga munosabatlari ham o'zgaradi. Kattalar o'smirga kuproq bola deb qarasar, ilk uspirin yoshdagilarga katta odamdek munosobtlv bo'ladilar. Ilk o'spirinlar hayotda o'z o'rmini topigpto iigSshtii intilish anglagan holatida bo'la boshlaydilar, U o':\ haotiy rejalarini amalga oshirish uchun harakat qila boshlaydm i<1 m^p.lum bir kasbni egallay boshlaydi yoki shu soha bo'yi'l<1 . litseylarda o'qishini davom etgiradi. O'sTSyrinlar tanlppi) yoki kasblarida juda katta yangiliklar, kapgfnntlar qilgilpri keladi, lekin asta-sekinlik bilan yangilik va ksshk)!!!!"1!1^^ qilish uchun ularda bilim va xajriba yetishmayotganligini, Oushshg uchup ko'proq o'qish va o'rganishlari kerakligini anglay G>on1llydil|r.

O'spirin - bola bilan katta odam o'rtasidnsh orpmgq m.shqsni egallaydi. Bolaning jamiyatda tutgan o'rni k,l'gg,l.l|i'p Gnn^i^ir, kattalar ularga hayot faoliyatining asosiy mnimun pp yo'nalishi miqdor belgalab beradilar. Bolaning bajaradigai))oli kchggtlpr sifat jihatdan farq qiladi. Hayot faoliyati mur.jiiStspmg o'spirinlarda ijtimoiy rollar kongligm (|x)q'l' tomondangina kengayib qolmay, b<lk.i sch())(gg 'gomoiidpm hlm boradi. Masalan: 16 yoshda pasiort olldi; 1N Gchpilli (|)(1ol slylsp.p huquqiga va oila qurish imkopimtigp chgp oulpdi. o'(I" jinoiy ishlar uchun javobgar bo'ladi, Ba'zi o'spirinlar bu yoshdan boshlab ishlay boshlaydilar. Kasb tanlash haqida o'ylay boshlaydilar. Lekin, shunga qaramay o'spirinlarda kaggalarga qaramlik xususiyatlari saqlanib qoladi.

O'spirinlar (16-18 yoshlar) o'zlarining psixologik xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagi bolalardan keskin farq qiladilar. Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga yetgan, kamolotga erishtan, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarishi kabi yetuk insoniy xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi. Ular vazmin, mulohazali bo'ladilar, katta yoshdagilarga hurmat-ehtiroim bilan qaraydilar. Ular uzoqni ko'zlaydigan, kelajak uchun qayguradigan, ota-onalarining yaqin yordamchisiga aylanadilar. O'quv faoliyati o'spirinning asosiy faoliyati bo'lib qolaveradi,

o'qishga nisbatan o'smirlik yoshiga qaraganda o'spirinlikda bir muncha yuqoriroq bo'ladi. Mustaqil hayotga tayyorgarligini o'z-o'zini anglashi bilan motivlar bu davrda yetakchi o'rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishga intilish, insonlarga naf keltirish kabi ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi, Bu davrda o'spirinlarning kelgusi hayotiy va tanlayotgan kasbiy rejalariga ko'ra fanlarga nisbatan qiziqishlari o'zgaradi, o'spirinning fanlarga xamda shu fan o'qituvchilariga nisbatan munosabati o'zgaradi. O'spirinlik davrida o'zi ko'zlagan maqsadlariga erishishga asoslangan motivlar birinchi «o'ringa ko'tariladi. O'smirlar o'zlarining o'qishga bo'lgan munosabatlari va ularning o'qish-o'rganishga undovchi sabablarni yaxshi anglaydilar. O'spirinlik yopshda boshdan kechiriladigan his-tuyqularning boyligi, xilma-xilligi bilan, hayotning turli tomonlariga emotsional munosabatda bo'lishi bilan ajralib turadi, Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy hislarning rivojlanishi ayniqsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o'zaro to'g'ri munosabatda bo'ladi. Boshdan kechirgan his-guygularni anglab yetish mahorati ham rivojlanadi. O'spirinlik yoshida o'quvchilarda o'rtog'lik hissining rivoj topishi xarakterlidir.

Roseiya psixologlari I.V.Straxov bilan A.L.SHyayarman tadqiqotlarining ko'rsatishicha, o'spirinlik yoshidagi do'stlik o'smirlik yoshidagi do'stlikdan ba'zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

1. O'spirinlarda do'stlik motivlari ancha chuqurroq bo'ladi, Bularda-oshkorlik, o'zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birgalikda doimiy yordam ko'rsatish, kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro hurmat, bir-birini uixunish va hokazo.
2. Do'stlik hislari ancha sermazmui bo'lib, qiziqishlar faoliyatning keng doirasini qamrab oladi.
3. Do'stlik emotsional bo'lib, do'sti kechirayotgan hislarga javob bera olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha bo'gun umr bo'yi davom etadi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jinlashtirishga yordam beradi, uning hayotiy faoliyatini oshiradi. Yoningda o'rtog'ing borligini his qilishning o'ziyoq qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. O'spirinlar do'stlik, samimiylik, emotsional sofdillik kabi xislatlarni birinchi o'ringa qo'yishadi. Do'stlar bir- birlari bilan yuraklarini bo'shatadilar. Do'stlarga samimiy mehribonlik shaxsining reflektavlik darajasiga hamda uning emotsional hayot xususiyatlariga bogliqdir, o'spirin hamma vaqt rostgo'y, samimiy bo'lishni istaydi.

O'spirinlik yoshida alohida bir his - sevgi paydo bo'ladi. Bu maktab o'quvchisining emotsional hayotida yangi bir holat hisoblanadi. O'spirinlik sevgisi sof, pokiza, begubor, xilma-xil kechinmalarga boy, muloyim, xayolga berilish va samimiyat belgilariga ega bo'ladi. Yigit va qizlarimizning sevgini boshdan kechirishida bir-birlarini hurmat qilish, do'stlik, o'zaro yordam, bir-birini tushunish kabi xislatlar xarakterli bo'lib, o'lar bir-birlaridagi yuksak ma'naviy sifatlarni qadrlaydilar. Yigit va qiz bolalar o'rtasidagi munosabatlar o'spirinlik yoshida faollashgan bo'ladi. O'rtoqlariga nisbatan munosabatlar doirasi kengayadi. Ayniqsa, qizlarda aralash do'stlik ehtiyojlari kengayadi. Bolalarga xos 16-17 yoshlarda birinchi jiddiy moyillik va sevgi ehtiyojlari ko'rina boshlaydi. Ikki jins o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi asosiy muammolaridan biri bo'lib hisoblanadi, O'spirinlarda sevgi hissi bir qancha holatlarga boqliq. Birinchidan - jinsiy yetilish; ikkinchidan - ishonadigan, suyanadigan va har qanday nozik masalalar bo'yicha gaplashish mumkin bo'lgan do'stga ehtiyoj; uchinchidan - bu tabiiy insoniy ehtiyoj hisoblanib, inson ko'pincha o'zini yolg'iz his qilganida kuchli emotsional bogliqlikka intiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday tuygu kuchaygan shaklda birinchi bor ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladi. Ilk o'spirinlar yolgiz bo'linshi istamaganligi uchun o'zlari faol ravishda o'zaro yaqin muloqot, bir-birlari bilan intim Mo'nosabatni izlaydilar. Ba'zan o'spirinlar bu hislarga shunchalik berilib ketadilarki, boshqa narsalar mavjudligi haqida mutliqo unutib qo'yadilar. Bu davrda o'spirinlarda sevisish mumkiy bo'lgan qiz yoki yigit ideali paydo bo'ladi va ko'p yillar davrida bu ideal saqlanib turadi. O'spirinlar tasavvuridagi ideal kimnidir

yoqtirishiga, sevipshgp turtki bo'ladi. O'spirinlarning ideal obrazlari ba'zan real bo'lmaydi, ya'ni ular hech kimni «uiga» o'xshatmaydilar. Bu esa ularda ishopchsizlik hamda yolgizlik hissini ham yuzaga keltirishi mumkim. Ilk o'spirinlarga ,shu Mavzuda badiiy adabiyotlar o'qish, kino({})il'mlar, teatrlar tomosha qilishni tavsiya etish hamda turli suhbatlar o'tkazish, ularga o'zlarini kelgusi hayotlarini o'zlariga mos turmush o'£)toqlar topish masalasiga jiddiyroq yondoshishlariga yordam beradi.

2. Ilk o'spirinlik davrida aqliy rivojlanish

Yuqori spnf uquvchilarining bilish jarayonlari turli nuqtai nazarlarsh tahlil etishga va bu masala buyicha har tomonlama o'ylagan o'z fikrini berishga yordam bera oladi. Bu yoshdagi uspirinlar atrofdagi turli voqea-hodisalardagi haqiqatni bilishga intiladi. Ularning tayyor yechimlar, ma'lumotlar emas, balki shu yechim va ma'lumotlarni o'zlari muloxaza yurgizib, qidirish jarayonining o'zi kuproq qiziqtiradi. Bu borada turli masalalar buyicha bahs va munozaralar yuritishga va ularning fikrlarini isbotlashga juda qiziqadilar. O'spirinlik davrida bilish jarayonlarining rivoji faol ravigada davom etadi, Lekin, bu rivojlanish uspirinning uziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, uspirinlar to'la ravishda mantiqiy tafakkurga ega bo'ladilar, nazariy fikr yuritib, o'zlarini-o'zlari taxlil eta oladilar. Ular endi bemalol axloqiy, siyosiy va boshqa Mavzularda bahsdasha olib, uz munosabatlarini bildiradi oladilar. O'spirinlik davrida bolalar juda kup ilmiy tushunchalarni uzlashtarib, ulardan turli masala va muammolarni yengishda foydalana oladilar. Bolalarda anglash va uz-uzini anglash sezilarli -. darajada usadi. O'spirinning o'z~o'zini anglashi Uquv, mehnat va muloqot motivatsiyalarini o'zgarishida uz aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi.

O'agmrinlyak yoshi o'tsish, mezdyaat, muloqot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoqatlarining rivojlanayotganlyagi bilav xarakterlanadi. O'spirinlik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi faol kechadi. Lekin, bu rivojlanish o'spirinning uziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. O'spirinlik davriga kelib, juda kup bolalarda uz faoliyatlarini oldindan rejalashtirish layoqati yaxshi rivojlangan buladi. SHuningdek, uz-uzini boshqarish ham uspirinlik yoshidagi bolalarda yaqqol kuzga tashlanadi. ,';>

O'spirinning uquv mashgulotiga munosabati uz xususiyati va mazmuni jihatidan boshqa yoshdagv uquvchilarning Ta'lim jarayonidagi munosabatidan Glubdai farq qiladi. O'quv rejasi va dasturning murakkablashuvi, yansh fan va Mavzularning kiritilishi, uzlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni taqozo etadi. Ana shundan kelib chiqqan holda, uquvchilarning uqishga munosabati ham uzgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bula boshlaydilar.

O'spirin o'quvchilarning Uquv fanlariga munosabatlari quyidagi holatlarga bogliqdir:

Fanning dunyoqarashdagi roliga.

Fanning bilyashAagi ahamiyatiga.

Fannnng ijtimoiy ahamiyatiga.

Fanning amaliy ahamiyatiga.

Fanning o'zlashtirshi darajasyaga.

Fashshng o'zlashtirish uslubiyotiga.

O'spirinlik davrida bilishga oid qiziqish kulami tobora amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi, Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masala,\arga, texnika, tabjatga, osmon jismlariga, sport va hokazolarga qiziqishi kutayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanmk yanada takomillashib boradi, mantaqiy xotirasi, zsda olib qolishining oqilona yo'li, vositalari Ta'lim jaraspida yetakchi vazifani ado zga boshlaydi. Mazkur pallada ustsirinlarnish.' tafakkuri tobora faol, mustaqil va ijodiy xususdat kasb eta boshlaydi. Tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda o'quvchilarning nutq madaniyagi rivojlanadi. O'spirii turli janrdagi adabiy asarlarni o'qishi, tushunishi orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish va munozaraga kirishishga o'rganib boradi. O'spirinlik tafakkurining sifatiga uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi kabilar kiradi. Tafakkurning mazmundorligi

deganda, o'spirin ongada tevarak-atrofdagi voqelik to'g'risida qancha miqdorda mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi deganda esa moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatlari, ularning o'zaro boqlanish va munosabatlari o'soirinning fikrlash faoliyatida to'shq aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi uzining mazmundorliga va chuqurshgi sifatlari bilan muntazam bogliq bo'ladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda o'spirinnish-shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi, bu vazifalarni hech kimning yordamisiz, oqilona usullar bilai mustaqil hal qilish o'quvchanljgani tugyaunishi kerak. Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga tuliq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Ayrim qiz va yigitlar aqliy rivojlanishdan orkada bulib, o'quv materiallarini o'zlashtirishga ulturmaydillr yoki qiynaladilar, ular tevarak-atrofdagi voqelikni bilib oligi maqsadida umumlaiggiruvta tushunchalardan foyd<ll;liiSHni bilmaydilar, chuyki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, hody's(| va faktlarni tadqiq qilishni yodlab oladilar. Balllnrni aqliy jihatdan rivojlantirish uchun ularning o'hipg faolyat XMrINI faollashtirid! va ularning bilimlarini ongli rashppdo o'schmrishi kerak. Ta'limda onglilik o'quvchining yuqori darajdsid^gi faolliigi bilan ta'minlanadi. Bilimlarini faol f<tl[ngt ko'rsatib o'zlashgirgaida, o't^uvchilar bu bilimlarni yaxxpi tushuniogchshl qolmay, ularni amaliy faoliyatda qo'llashga ham o'rg.shidilar. G.P.SHnliss.kiy o'quvchilarga ijtimoiy masalalar, iqtisodiy h^md.! ij'l'imoiy faktlar va hodisalarni mustaqil raiishd;! ilmiy tahlil k,ilish va ularga baho berish usullarini mpxsus urgptish muhim, va zarurligiyai tadqiqot asosidl ko'rg.ggiG) osrgam. 1. o'rinda o'quvchilarning mustaqil fikrlnshlarpii (^apllottiriigga, cho'gri rahbarlik qiltan holda tanishishi lozim. O'spirinlarnishg aqliy jihatdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir, O'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushuntirish orqali mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish va munozaralarga urgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtai nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi, Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlarida fikrlash, mustaqil uylash, to'g'ri hukm va xulosalar chiqarish, qat'iy qarorga kela olishi natijasidir. o'spirinlarning adabiy asarni baholashi, u haqda shaxsiy fikrlarni bildirishi, muammoning tomonlari yuzasidan bahslashuvi insoniy xislatlarning muayyak darajada ishtirok etishi aql tanqidligining ayian uzginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin tanqidiylik esa uspirinning badiiy didi va hayotiy tajribasi zaifligidir. o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilar tafakkuridagi tanqidiylikni haqqoniylik. darajasiga ko'tarishdan, ularga voqelikka odilona, oqilona, tanqidiy nuqtai-nazardan qarashni urgatishdan iborat. O'spirinlarda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Aql tanqidiyligining rivojlanishi o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishga, Ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari «tarkib topishiga imkon yaratadi. Hodisalar to'trisida hukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlanadi. O'spirin qobiliyagi va iste'dodi Ta'lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Qobiliyatning o'sishi bilimlar, kunikmalar, malakalarning sifatiga bogliq bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga qo'shilib ketadi. Demak, maktabda o'shladigan, darslar, laboratoriya ishlari, amaliy mashgulotlar, referat, konspekt yozish kabi faoliyat turlari o'spirinlar o'zlashtirish uchun zarur materiallarni mustaqil holda tutpunishga olib keladi. Bularning barchasi ilmiy-nazariy tafakkurning shakllanishiga, tevarak atrofdagi voqelikning umumiy qonuniyatlarini o'sishiga,••-' aqliy imkoniyatlarinyng vujudga kelishiga, tabiat va jamiyat rivojlanishining qonunlarini anglashiga muhim shart-sharoit yaratadi. Yuqoridagilardan ko'rinib auribdiki, o'smirlik yoshida o'quvchilar aqliy faoliyatning omillari va usullari bilan qurollangan bo'ladilar.

Shunga ko'ra har kim qobiliyatiga yarapsh kasb-hunar tanlasa, bu sohada muvaffaqiyatli mehnat qilsa, ijtimoiy turmush taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan bo'ladi. O'spirinlarni kasbga yo'naltirishda ularning his-tuygu va irodalarini hisobga olishning ham muhim ahamiyati bor. Chunki o'quvchilarning his-tuygusi, kayfiyati, hayajonli holatlarda e'tiborga olinmasa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongtsh ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dalillik, qat'iylik, o'zini tuta billsh, chidamlilik, sabr-toqat kabi

umuminsoniy xislatlarga ega bo'litlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarip! istagi, maqsadning aniqligi, hunar o'rganishga ishtiyoqmandlik mazkur fazilatlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlar aqliy rivojlanishda tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to'qri rejalashtirish mumkin emas. o'spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi.

Hozirgi yigit va qizlarni 30-40 yil avvalgi tengqurlari bilan solishtirganda, ularning umumky saviyalari naqadar o'sganligini ko'rish mumkin. Intellektual qiziqishlar doirasi keng va ko'pqirralidir. O'spirinlar radio, televidenie, ilmiy-ommabop asarlar, kinofilmlar, fan va texnika taraqqiyotida muhim rol o'ynamoqda. O'spirinlarning qiziqishlari aksariyat hollarda o'zi tanlagan kasb va yunalishi shuningdek, hayotiy rejalariga asoslangandir. O'spirinlik yoshiga kelib, yigit va qizlarning dunyoqarashlari yuksak poqonaga k} >garila boshlaydi. Bu esa o'spirishshng tashki olamni tushunishiga, baholsh-shiga bo'lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. O'spirinlarning dunyoqarashi endi ularning i./shiy, falsafiy, siyosiy va diniy qarashlari tizimidan iboratdir.

Hayotda turli xil kasblar mavjud, Bir odam bir necha xil kasblarni egallashi mumkin, lekin shu bilan birga har bir kasb shu qadar murakkabki, inson o'z hayotini, asosan, ana shu bir kasbga baqishtshsi mumkin. SHu asosda kasb tanlash muammosi vujudga keladi. Aslida kasb tanlash barcha davrdan boshlab, bolalarniig ro.lli o'yinlarida ko'rinadi. Demak, bola o'yin orqali to'la kasblar va shu faoliyat bilan tanisha boshlaydi, Masalan: «magazin» yoki «bozor» o'yini orqali, bola ham ^sotuvchsh ham «xzri^orya bo'la oladi, kduL» va «tvar» bilan muomala qilnshni urgyyadi. Bu bosqichni kasb tanlashga tayyorgarlikni boshlanish bosqichi deb aggash mumkin. Keyingi yosh davrlarda bu tayyorgarlik gurli faoliyatlarda va turlicha ko'rinishlarda davom etadi. «Men xim bo'lalsh?» savoliga to'qnash keladi. Ma'lum bir kasbda faoliyat ko'rsatishii boshlayotgan o'spirin unga intellektual, ijtimoiy-psixologik hamda axloqiy jihatdan tayyor bo'lishi kerak. o'smirlik Davrining oxirlari va o'spirinlik yoshiga kelib, ularda mehnecht ko'nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko'nikma va malakalaridan o'larning kelgusidagi kasbiy faoliyatlari bilan to'gridan-to'gri boqliq, Tajribalarning ko'rsatishicha, agar o'spirinlik dlvriga kelib unda kelgusida yaxshi kasbiy layokatlarini yuzaga kelishiga umid boqlash qiyin. Misol uchun bolalik naytlarida texnika bilon muomala qila olmagan, slesarlik asbob-uskunalaridan foydalana olmagan, o'z qo'li bilan nimanidir bajara olmagan bola talantli injener-konstruktor bo'lib yetishishi ancha mushkul, yoki litsey va kollejlarda matematik, lingvistik, badiiy-ijodiy layoqatlarini ko'rsata olmagan bola katta bo'lganida hech qachon kuchli matematik, filolog yoki musavvir bo'lib yetshpa •olmaydi.

Har qanday kasbiy ko'nikma va malakalarning o'sishi, avvalo, o'siirin intellektining umumiy rivojlanganlik darajasiga boqliq. SHuning uchun ham bu davrdagi o'spirinlar intellektining rivojlanishiga alohida e'tibor berish lozim.

Bu yoshdagi bolalarga muloqotga kiripshsh ehtiyojining mavjudligi ham juda muxim, lekin u yetakchi emas, faqat tanlagan kasb va yo'nalishlari bo'yicha mashgul bo'lmagan o'spirinlargina ko'proq tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishiga ehtiyoj sezadilar. Bu yoshdagi bolalar mehnat faoliyati bilan xuddi kattalardek shuqullana oladilar. Ilk o'spirinlik davrini kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishi uchun senzitiv davr deb hisoblash mumkin, O'zining kasbiy taqdirini tasodifan yoyun noto'gri hal etilishi murakkab ichki kechinmalarga, ikkilanishlarga, ziddiyatlarga olib kelishi mo'mkin. Bu esa yigit va qiz hayoti uchun , xam, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi. Kasb tanlash vaqtida ilk o'spirinlar o'z moyilligi va qobiliyatlarini shaxsiy sifatlar, xususan, nerv sistemasining tshsh, analizatorlar xususiyati emotsional-idoraviy sifatlarini ham hisobga olishlari zarur.

3. Ilk o'spirinlik davrida yoshlarning shaxsiy xususiyatlari

O'spirinlarni hali to'la katta deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning shaxsiy xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o'z kelajaklari munosabatlarida ko'zga tashlanadi. Ko'tgailik o'spirinlar maktabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb- tanlashga nisbatan yas'uliyatsiz yondopshdilar, Bu davr o'spirinining axloqan o'z-o'zini anglashi shuningdek, axloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Intellecti yaxshi rivojlangan o'sdirinlar kattalarni tashvishga solayotgan masala muammolarini tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O'spirinlar juda ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatshsh ko'proq axloqiy masalalar tortadi. Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun axloqiy masalalarni yechish manbai - bu ular uchun o'qituvchilar bo'lsa, o'smirlar bu savollarga javobni ko'proq tengdoshlari davrasida qidiradilar, o'spirin yoshdagilar esa savollarga to'gri javobni topishda ko'proq katta kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko'pqirrali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommabop, badiiy, publitsisgik adabiyotlar, san'at asarlari, matbuot, radio, televidenie bo'lib hisoblanadi. Bugungi o'spirinlarga hayotga nisbatan hushyor, aqliy-amaliy qarash, erkinlik va mustaqillik xos. O'lar haqqoniy bo'lish tushunchasiga ham real tarzda yondoshmoqdalar. Masalan: o'tgan yillardek «haqhoniylk bu hammaga bir xil emas, balki har kimning imkoniyatiga harab va hammaning ishiga yoki ivson manfaatlariga qo'shgan hissasiga qarab belgklanadi», deb tushunadilar va talqin etadilar. Maktabni tugallash vaqtiga kelib, juda ko'p o'smirlar axloqiy jixatdan shakllangan va ma'lum axloq normalari qat'iytlashgan xususiyatlariga ega bo'ladilar.

O'spirinlarda axlokliy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa sohalar bo'yicha (ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, haqiqat va noqonuniylk, axloqiylik va axloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Hozirgi davr o'spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlarga xos bulmay, balki xayotga real, aqliy, amaliy qaraydigan, ko'proq erkin va mustaqil bo'lishga intiluvchi, ' yoshlaridir.

O'spirinlar ongli ravishda egallangan axloq normalari asosida 1, o'z xapi-harakatlarini yo'lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo I o'spirinning o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi. O'zini anglash murakkab psixologik struktura bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

birinchidan, bolada tashqi olamdagi predmet ta'siridan paydo bo'lgan sezgilari o'z tanasi bilan farq qila boshlaganda vujudga keladi;

ikkinchidan, o'zining shaxsiy "L/eya"ligini aktiv faoliyagn| asosida anglashi;

uchinchidan, o'zining psixik xususiyati va xislatlarini ash-lashi;?/ to'rtinchidan, ijtimoiy, axloqiy o'z-o'ziga baho bsrishning' ma'lum sistemasini anglashi.

Mana shu elementlariing barchasi bir-biri bilan funktsional va genetik boglangandir. Lekin, bulariing hammasi sizga ma'lumki, bir vaqtning o'zida shakllanmaydi, Bolaning «jeya»ligini anglashi gaxminan 3 yoshda naydo bo'ladi, bunda bola shaxsiy olmoshni ishlata boshlaydi. Masalan: moi, meniki, menlan va hokazo, uzining psixik sifatlarini anglash va o'z-o'ziga baxo berish o'spirinlik yoishda, borgan sari ko'proq ahamiyat kasb eta boshlaydi.

O'spirinlar har joyda o'zini ko'rsatish xus:usiyatiga ega bo'lgan ; o'smirlik vaqgidayoq, o'zlarining shaxsiy .xususiyatlarini kuzata boshlaydilar. Ya'ni o'zlarining tashqi qiyofalariga tanqidiy qaray boshlaydilar: bo'yining pastligi yoki aksinchasi, semizlik, yuzidagi xusnbuzarlar yigit va kizlarni bezovtalangiradi, ular iztirob chekadilar. Kech yetiladigan o'gil va qizlar yashirin kechinmalar kechiradilar. Kishining o'z obrdzi - bu o'spirinlikning o'zini anglashi ancha muxim komponent bo'lib hisoblanadi.

O'spirinlikda o'z shaxsiy xislatlariga baho berish kuchayadi. o'spirin ham o'smir singari o'z qadr-qimmatini, ushgag nimalarni qilishga arzishi va nimalarga qodir ekanligini benihoya bilgisi keladi. O'ziga baxr berish ikkita o'sulda bo'ladi.

Kishi o'zi qo'lga kiritgan yutuqlari natijasi bilan baxrlaydi. Masalan: bola qiyin vaziyatda o'zini yo'qotmaydi yoki yosh bolani yonshndan qutqazdi — chMen qo'rqqoq emasmash deydi.

Ma'lum qiyin topshiriqni bajaradi. «Men qobiliyatlimav» - deydi. Axloqqa oid bunday xatti-harakatlar, o'spirinning uz qat'iyiligini sinashi hamdir,

P. Ijtimoiy taqqoslash, ya'ni o'zi haqidagi boshqa ishlarni fikrlarni solishtirishdan iboratdir. Masalan: o'quvchilar tomonidan «mardlik» deb ma'qullangan xatti-xarakatni o'qituvchi «qalbaki o'rtoqlik» deb aytadi. Bunda bolalar o'z xatti-harakatlari to'g'risida uylab, bosh qotira boshlaydilar. SHaxsiy «mev» obrazi, juda murakkabdir. Hatto kattalarning uzini anglashi qarama-qarshiliklardan holi emas. O'spirinlarda yanada kuchliroq bo'ladi. Ba'zi uspirinlar o'zini kuzatish uchun kundalik daftarlar tutadi. Bu holat qizlarda ertaroq va ko'proq uchraydi. Bu holat shunchaki o'sishni bildirib qolmasdan, balki shaxsda moxiyat jixatidan tubdan boshqacha tarzda o'z shaxsiyatining ma'naviy-ro'hiy fazilatlarini, ijtimoiy turmush tarzi, maqsad va vazifalarini anglashi, ularni oqilona baxrlash zaruratini aks ettiradi. Undagi uz~o'zini anglash, turmo'sh, yashash, o'qish, mehnat va sport faoliyatlari tarzida bilan namoyon bo'ladi. o'quv muassasa, mikromuhitidagi odatlanmagan vaziyat, shaxslararo munosabatlar va muomala ko'lamining kengayishi o'ziga xos tipologik aqliy, axloqiy, irodaviy, hissiy xususiyatlarini oqilona baholash, quyilayotgan talablarga javob berish tariqasida yondashish, o'z-o'zini anglashini jadallashtiradi, o'spirin uquvchilarining o'z-o'zini anglashga aloqador o'ziga xos xususiyatlari mavjud, ular dastavval o'zlarining kuchli va zaif jihatlarini, yutuq va kamchiliklariyi aniqroq baholash imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'spirin o'quvchining o'smirlik davridagi boladan o'zgacharoq yana bir xususiyati - bu, murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon hissini anglash, o'z qadr-qimmatini e'zozlashi, sezishi va fahmlashga ko'proq moyilligidir. O'spirin o'quvchida o'zini anglashi negizida o'zini Ta'limlash istagi tug'iladi. Natijada unda o'z-o'zini Ta'limlash vositalarini saralash, ularni kundalik turmushga tadbiq qilib ko'rish ehtiyoji vujudga keladi. Le.kin, o'z-o'zini Ta'limlash jarayoni o'spirin ruhiyatidagi mavjud nuqsonlarga barham berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish . bilan kifoyalaniq qolmasdan, balki voyaga yetgan kishilarga xos kupqirrali, umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi. O'quvchilar o'zida shaxsning eng qimmatlifazilatlarini, o'quv va mehnat malakalarini ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam ravishda egallab borishga, shaxsning muayyan bir fazilatlarini va xislatlarini hosil qilishga harakat qiladilar; o'z-o'zini Ta'limlash muammolarini, yaxlit ma'naviy-ruhiy qiyofani shakllantirishga intaladilar.

O'spirin uquvchilarning o'z-uzini Ta'limlash jarayoni o'quv muassasa, jamoat tashkilotlari, pedagoglar jamoasining Ta'limviy ta'siri doirasida bo'lmog'i shart, Toki o'z-o'zini Ta'limlashnish' takomillashtirishi jamoada munosib o'rin egallashga, ijtimoiy . burchni anglash, foydali mehnatga jalb etish ishiga xizmat dilsin. o'z-o'zini Ta'limlash tugri izga solib yuborish uchun uygun bir/shkni tashkil etgan Ta'limviy chora-tadbirlar majmuasi tarzida ta'sir utkazish jamoa majburiyati, o'zaro yordam va nazorag qilish, uzaro baholash va tanqid qilish kabilar maqsadga muvofiqdir. Ijtimoiy turmuigda uchraydigan ba'zi bir yaramas yurish-turish kurinishlariga, illatlariga, sarqitlariga qaqshatkich zarba berish, ularning ta'siridan yigit va qizlarni asrash, yot tashviqot mohiyatiga qarshi kurash olib borish pedagoglar jamoasining bosh vazifasidir. O'spirinlarda balogatga yetganlik tuygusi takomillashib borib, o'z-o'zini qaror toptirish, o'z ma'naviy qiyofasini ifodalash tuyg'usi o'sib o'tadi. Bu narsa ularning alohida shaxs ekanligini tan olishga intalishida o'z ifodasini topadi. Buning uchun ayrim yoshlar turli modalarga mayl qo'yish, tasviriy san'atga, musiqaga, kasb-hunarga, tabiatga maftunkor qiziqishlarini namoyish qilishga harakat qiladilar. o'quv va mehnat jamoalari ta'sirida matonat, jasurlik, sabr-toqat, kamtarlik, intizomlilik, halollik kabi insoniy fazilatlar takomillashadi. Xudbinlik, loqaydlik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qo'rzoqlik, g'ayirlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi.

O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayoiida jamoat tashkilotlarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, mustf,qillik, qat'iyatlik, mas'uliyatlik, uz .••••;,' harakatlarini tanqidyy baholash singari fazilatlarini barqaror xususiyat kasb etib boradi. o'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok ztishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimlsh'i, qandayligi,

qobiliyatlari, o'zini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladirlar. Do'st va dushmanlarining kimligi, o'z istaklari, o'zini va tevarak-atrofni, olamni yaxshi biglishi uchun nima qilish kerakligini anglashga harakat qiladi. Ma'lumki, o'spirinlarning hamma savollari anglangan bo'lmaydi. Bat.zai o'spirinlar o'zlaridan , hech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga haddai tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uniig uddasidan chiqa olmaydigan bo'ladi. Mana bo'lardan ko'rinib turibdiki, o'siirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarpi bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradi. Bu esa uspirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.

O'z-o'zini hurmatlash va uning xususiyatlari quyidagilardan iborat. Demak, yuqorida ko'rsaxib utilganidek, shaxsning erta o'spirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shdxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. O'z-o'zini Ta'limlash masalalarida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar — qahramonlik, yaxshi ota, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asar hamda kinofil'mdagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va hokazo. O'zaro munosabat va emotsional hayot o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, uz tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qullab-quvvatlashida inobat hal qila oladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

Ilk o'spirinlik davrida psixologik jarayonlarning shakllanish xususiyatlari.

O'spirinlikdagi aqliy rivojlanish bilan yetakchi faoliyatlar o'rtasidagi bogliqlik.

O'mumiy va maxsus layoqatlarning rivojlanishi.

O'spirinlik davrida kasb tanlashning o'ziga xos xususiyatlari.

9-Mavzu: YOSHLARNI OILAVIY XAYOTGA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIK.

Reja:

- 1.Oilaviy munosabatlar.
- 2.Oiladagi maishiy-xo'jalikni yuritish
- 3.Oilaviy munosabatlarda er-xotinning bir-birlariga munosabati.

"Turmush musht", "Oiladagi bir gap ko'p, bir gap kam" degan shakldagi fikrlarni ko'plab uchratamiz. Oilaviy munosabatlarda er-xotinning yoki kelin-kuyovlarning to'yga qadar bir-birlariga muvofiq kelishi ("yo'lduzi yo'lduziga" mos kelishi tarzda badiiy tus berishi), o'zaro sevgi-muhabbat va yoqtirish asosida turmush qurish ancha ijobiy holat sifatida qaraladi. Navbatdagi "Er-xotinlarning shaxs sifatida muvofiqliklarini aniqlovchi shkala nikohdagi sheriklarning maslaklari, qiziqishlari, manfaatlari, qadriyatlar yo'nalishi, vaqtni o'tkazishlari bilan bog'liq bir qator ustanovkalarni mujassamlashtirgan.

Hamkorlik psixologiyasi, o'ziga sherik tanlash va birgalikda faoliyat ko'rsatish kundalik turmushda uchraydigan hodisalar. Ular shaxslarning ma'lum vaqt mobaynida amalga oshiradigan faoliyatlaridir. Aksincha oiladagi er-xotinlarning birgalikdagi, hamkorlikdagi faoliyatini qisqa muddatli biron-bir me'yor bilan chegaralab bo'lmaydi. Agar mehnat jamoasida xodimlar o'rtasidagi nizo sababli biri o'zining ishchi o'rnini boshqa jamoaga o'zgartirishi yoki jamoaning boshqa a'zolari bilan yaxshi munosabat o'rnatish orqali o'z xatti-harakatlarini kompensasiyalashi mumkin. Oilada er-xotin o'rtasidagi kelishmovchilik, nizolar oqibatida esa yuqoridagi tarzda ish tutib bo'lmaydi. Er-xotinning shaxs sifatida bir-birlarini qabul qilishlari xalq orasida qo'llaniladigan "er-xotinning urishi doka ro'molni qurishi" naqli hojat qoldirmaydi. SHunday ekan, natijalarga murojaat etib ko'raylik, erlar 6,26+0,61 va ayollar 8,63+0,85 ball ($r < 0,05$ ga teng

bo'ldi) bilan qanoatlanganlar. Olingan miqdoriy ko'rsatkichlar, erlarni turmush o'rtog'iga muvofiq kelishi to'g'risida o'rtacha ko'rsatkichdan yuqori ekanligidan dalolat bermoqda. Bu esa erkaklar uchun ayollarning manfaatlari, qiziqishlari, qadriyatlar orientasiyasiga ular tomonidan belgilanishga ishtiyok yuqoriligini aytish mumkin. Milliy madaniy muhitimizda ham xotin doimo erni tushunishi, uning fikrlariga qarshilik bildirmasligi, norozilik qilmasligi va so'zsiz bo'ysunishi lozim degan pozitsiyada turish yetakchilik qiladi.

Diniy-falsafiy nuqtai nazarda ham er-xotinga nisbatan bir pog'ona yuqori bo'lishi lozim deyilsa-da, ammo bu talqin erkakning tabiiy imkoniyatlarini, (jismonan baquvvat, xo'jalik ishlarini boshqarishga moyil) inobatga olib aytilgan. Erkaklarning natijasi nisbatan avtonomiyaga, ya'ni turmush o'rtoqlarining ularni xohish-irodasi, qiziqishlariga muvofiqlashishlaridan dalolat beradi.

Xotinlarning natijalari esa erlarinikiga nisbatan anchagina yuqori. Bu esa ayollarning (qizlarni) o'zlariga turmush o'rtoq tanlashda oqilona yondashishga moyil ekanligini anglatadi. Ayollar o'zbek etnosidagi xotinning eriga tobe bo'lishi, uning manfaatlarga muvofiq xulq-atvori va qiziqishlarini moslashtirish kerak degan an'anaviy tamoyilga amal qilsalar-da, lekin bunday holat kuchli hissiy zo'riqish, frustrasiyaga moyillik, noroziliklar bildirib turish, ajralish xohishining paydo bo'lishiga olib keladi.

Ayollarning natijalari erlariga nisbatan ancha yuqori ekanligi ularni umumiy qiziqishga ega ekanligi, ehtiyojlar, qadriyatlar yo'nalishi, vaqtni o'tkazish usullariga ega bo'lishi lozim deb hisoblaydilar. Metodikaning ushbu shkalasidagi xususiyatlarga ayollar ancha ijobiy qarar ekanlar. Ammo ayollar turmush o'rtoqlari (erlar) ko'pincha yuqoridagi xususiyatlarning hammasiga ham ahamiyat bermasligini bildiradilar degan nuqtai nazarni ilgari sursak bo'ladi. Chunki zamonaviy oiladagi inqirozlarni aynan er-xotin o'rtasidagi shaxslilik identifikasiyasining mujassamlashmaganlik oqibati deb qarash mumkin. Bu esa oilalarda quyidagi holatlarni e'tibordan chetda qolayotganligini ifodalaydi:

- er bilan xotinlar o'rtasidagi shaxslilik muvofiqlashuvi doimo ham oila qurish jarayonida inobatga olinmayapti;

- erlarda turmush o'rtoqlari bilan umumiy manfaat va qiziqishlar hosil qilishga intilish yetarli emas;

- qizlarning (ayollarning) er bilan identifikasiyalashuvlari ideal rejada bo'lib, reallikka oshmasligi ko'p kuzatiladi.

- erlarni xotinlari bilan bo'sh vaqtni birga qiziqarli, maroqli o'tkazish to'g'risidagi faoliyatlari shakllanmagan.

Aytish joizki, shaxslilik identifikasiyasi oiladagi shaxslararo munosabatlarning me'yorida bo'lishini ta'minlashda boshqa omillarni ham inobatga olishga chorlaydi.

3.Maishiy-xo'jalik yuritish. "Bo'sh qop tik turmaydi", "avval iqtisod, keyin siyosat" shakldagi naqllarni tez-tez takrorlaymiz. Oilaning maishiy-xo'jalik faoliyatini ko'ngildagidek o'tishi er-xotinlarning munosabatlarini, shuningdek, uning barqarorligini ta'minlovchi markaziy omillar sirasiga kiradi. Ammo oiladagi maishiy-xo'jalik faoliyatini boshqarishda kimning yetakchilik qilishi kerak? degan savol ko'ndalang turadi. Metodikaning xususiyatiga ko'ra, shkala bo'yicha yuqori natijalar er-xotinlarning bir-biriga nisbatan maishiy-xo'jalik yuritishga nisbatan talab yuqori ekanligini bildiradi.

Ushbu shkaladagi natijalarga ko'ra, erlar $6,35 \pm 0,54$, xotinlar $7,12 \pm 0,83$ ballni (r-farqlar ishonchliligi kuzatiladi) namoyon qildilar. Milliy an'analarimiz hamda islom dini tamoyillariga ko'ra, nikoh o'qitilayotgan vaqtda yigit kishiga (kuyov bolaga) ijtimoiy buyurtma sifatida xotinni yolg'iz qoldirmaslik, asosiy xo'jalik ta'minotini ta'minlash talablarini qo'yadilar. Ammo zamonaviy oilalarda er-xotinlarning maishiy-xo'jalik yuritishdagi rollarini o'zgarayotganligi ham muayyan nizoli vaziyatlarga olib kelmoqda.

Oiladagi maishiy-xo'jalikni yuritish uzoq vaqt shakllangan ko'nikma va malakalarning natijasidir. Ota-onalar farzandlariga oila qurish ostonasida emas, yoshlik davridanoq yo'nalish berishi o'rinli hisoblanadi.

Maishiy-xo'jalik yuritish shkalasi bo'yicha natijalar erkaklarni xotinlariga nisbatan uy-joy ishlariga nisbatan talablari stabillashgan bo'lsa, ayollar esa erlariga maishiy-xo'jalik yuritish faoliyatidan yetarlicha qoniqmasliklarini va erlaridan faollik, shijoatkorlik, tadbirkorlik hamda xo'jalik ishlarida uquvlilikni talab etmoqdalar.

Maishiy-xo'jalik faoliyatining me'yorda bo'lmasligi oilaviy munosabatlarga doimo zarar yetkazadi. SHu o'rinda er-xotinlar maishiy-xo'jalik faoliyatiga aloqador yumushlarni bajarishda hamjihatlikni, o'zaro tushunishni va voqelik bilan imkoniyatning mosligini inobatga olishlari lozim.

Er-xotinlarni maishiy-xo'jalik yuritishga tayyorliklari an'anaviy hodisadir. CHunki, o'ylanayotgan har qanday yigit:

- xo'jalikdagi jihozlarni tuzata olish;
- duradgorlik, elektr, qurilish yumushlarini uddalash;
- ba'zi bir taomlarni tayyorlay bilish;
- uy hayvonlarini parvarishlash;
- o'simliklarga ishlov berish va boshqa yumushlarni bajarish malakalariga ega bo'lishi

joiz.

Uzatilayotgan qiz esa:

- uyni saranjom-sarishtalash;
- pishiriqlar va mazali taomlar tayyorlay olish;
- oshxona idishlarini toza-ozoda saqlash;
- mehmon kutishni uddalash va shu singari ishlarni mohirona bajarish talab etiladi.

Sanab o'tilgan jihatlar nikohdagi sheriklarning maishiy-xo'jalik faoliyatini psixomotorik tomonidan amalga oshirishni ifodalaydi. Bu xususiyatlarga qo'shimcha ravishda er-xotinlarga shaxslilik sifatleri ham kamol topganligi shart hisoblanadi: xushmuomalalik, sabr-toqatlik, estetik did, sezgirlik, talabchanlik, samimiylik, hamjihatlik, saranjomlik, bag'rikenglik, va mehmonnavozlik.

Natijalarimiz er-xotinlarning javoblariga ko'ra, maishiy-xo'jalik yuritish faoliyatida hali nisbatan nomutanosiblik hukmronlik qilayotganligini ko'rsatadi. Natijada er bilan xotinlarning xo'jalik faoliyatidagi rollari o'zgarishiga olib keladi.

SHu sababli, o'zbek etnosidagi "avlodlar estafetasi" tamoyiliga o'g'il-qizlarning oiladagi maishiy-xo'jalik faoliyatini yuritish ustanovkalari ta'siri ostida shakllantirish ma'quldir.

4. Ota-ona Ta'limchilik funksiyasi. Bu shkala er-xotinlarning ota-onalik majburiyatlariga munosabati, farzandlar shakllanishdagi shaxsiy pozitsiyalari, ota-onalik funksiyalariga taalluq tasavvurlarini ifodalaydi.

Er-xotinlarning ota-onalik hamda Ta'limchilik funksiyalari to'g'risidagi tasavvurlari, ularning shaxslilik pozitsiyalari, ijtimoiy talablarga mas'uliyat, jamiyat va oila munosabatlaridagi o'rinlarini belgilaydi. Bu shkala bo'yicha er-xotinlar nisbatan yuqori ko'rsatkichlarni, ya'ni $7,14 \pm 0,82$ ball. (erlar) va $7,85 \pm 0,96$ ball (xotinlar) (1 ilovaga qaralsin) bilan qanoatlanganliklari guvohlik bermoqda. Ota-onalik va Ta'limchilik funksiyasiga ularning ijobiy tasavvurga egaligi o'zbek xalqi-ning azaldan "bolajon"ligi natijasidir. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar er-xotinlarning bu boradagi funksiyalariga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Er-xotinlarning farzandlariga nisbatan ota-onalik mehri tabiiy asoslansada, ammo Ta'limviy faoliyatida anchagina tanazzul ko'zga tashlanmoqda. Ota-onalar ko'proq farzandlarning moddiy ta'minoti bilan mashg'ul bo'lislari, oilaviy Ta'lim jarayonida bo'shliqni hosil qiladi. Bu esa zamonaviy oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitda inqirozni yuzaga keltiradi.

SHuningdek, er tomonidan oilaning maishiy-xo'jalik sohasiga asosiy e'tibor qaratayotganligi, unda ota Ta'limsining o'rni bo'shab qolayotgani, onaning uy yumushlari bilan mutassil mashg'ulligi o'g'il-qizlar doimiy nazoratidan chetga qolishga olib kelmoqda.

Natijalar er-xotinlarning ota-onalik, Ta'limchilik ustanovkalari bo'yicha tasavvurlari ijobiy bo'lsa-da, lekin real muhitda bu majburiyatlar "begonalashayotganga o'xshab qolmoqda".

Er-xotinlarning ushbu doiradagi tasavvurlari dastlabki uchala shkala bilan navbatdagi uchta shkalani birlashtiruvchi bo'lib hisoblanadi. SHu bois, shkala er-xotinlarning ota-onalik

rollari oilaning bir butun jips tizim sifatida o'z atrofida birlashtiruvchi qadriyat ekanligini unutmash kerak. Oilaning tanazzuli va undagi shaxslararo munosabatlar ham mazkur rollarning buzilishi zahirida yotadi.

Ijtimoiy faollik. Mazkur shkala er-xotinlarning tashqi ijtimoiy faolligini, ya'ni kasbiy va jamiyat hayotidagi oilaviy munosabatlar barqarorligini belgilovchi ustanovkalarni aks ettiradi.

Ijtimoiy faollik shkalasi er-xotinlarning maishiy-xo'jalik va Ta'limchilik funksiyalarini sifat ko'rsatkichi hisoblanadi. Albatta, oilaviy munosabatlarning barqarorligi er-xotinning savodxonlik darajasi, kasbiy faoliyati va mahalla-ko'y orasidagi mavqelariga bog'liq.

Er-xotinning oilaviy munosabatlarida e'zozlanishi, muammolarning joy-joyida hal qilinganligi ijtimoiy munosabatlar (er yoki xotinning mehnat qilayotgan jamoasidagi, yashayotgan mahallasidagi, qon-qarindoshlar orasidagi shaxsiy mavqei)dagi rolini belgilaydi.

Erkak kishi oilani moddiy ta'minlash uchun qandaydir ishning boshini tutgan bo'lishi kerak.

Er-xotinning oiladan tashqari qiziqishlari shaxslararo ta'sirlashuv jarayonining asosiy qadriyati hisoblanadi.

Natijalarda esa quyidagicha manzara kuzatiladi, ya'ni erlar $6,43 \pm 0,56$ ball, ayollar $7,08 \pm 0,58$ ball to'pladi. Bu esa ayollarda turmush o'rtoqlarining kasb-kori, mavqei, ularning qiziqishlari muayyan ahamiyat kasb etishini ko'rsatmoqda. Erkaklarga ayollarini qanday faoliyat mazmuniga ega bo'lishi (so'zsiz o'zgarishlarga olib keladi) unchalik ahamiyat kasb etmas ekan. Insoniyatning tarixiy-madaniy tajribasida ham er oilani moddiy jihatdan ta'minlashning asosiy kuchi hisoblanadi. YAngi oila qurilayotgan vaqtda, nikohda kuyov yigitdan islom dini qoidalariga ko'ra bir qator shart-talablar qo'yilishini aniq bilamiz. Ammo, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy muhitning o'zgarishi er bilan xotinning oiladagi moddiy ta'minotdagi funksiyasini o'zgarib borishiga olib kelayotganligi uning tuzilishida ba'zan buzilishlarni keltirib chiqarmoqda.

6.Emotsional-psixoterapevtik. Bu shkala er-xotinlarning oiladagi emotsional-psixoterapevtik funksiyalari ahamiyatini belgilovchi hisoblanadi. SHkala-mazmuniga ko'ra, ikki xil jihatli ma'noga ega. Birinchidan, er-xotinlarning oiladagi emotsional liderlikni, psixologik muhitni, axloqiy va hissiy qo'llab-quvvatlash hamda "psixoterapevtik muhitni" shakllantirish masalasini aks ettirsa, ikkinchidan, er-xotinlarning oila "psixoterapevti" rolini bajarishga intilishini belgilaydi. Natijalarning umumiy mazmuni er-xotinlarning o'zaro axloqiy va hissiy jihatdan oila a'zolarini qo'llab-quvvatlashi, uni ardoqlashi, unda psixologik xotirjamlik va barqarorlikni muvofiqlashtirishni taqozo etadi.

Bizning tadqiqotimizda "emotsional-psixoterapevtik" shkalasi bo'yicha tekshiriluvchilar quyidagi ko'rinishdagi ma'lumotlarni namoyon qildilar. Erkaklar $5,36 \pm 0,23$ ball, ayollar $6,10 \pm 0,55$ ball ($r < 0,05$ ga teng bo'ldi). Natijalarimiz bir tomondan ajoyib ma'lumotlar berishga, ikkinchidan, ancha taajjubli holatga olib kelmoqda. CHunki erkaklarda natijaning o'rtacha miqdorini namoyon qilganligi, oiladagi liderlik funksiyasini ayollarga berib qo'ymayotganmikanlar degan mulohazaga imkon yaratmoqda. "Ijtimoiy-faollik" shkalasidagi natijalar ham buni tasdiqlamoqda. Bugungi oilalardagi inqirozli holatlarda erkaklarning undagi yetakchilik funksiyasi o'zgarganligi ancha sezilib qolmoqda. Ba'zan xalq orasida "erkak ko'cha odami" degan odatiy jummalarni eshitamiz. Ammo oilaning mustahkamligi, ijobiy-psixologik muhit, er-xotinning hamda undagi ma'naviy-hissiy qullab-quvvatlashda erkakning rolini oshirish bugungi kunning asosiy muammolaridan biri hisoblanadi. Natijalar bo'yicha korrelyasion tahlil ham buni yana bir bora haqchil xulosa ekanligini ko'rsatmoqda.

Ayollarning natijalari o'rtachadan ancha yuqori $6,10 \pm$ ball. Bu ayolning oiladagi liderlikni, hissiy-psixologik muhitni stabillashtiruvchi unda psixoterapevtik rol bajarayotganligidan dalolat bermoqda. Oila a'zolarining ma'naviy va hissiy qo'llab-quvvatlashda ayolning o'rni yuqori ekanligini tasdiqlasakda, ammo jiddiy hayotiy masalalarda va nizoli vaziyatlarda ayolning hissiy xulosalarga kelishini e'tibordan chetda qoldirmaslik ma'qul. Mabodo, ota va onaning farzandlariga nisbatan mehr-muhabbatlari ham oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitning belgilovchi omillaridan biri deb qaraydigan bo'lsak, klassik psixologiya vakili E.Frommning quyidagi fikriga e'tibor qaratish joiz: "Otaning farzandlariga muhabbati majburiyat

doirasidan, onaning bolalariga sevgisi esa tabiiydir". E.Fromm fikrining o'ziga xos (jihati) tomoni bor. Agar ushbu mulohazani ayolning faoliyati bilan bog'laydigan bo'lsak, uning oilada "psixoterapevtik" funksiyani amalga oshirish uchun mas'ul shaxs sifatida sanash mumkin. Farzandlar kamoloti, oiladagi ozodalik-sarishtalik, erga e'tibor qaratish, a'zolar o'rtasida mehr-muhabbatni tarkib toptirishda ayolning rolini oshirish tabiiy holdir. Ammo oiladagi ayol bilan erkakning funksiyalarini keskin ravishda taqsimlab qo'yish maqsadga muvofiq bo'lmasa kerak. Funksiyalar tengligiga erishishga qaraganda vazifalar uyg'unligini ta'minlash ma'quldir (Psixoterapevtik muvofiqlik bo'yicha III bobda batafsil to'xtalib o'tiladi).

7.Tashqi jozibadorlik. Mazkur shkala er-xotinlarning tashqi qiyofalari va ularning kiyinishlarini zamon talablari darajasiga mosligi ahamiyatini belgilovchi ustanovka hisoblanadi. SHkaladan ko'rinib turgandek er-xotinlarning eng yoqimtoy juftlik bo'lishi tashqi jozibadorlikka egalik, bejirim va zamonaviy kiyinishga intilishi masalasi oilaviy munosabatlarning muhim shartidir.

"Onangni otangga bezaksiz ko'rsatma" degan maqolning o'zi shkalaning to'liq mazmunini ochib beradi. Umumiy psixologiya va ijtimoiy psixologiyada insonni inson tomonidan idrok qilishda tashqi qiyofaning ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar talaygina.

Ular insonni inson tomonidan idrok qilishda tashqi ko'rinish, kiyinish va gavda tuzilishi muhim o'rin tutishini ilmiy asoslashgan. Yigit qizni yoki aksincha bir-birlarini yoqtirishlarida tashqi qiyofa va joziba yetakchi o'ringa egaligi kundalik hayotda ko'pincha kuzatilmoqda. CHunki, shaxs to'g'risidagi dastlabki taassurotlarni idrok orqali va nazar tashlash tufayli olinganligi bois bunday holatni tan olmasdan ilojimiz yo'q.

Oilaviy munosabatlarda er-xotinning bir-birlariga nisbatan yoqtirish va yoqtirmasliklarida didga mos kiyinish, go'zal qiyofaga va husnga egalik, o'zaro ta'blarini hisobga olgan holda kiyim tanlashlari, kiyimlarning orastaligini e'tiborga olishlari ham muhimdir. Erkak ham, ayol ham tabiatan tashqi jozibadorlik, go'zallikka da'vogar. Ammo bu da'vogarlikni kim qanchalik darajada amalga oshirishi shaxs kamolotiga bog'liq. "Tashqi" jozibadorlik shkalasiga ko'ra erlar ham, ayollar ham shaxsiy yoqimtoylik, zamonaviy va orasta kiyinishga intilishlaridan dalolat bermoqda.

Deyarli, har ikki jins vakillari shkala bo'yicha ancha yuqori natijani namoyon qilishgan, chunonchi, erlar $8,20 \pm 0,68$ ball, ayollar esa $8,61 \pm 0,81$ ball to'plashgan. Natijalarning bunday yuqori darajada bo'lishi tekshiriluvchilarning tasavvur timsollari mahsuli hamdir. Tasavvur va xohish istaklarni ruyobga chiqarish esa ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit, madaniy muhit, shaxsning dunyoqarashi va his-tuyg'ulariga bog'liqdir. Ammo qanday bo'lishidan qat'i nazar er-xotinlar "tashqi jozibadorlikka" da'vogar ekanlar. Agar ushbu holatni shaxsning o'zini o'zi hurmatlash modelini bog'laydigan bo'lsak, o'zini o'zi hurmatlashning

муваффакият

= даъвогарлик

(U.Djems) ko'rinish olishi ijtimoiy psixologiyada haqchilikka da'vogarlik deb baholangan. o'ylaymizki, er-xotinlar "tashqi jozibadorlikka" erishish uchun o'zlarini hurmatlashlari va unga erishishga intilishlari lozim. Buning uchun oilaning moddiy ta'minotini yaxshilash, shaxs sifatida identifikasiyalashgan, ijtimoiy faollikka egalik shart.

Biz metodika natijalarini uch bosqich bo'yicha tahlil qilishni mo'ljallagan edik. SHu sababli, ikkinchi bosqichdagi ko'rsatkichlar qo'yidagi 2-jadvalda keltirib o'tilgan.

2-jadval

	Jin-Siy intim	SHaxsiy iden-tifika-siya	Xo'ja-lik mai-shiy	Ota-ona Ta'lim-chi	Ijti-moiy faol-lik	Emotsi-xoterapev-tik	Tashqi a-dorlik
Oqsh.e	4	8	7	5	5	5,5	6
Oqsh.a	3	6	6,5	8	8	6	7

Oqm	1	2	1,5	0,5	3	0,5	1
-----	---	---	-----	-----	---	-----	---

Er-xotinlarning oilaviy qadriyatlar shkalalari bo'yicha ko'rsatkichlar qo'yidagi hulosani keltirib chiqardi:

Tadqiqotimiz natijalariga ko'ra, er-xotinlar juftligining oilaviy qadriyatlar bo'yicha muvofiqligi ma'lum darajada ekan. Er-xotinlarning oilaviy turmush faoliyatining muhim sohalari bo'yicha farqlari belgilangan me'yordan oshib ketgan (belgilangan me'yor-3 balldan oshmasligi kerak). Er-xotinlar oilaviy munosabatlarida ota-onaning Ta'limchi sifatida, ehtiyojlar, tasavvurlar, ularning turmush maqsadlari muhim o'rin tutar ekan.

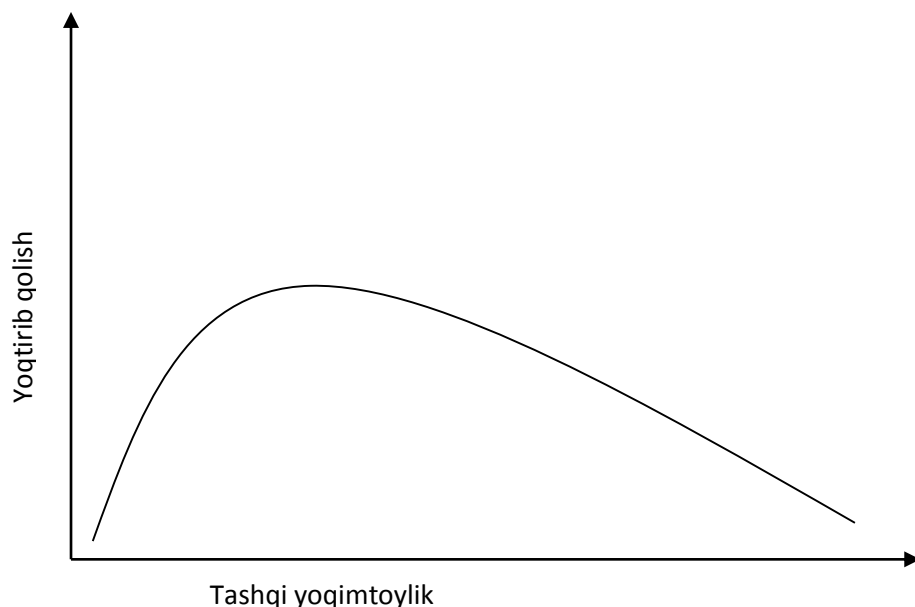
Yana shuni aytish joizki, oilaviy munosabatlardagi beqarorlik ota-onalik majburiyatlariga yetarlicha tayyor emaslik, e'tiborsizlik, g'amxo'rlik va iliq o'zaro munosabatga, jozibadorlik va zamonaviy tashqi qiyofaning yo'qligi hamda maishiy muammolarni hal etishga imkoni kamligidan dalolat bermoqda.

Oilaviy munosabatlar attraksiyasi. Oila a'zolari o'rtasida sodir bo'ladigan murakkab va serqirrali o'zaro munosabatlar ko'plab olimlar, shu jumladan, o'zbekistonlik olimlar (M.Davletshin, G'.Shoumarov, E.G'oziev, B.Qodirov, X.Karimov, N.Sog'inov, F.Akramova, G.Yadgarova, M.Salaeva, D.Xoliqov va boshqalar) tomonidan o'rganilgan. Ularda ko'proq o'zbek oilasiga xos urf-odatlar, udumlar, an'analar nuqtai nazaridan oilaviy munosabatlarning etnopsixologik qirralari tadqiq etilgan. Lekin oila institutini ijtimoiy voqelik sifatida uning qonuniyatlarini tahlil etar ekanmiz, bu o'rinda biz oilaviy o'zaro munosabatlarga xos bo'lgan munosabatlarning psixologik tabiatiga, kelib chiqishi va dinamikasiga e'tiborni qaratgan ko'plab tadqiqotlarda ilgari surilgan ma'lumotlarni keltirishni joiz deb bildik. Shu nuqtai nazardan oilaviy munosabatlar fenomenologiyasi ijtimoiy-psixologik izlanishlar ob'ekti sifatida o'rganilgan bir qator tadqiqotlar natijalariga murojaat qilamiz.

Oiladagi ijtimoiy munosabatlar va ularning kelib chiqish qonuniyatlarini batafsil monografik tarzda o'rganganlardan biri rus olimi L.Ya. Gozman (1987) hisoblanadi. U bu qonuniyatlarni ilmiy jihatdan tahlil etish uchun attraksiya tushunchasini ishlatgan. Attraksiya inglizcha attraction – tortilish, intilish so'zlaridan olingan bo'lib, u bir insonning ikkinchi bir insonga nisbatan his qiladigan ijobiy munosabatini anglatadi. Har qanday ana shu zayldagi diadik, ya'ni, diada – ikki kishi o'rtasidagi munosabatlarning boshlanishi simpatiya, yoqtirish yoki attraksiya bilan bog'liqdir.

Gozmanning ta'kidlashicha, juftlik munosabatlarida attraksiyaga turtki bo'luvchi omillarning eng muhimi – bu sherikning tashqi, jismoniy jihatdan yoqimtoyligi va uning ijtimoiy-demografik xususiyatlaridir. Ya'ni, bir ko'rishda yoqtirib qolish, uning xusniga rom bo'lish kabilar attraksiyaning dastlabki bosqichi bo'lib, bu aslida odamlar ongidagi bir bid'atga, ya'ni chiroyli odam aqlli va ahloqli bo'lishi to'g'risidagi tasavvurlarga bog'liqdir. Ayniqsa, bunday tasavvur xotin-qizlarga nisbatan qo'llanilishi isbotlangan. Buni muallif grafik shaklida U – simon egrilik tarzida tasavvur etadi (4.1-rasm).

4.1 – rasm. Yoqtirib qolishning tashqi yoqimtoylikka bog`liqligi

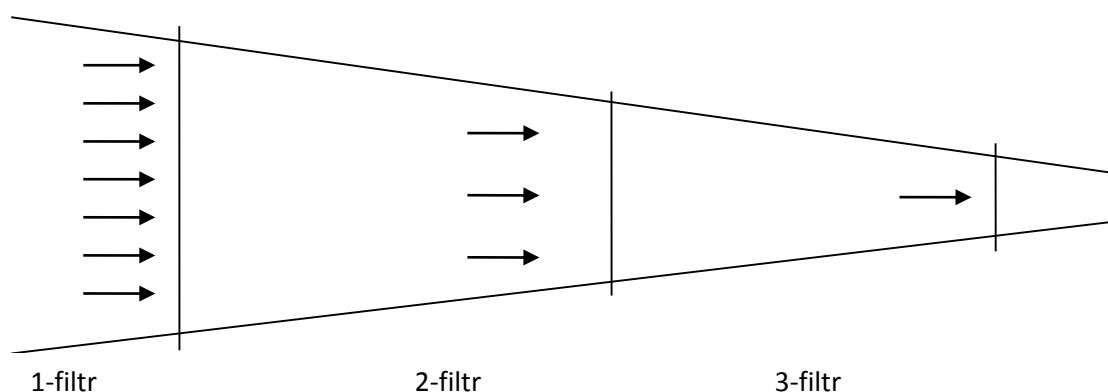

Yoqtirib qolishga turtki bo`luvchi ijtimoiy-demografik xususiyatlarga eng avvalo insonning jamiyatda tutgan o`rni, ijtimoiy maqomi, ma'lumoti darajasi, kasb-kori, moddiy ta'minlanganligi, millati va diniy e'tiqodi, qaerda, kimlar bilan yashashi kabilar kiradi. Ko`pincha ayni shu belgilar yoki xususiyatlar bilan yaqin bo`lgan insonlar o`zaro bir-birlarini tezroq yoqib qoladilar, chunki o`xshash belgilar yoki ko`ngildagi sifatlarning sherikda, tanishda mavjudligi unga nisbatan ijobiy fikr-mulohazalarning shakllanishiga, stereotiplarning yaxshi ma'noda uyg`unlashishiga zamin yaratadi.

Bundan tashqari, yoqtirib qolishga shaxsning qadriyatlari tizimi, hayotdagi maqsadlarining mushtarakligi, bajarayotgan ijtimoiy rollarining yaqinligi, omadlilik kabi qator jiddiy sifatlari ham turtki bo`ladi. Shuning uchun talabaning talabani yoqtirib qolishi, tibbiyot xodimining aynan shu sohada ishlaydigan odamni bir ko`rishda "sevib qolishi", safarda birga bo`lganlarning yoki dam olish maskanlarida tanishib qolganlar o`rtasida romantik munosabatlarning uyg`onishi ehtimoli ko`proqdir.

Bir ko`rishda yoqtirib qolish jarayonining jiddiyroq munosabat-larga aylanishini tushuntirish uchun olimlar "uch filtr nazariyasi"ni ilgari suradilar (4.2 – rasm).

4.2 – rasm. Sheriklik munosabatlarining dinamikasini ifodalovchi "uch filtr" nazariyasi

1-filtr bir insonning boshqa bir insonni bevosita o`ziga qaratishi bilan bog`liq jarayon bo`lib, bunda yangi tanishning tashqi jozibasi, bir qarashda ko`zga tashlanadigan sifatlari (masalan, qiz bolaning sochi uzun, ko`zi moviy, yigitning bo`yi uzun, alp qomat kabi) asosiy rol o`ynaydi. Bunday munosabatlar ko`pchilikka xos, ya'ni aksariyat odamlar turli vaziyatlarda

boshqa bir odamni yoqtirib qolaveradi. Agar bir-birini o`zaro yoki bir tomonlama yoqtirish mobaynida sherikning ijtimoiy-demografik xususiyatlari ham kutishlarga mos, ma'qul kelib qolsa, munosabatlar 2-filtrga o`tadi. Agar yangi tanishlarning ijtimoiy-psixologik, shaxsiy xususiyatlari va hayotiy maqsadlari ham bir-birlariga ma'qul kelsa, uyg`un munosabatlar 3-filtrga ham o`tadi. Har bir filtrdan o`tishda sheriklar bir-birlari uchun o`zlarining yangidan yangi qirralarini ochaveradilar. Ya'ni, yangidan topishgan, bir-birini yoqtirib qolgan odamlar uchun muhim bo`lgan asosiy narsa o`xshashlikni qidirish va ularni inobatga olgan holda o`z munosabatini bildirishga intilishdir. Boshqa bir yo`nalish – bu sherigida o`zida yetishmayotgan, o`zida mavjud bo`lmagan sifatni topish va uni o`zidagi sifat bilan uyg`unlantirishga intilish. Masalan, o`zi o`ta tortinchoq bo`lgan qizga dadil, gapga chechan yigitning yoqib qolishi ko`p kuzatilgan.

Uchinchi yo`nalish ikkinchiga yaqin, ya'ni, yangi tanishda o`zidagi mavjud sifatlarning qarama-qarshisini izlash, masalan, yigit kamgap bo`lsa, shaddot, sergap qizni yoqtirib qoladi. Bu kabi kemtiklarni sherigi orqali to`ldirishga intilish, ularga kelajakdagi munosabatlarda anchagina egiluvchan bo`lish va har biridagi yaxshi sifatlarni qadrlashni o`rgatadi.

10-Mavzu: YOSHLARNI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

Reja:

1. Yoshlarning intellektual sifatlarini aniqlashva rag`batlantirish usullari.
2. Itellektual va ijodiy sifatlarning barkamol shaxsni rivojlantirishdagi ahamiyati.

“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” asosida ishlab chiqilgan davlat Ta’lim standartlarida Ta’limning har bir bosqichida o‘quvchilar egallashi mumkin bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning minimaldarajasi belgilab berilgan. Ammo bu bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish jarayonida yoshlarning intellektual imkoniyatlarini hisobga olib tashkil etilsa, yuqori samaradorlik ta‘minlanadi.

“Yoshlarni Ta’limlash jarayoni ma’naviy –intellektual rivojlanish sifatlarini aniqlashning aniq maqsadi va vazifalari ishlab chiqilgan”¹.

Intellektual salohiyatni oshirish har bir bolalning iqtidoriga bog‘liq. Iqtidorli talabalarni aniqlash ularning salohiyatini rivojlantirishni maqsad qilib qo‘yishdan oldin, qanday bola iqtidorli bo‘ladi?- degan savol tug‘iladi, ushbu savolning javobini barcha barobar o‘ylash kerak.

«Iqtidorli bola» so‘zi haqida fikr yuritishdan oldin, «iqtidor» tushunchasiga to‘xtalib o‘tishimiz lozimdir. Iqtidor – bu insonlarga xos bo‘lgan eng buyuk fazilatlardan biridir. Inson iqtidori o‘zida barcha insoniy fazilatlarni, qobiliyatlarni, hislatlarni ifodalaydi va mujassamlashtiradi. Ushbu ta’riflardan kelib chiqqan holda «Iqtidorli bola» tushunchasini quyidagicha ifodalashimiz mumkin.

«Iqtidorli bola» degenda, bu aniq maqsad sari intiluvchi, yuksak iste’dodga ega bo‘lgan qobiliyatli, shuningdek o‘zining dunyo qarashiga, madaniy-ma’naviy fazilatlarga, odobi va ahloqiy hislatlarga ega bo‘lgan, ruhan tetik, ma’nan va jismonan barkamol, zamon bilan hamnafas fikrlay oladigan, o‘z qalbida vatanparvarlik hissini jo qilgan, har qanday vaziyatlarda ham o‘zining kuchli irodasi bilan faoliyat yurita oladigan yoshlarni tushunamiz.

«Iste’dodli bola» deganda esa, biz bolaga olloh tomonidan berilgan iste’dodni, qobiliyatni tushunishimiz kerak. Iste’dod va qobiliyat insonda asosan tug‘ma bo‘ladi.

Iqtidorli bolalarni izlash va aniqlash tartibi qanday bo‘lish kerak?

Bolalar Ta’lim maskani tomonidan tuzilgan ichki komissiyaning maxsus suhbatidan o‘tishlari lozim.

Buning uchun ular quyidagi hujjatlarni topshiradilar:

- 1) shaxsiy varaqa , tarjimai hol.
- 2) sinov daftarchasidan ko‘chirma.
- 3) guruh rahbari tomonidan tavsifnoma.

1 Ирагимов Х.И.Абдуллаева Ш.А.Педагогика.(ўқув қўлланма). Тошкент:“Фан” ,2004. 184-бет.

Ta'lim maskanidagi iqtidorli bolalarni maqsadli tayyorlash qanday amalga oshiriladi?
Har bir Ta'lim maskanidagi iqtidorli bolalarni maqsadli tayyorlash quyidagilardan iborat bo'lmog'i lozim:

- iqtidorli o'quvchilar safiga kiritilgan bolalarga tanlangan yo'nalish (mutaxassislik fanlari) bo'yicha, chet tili, informatika, milliy istiqol g'oyasi va ma'naviyat-ma'rifat asoslari fanlaridan kafedralarda tuzilib tasdiqlangan maxsus reja asosida qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil etilishi lozim:

- iqtidorli o'quvchilarni ilmiy maqolalarini ommaviy axborot vositalarida yoritish, o'sha Ta'lim maskanidagi ro'znomalarda chop etishga ko'maklashiladi, fundamental ilmiy tadqiqot ishlariga va mualliflik jamoalariga jalb qilinadi;

- iqtidorli talaba-yoshlar chet el grantlariga jalb qilinadi va xorijiy davlatlarga o'qishga yuborish tashkil etiladi;

- iqtidorli o'quvchi-talabalarni Respublika anjumanlarida, fan olimpiadalarida ishtirok etishi tashkil etiladi hamda ilmiy to'garaklarga qatnashishini ta'minlanadi;

- iqtidorli o'quvchilar safidan O'zbekiston Respublikasi Davlat stipendiyalariga nomzodlar tayyorlanadi.

Ta'lim muassasasidagi iqtidorli o'quvchilarinig majburiyatlariga quyidagilar kiradi:

Choraklik o'zlashtirishi va sessiyada yuqori ko'rsatkichlarni egallashi;

Chet el grantlariga qatnashishi;

Ilmiy izlanishi (maqola, tezis chop qildirishi);

Qo'shimcha mashg'ulotlarga qatnashishi;

Talabalar fan olimpiadasiga qatnashishi;

Prezident va atoqli shaxslar nomidagi Davlat stipendiyalari tanlovlarida qatnashishi.

Ta'lim maskanlarida iqtidorli talabalar majburiyatining bajarilishi har o'quv yilining fevral oyida attestatsiya o'tkazish orqali aniqlanadi. Attestatsiya natijalariga qarab iqtidorli talabalarning iqtidorlilar safida qolish qolmasligi aniqlanadi. O'zlashtirishi 70, 75 balldan past bo'lsa, ular iqtidorli talabalar safidan chiqarish mumkin.

Biror sabablarga ko'ra Iqtidorli talabalar safidan chiqarilgan talabalar keyingi yillarda tanlovlarda qatnashmaydilar.

Itellektual va ijodiy sifatlarning barkamol shaxsni rivojlantirishdagi ahamiyati

Shaxsning shakllanishida unga berilayotgan Ta'lim-Ta'limning mazmuni, metodlari va vositalari bolaning yosh xususiyatlariga muvofiq qilishi muhim sanaladi. o'qituvchi o'quvchilarning ruhiy xususiyatlari bilan birga yosh xususiyatlarini ham bilishi, ma'lum yoshdagi o'quvchilarning diqqat, xotira, tafakkur layoqatlarini inobatga olish asosida faoliyat tashkil etish lozim. Shaxsning aqliy va jismoniy kamolotida doimo ilgariga qarab rivojlanish ro'y beradi. Bolaning jismoniy va ruhiy kamoloti qaror topib borar ekan, bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi.

Bola va kattalar o'rtasidagi muomila faol jarayondir. Mazkur jarayonda kattalar faqatgina o'rgatuvchi bo'lib qolmasliklari lozim. Bolaning bu jarayondagi faol ishtirokini ta'minlashga alohida ahamiyat berish kerak. Shundagina u o'z harakatlarini o'zi iroda qilishga, o'z faoliyati mazmunini tahlil qilishga o'rganadi. Bola mustaqil fikrlaydi, o'ylab ish tutadi, uning ongi o'sa boshlaydi.

Ta'limning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bola shaxsining o'ziga xos xususiyatlari, u istiqomat qilayotgan muhitning ta'sirini hisobga olishga bog'liqdir. Shuni yodda tutish kerakki, bola majbur bo'lgan mikro muhit mazmunini uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi kishilar va ular bilan o'rnatilgan aloqa mohiyati belgilaydi. Bola oila a'zolari, Ta'limchi, o'qituvchi, o'rtoqlari, oilaga yaqin kishilar bilan munosabatda bo'ladi. Ushbu aloqalar bolaning rivojlanishida g'oyat muhim rol o'ynaydi. Bolaga ularning ta'siri orqali muomalada bo'ladi. Ana shu muomala asosida bola ajdodlar tajribasini o'zlashtiradi, o'zi uchun andoza tanlaydi.

Yuqorida bayon etilgan fikrlarga asoslanib quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

1. Shaxs ongli faoliyat bilan shug'ullanuvchi ijtimoiy mavjudot bo'lib, ijtimoiy munosabatlar mahsuli sanaladi.

2. Shaxsning shakllanishi irsiy-ijtimoiy omillar hamda Ta'limga bog'liqdir.

3. Shaxsning shakllanishida faoliyat o'ziga xos, muhim xususiyatga egadir. Zero, shaxs faoliyat yordamida ijtimoiy borliq bilan bo'ladigan munosabatni yo'lga qo'yadi, shu asosda uning bilish qobiliyati rivojlanadi.

4. Shaxs jismoniy va psixologik jihatdan kamol topib borar ekan, fiziologiya, pedagogika va psixologiya fanlarida "yosh davrlari" deb nomlangan bosqichlarni bosib o'tadi. Yosh davrlari shaxsning yosh va psixologik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlanadi: go'daklik davri, yasli davri, maktabgacha Ta'lim yoshi, kichik maktab yoshi, o'smirlik davri va o'spirinlik davri.

Kichik yosh davri. Maktabgacha Ta'lim yoshdagi bolaning tafakkuri – aniq tafakkur bo'lib, u nimalarni idrok etsa yoki tasavvur qilsa, o'sha narsalar haqida fikr yuritadi. Shu bois bola uchun mavhum voqea-hodisalar to'g'risida gapirilganda, ularning u avval o'zlashtirishga muvaffaq bo'lgan voqea-hodisalarga nisbatan qiyoslab tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Atrofdagilar bilan muomalada bo'lish asosida bolada ma'naviy qarash shakllanadi: endilikda ular turli xarakterlarni "yaxshi", "yomon" deya baholab boradilar.

Bu davrda bola hayotida o'yin bilan birga faoliyatning boshqa turlari ham ahamiyatli bo'lib boradi, dastlabki mehnat ko'nikmalari hosila bo'ladi: rasm chizadi, loydan, qumdan turli buyumlar yasaydi. Shuningdek, ular kattalar tomonidan berilgan oddiy topshiriqlarni bajarib boradilar. Ularni kuchlari yetadigan ishlarga jalb qilish yaxshi samara beradi.

Kichik maktab yoshidagi 6 va 7 yoshga to'lgan bola (ushbu yosh bir nechta mutafakkir olimlar tomonidan dastlabki "etuklik yoshi" sifatida e'tirof etilgan) jismoniy va ruhiy xususiyatlariga ko'ra maktabda Ta'lim olish uchun to'la tayyordir.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq Respublikamizdagi bolalarning barchasi 6 va 7 yoshdan boshlab umumiy o'rta Ta'lim maktablarida tahsil olib boshlaydilar. Shu davrga qadar bola hayotida muhim o'rin tutgan o'yin faoliyati o'z o'rnini tizimli, uzluksiz ravishda amalga oshiriladigan va majburiy vaqt asosida tashkil etiluvchi o'qish faoliyatiga bo'shatib beradi. 7 yoshli bola uchun bunday "mas'uliyatli mehnat"ga o'tish qiyin kechsada, u asta-sekin bunday sharoitga ko'nika boradi.

Kichik maktab yoshi o'quvchilari ijtimoiy borliq haqida muayyan tasavvurlarga ega bo'lsalar ham, ro'y berayotgan voqea-hodisalarning mohiyatini bilishga qiziqadi. Maktabda tashkil etilayotgan Ta'lim jarayoni bolaning aqliy faoliyati uchun zarur bo'lgan fazilatlarining tarkib topishini ta'minlaydi.

Kichik maktab o'quvchilarining bosh miyasi tez o'sib borib, uning tuzilishida o'zgarishlar ro'y beradi. Ularda o'pka rivojlangan, lekin nafas yo'li hamda diafragma bo'sh rivojlangan, shu tufayli kichik yoshdagi o'quvchilar ko'p vaqt harakatsiz qolsalar, organizmning kislorod bilan ta'minlanishi yomonlashadi.

Jismoniy o'sishning bu kabi xususiyatlari kichik yoshdagi o'quvchilarga nisbatan o'qituvchidan ehtiyotkorona yondoshuvni talab qiladi. Ularni erkin qo'yish asabiylashishdan saqlash zarur. Bu yosh o'quvchilari ko'proq harakat qilishlari, ochiq havoda bo'lishlari, yetarli daraja dam olishlari, uxlashlari talab etiladi. Atrofdagilar buning uchun g'amho'rlik qilishlari lozim. Ularning stol atrofida, partada to'g'ri o'tirishlariga, o'rinda tekis (o'rin yumshoq bo'lmagani ma'qul) yotishlariga, qomatni tik turib yurishlariga e'tiborli bo'lishi kerak. O'yin vaqtida qaltis harakat qilishdan ularni saqlash zarur.

Kichik maktab o'quvchilarida ixtiyoriy diqqat, xotira va idrok, tafakkur, ixtiyorni idora qilish, nutq, his-tuyg'u, iroda kabi ruhiy jarayonlar rivojlanadi. Shu bois ular bilim olishga, o'rganishga intiluvchan bo'ladilar. Atrofdagi ro'y berayotgan voqea-hodisalarning barchasi ularni qiziqtiradi. O'qituvchi ularning qiziqishlarini qondirishga harakat qilishlari va shu asosda ushbu qiziqishlarni rivojlantirib borishlari kerak.

Kichik maktab yoshi o'quvchilarining fikrlashi obrazli bo'ladi. Shu bois ularga kinoya, kesatish samara bermaydi. O'qitish ko'rgazmali qurollar, vositalar yordamida tashkil etilishi kerak. Materialni tushuntirishda uning obrazli, ifodaviy bo'lishiga erishish lozim. Ularning

kayfiyatiga o'qishdagi yutuqlari, olgan baholari, shuningdek, amalga oshirgan ijobiy ishlari ta'sir qiladi. Shu bois o'quvchi tomonidan unga berilayotgan e'tibor bola uchun alohida qimmatga ega. Uning har bir harakati o'qituvchining e'tiroziga sabab bo'lsa, unda o'qish istagi yo'qoladi. Maktab Ta'limidan ko'ngli soviydi, o'qituvchidan qo'rqqanidan yolg'on gapira boshlaydi. Bu hol doimiy takrorlanaversa, qo'rqqoqlik va yolg'onchilik uning asosiy hislati bo'lib qoladi. O'qituvchi tanbehi oqilona bo'lib, bola sha'nini yerga urmasligi kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar turli munosabatlarda bo'lishga intiladilar, o'rtoqlari bilan aloqada turg'unlik yuzaga kelmagan, birgina o'rtoqdan ko'ra, ko'pchilik bilan o'ynashini afzal ko'radilar.

O'smirlik davri. Yoshlarni intellektual rivojlantirishda o'smirlik davriga alohida ahamiyat berish lozim. Shaxs rivojlanishidagi eng murakkab davr bo'lib, u o'tish davri deb ham ataladi. O'tish davri bolalikdan balog'at davriga o'tishni ifodalaydi. O'smirlik yoshining murakkabligi uning anatomik-fiziologik va psixologik xususiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan bog'liq. O'smirning faoliyatida o'qish muhim o'rin tutadi. O'qish odatdagi ishga aylanib qolganligi uchun o'quvchi-talablarning ortib borayotganligiga o'smir befarq munosabatda bo'ladi. Fanlarni o'zlashtirishda qisman "pastlash" holati kuzatiladi. Ammo mustaqil topshiriqlarni bajarishda ijodiy faoliyat ko'rsatishda ularning zukkoligi seziladi. O'smir intizomida salbiy holatlar ko'rina boshlaydi. Bu hol uning mustaqil bo'lishiga intilishi asosida yuzaga keladi. Agar o'qituvchi o'quvchi xususiyatini yaxshi bilmasa, qo'yilayotgan talablarda birlik, yaqinlik bo'lmasa hamda ular asoslab berilmasa, o'smirda kattalarga bo'ysinmaslik kabi salbiy xususiyatlar qaror topadi va uning xarakter xususiyatiga aylanadi. O'smir o'quvchining e'tiborini o'qishdan tashqari ishlar o'ziga jalb qiladi.

Jamoat ishlariga o'smirlarni faol jalb etish ularda ijtimoiy faollik, tashabbuskorlik kabi fazilatlarni tartiblantiradi. O'smir uchun tengdoshlarining e'tibori, jamoaning fikri unga ota-ona va o'qituvchi fikridan ham ko'proq ta'sir qiladi. Shuning uchun u tengdoshlari o'rtasida obro' orttirishga, liderlikka intiladi. Agar u o'zini o'qish va jamoa ishlarida ko'rsata olmasa, yomon hulqli o'quvchi bo'lib tanilishiga ham rozi. Bu esa aksariyat hollarda o'smirni kriminal mikromuhitga tomon yetaklab borishi ham mumkin. Bu kabi holatlarning oldini olishda eng to'g'ri yo'l- har bir o'smir uchun o'z kuchi va imkoniyatlariga loyiq jamoa topshirig'ining o'zining berilishidir. Shundagina o'smir jamoa uchun kerakligini anglaydi.

O'smirda o'z his-tuyg'ularini idora qila olish layoqati endi-endi shakllana boradi. Bu uning hulqida namoyon bo'ladi: o'zining, har narsaga jahli chiqish, qo'pollik holatlari tez-tez yuz beradi. o'smirlarning bu xususiyati ko'proq bahs-munozara jarayonida ko'zga tashlanadi. Garchi o'z fikri asosli bo'lmasada, uni ma'qullashga urinadi. 13-14 yoshlarda o'smirlarda burch hissi, mas'uliyat tuyg'usi o'sadi, bir muncha vazminlik paydo bo'la boshlaydi. Bu davrda o'smirda maqsadga intilish, o'zi uchun ideal tanlash istagi vujudga keladi. O'smirlarda axloqiy e'tiqod, qarash kabi sifatlar tarkib topadi. O'smir hayotida xayol alohida rol o'ynaydi. O'qituvchining vazifalaridan biri uning xayoliy dunyosini maqsadli ishlarga yo'naltirishdan iboratdir.

Demak, o'smir bilan munosabatda bo'lishda sabr-toqat, vazminlik zarur. Unga mustaqillik berish, buyruq emas, aksincha, maslahat berish bu yoshdagi o'quvchilarni to'g'ri Ta'limlashning garovidir.

Barkamol ijodkor yoshlarni Ta'limlash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

1. Ta'lim yordamida muhitning salbiy ta'siri natijasida yuz bergan kamchiliklarni ham tugatish mumkin.

2. Ta'lim inson faoliyatining istiqbol maqsadini belgilaydi. Shu bois u shaxs kamolotini ta'minlashda yetakchi rol o'ynaydi.

3. Insonning ma'naviy o'sishi sodir bo'ladi, muhitni stixiyali ta'siri bera olmaydigan sifatlar shakllanadi. Masalan, bola o'z ona tilini atrofni o'rab turgan muhitning ta'sirida o'rganib olishi mumkin. Lekin o'qish va yozishni maxsus Ta'lim yo'li bilangina o'rganadi. Ma'lum bilim, ko'nikma va malakalar faqat Ta'lim jarayonida egallanadi.

4. Ta'lim yordamida hatto kishining ba'zi tug'ma kamchiliklarini ham ijobiy tomonga o'zgartirish mumkin. Chunonchi, ba'zi bir bolalar ayrim kamchiliklar bilan tug'iladi (kar, ko'r,

soqov va hokazo). Lekin maxsus tashkil etilgan Ta'lim yordamida ularning aqli to'la taraqqiy qiladi, tug'ma kamchiligi bo'lmagan kishilar bilan barobar faoliyatda bo'lishi mumkin.

Shaxs - O'zbekiston Respublikasi kadrlar tayyorlash milliy modelida muhim o'rin tutadi va shaxsning barkamolligi, uni o'z kasbini puxta egallagan mutaxassis sifatida Ta'limlashning samarali yo'llari haqida ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqilishi zarurligiga alohida e'tibor berildi. Islohotlarning amalga oshirilayotgan sifat bosqichidagi muhim vazifa ana shu maqsadni samarali texnologiyalar bilan ta'minlashni, bu esa, avvalo vositalar, uslublarni metodologik ta'minlashni talab qiladi. Zero, vositasiz maqsad - hech narsani o'zgartirmaydi.

Bunda barkamol-ijodkor shaxsni shakllantirishning metodologiyasi bu kadrlar tayyorlash milliy modeli asosiy tushuncha va tamoyillarini talqin qilish, ularni amaliyotga tadbiq qilish jarayonlarini ilmiy o'rganish, o'zgartirish uslublari majmuasi, degan ta'rif paydo bo'ladi. Bu bilan metodologiya tushunchasiga xos bo'lib kelgan nazariylik amaliylik bilan bog'lanadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining tadbiqi kishining jamiyatda o'z o'rnini topish jarayonini tezlashtiradi. Zero, har bir inson o'smirlik, ya'ni voyaga yetish arafasidanoq jamiyatda o'z o'rnini topa olishi va belgilay bilishi lozim. Aks holda bu uning hayot yo'llarida sarson, maqsadsiz bo'lib qolishiga olib keladi. Bu esa yoshlarning o'ziga ishonchini so'ndirishi, ayrim hollarda jamiyatda o'z o'rnini topa olmaslikka, o'z foydasi va jamiyat foydasini ta'minlay olmasligiga sabab bo'ladi. Demakki, uning shaxs bo'lib shakllanishi gumon bo'lib qoladi. Kadrlar tayyorlash milliy modelini hayotga tadbiq etish bilan ana shunday salbiy oqibatlarining oldi olinadi. Kadrlar tayyorlash milliy modeli jamiyatimizning keng potensial salohiyatidan foydalanishda katta ahamiyatga ega.

Milliy dasturning amalga oshirilishi jamiyatda mustaqil fikrlaydigan shaxsning shakllanishiga olib keladi. Bunday shaxslarning ko'payishi jamiyatda ongli hayot kechirish tizimini vujudga keltiradi. Odamlar olomon bo'lib yashashdan bosh tortadilar, har bir kishi o'z aqli, o'z xulosasi, o'z mehnati bilan yashay boshlaydi. Eng asosiysi bunday kishilarga chetdan hech qanday nopok kuch, buzuq g'oyalar, quruq shiorlar, chaqiriqlar bilan ta'sir etib bo'lmaydi. Bunday odamlarni o'z tanlagan yo'llari, maqsadlaridan hech qanday kuch adashtira olmaydi. Aynan shu hislatlar, milliy xavfsizlikning mustahkamlanishiga olib keladi.

O'zbekiston xalqi o'z oldiga huquqiy demokratik jamiyat qurish maqsadini qo'ygan. Bu yo'lda birinchi, lekin juda muhim qadamlar qo'yilgan. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining hayotga tadbiq etilishi xalqaro jamiyatda o'z o'rnimizni mustahkamlashga olib keladi. Negaki dunyoning bugungi rivoji shunday bir mavqedaki, hal qiluvchi omil harbiy qudratda emas, balki intellektual salohiyatda, fikrda, aqlda, ilg'or texnologiyalardadir. Prezident I.A.Karimov tomonidan ta'kidlangan: «Kuch – bilim va tafakkurda» degan hikmat bugun va ertangi kun uchun aytilgandir.

Bu hikmatgi amalga oshirishda dastlab «Barkamol avlod orzusini», ya'ni maqsadni quyidagicha ifodalab oldik: «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi – barkamol avlodni tayyorlashning qonuniy davlat ahamiyatiga ega bo'lgan hujjati. Bunda birinchidan, milliy dasturni to'liq bajarishga erishish, ikinchidan, butun xalqni mazkur sababli ishga to'liq jalb qilish, uchinchidan, yetilgan muammoni hal etishda mazkur ishlarning mazmun mohiyatiga tushishga erishish va to'rtinchidan, har bir fuqaroning belgilangan vazifalarining bajarilishiga ishonch hosil qilishga va bu jarayonga munosib hissa qo'shishga ishtirok etish istagini borligiga erishish. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta'kidlangan «Ijodkorlik va barkamol avlod orzusi»ni amalga oshirish uchun quyidagilarga alohida e'tibor berish vazifalari belgilab olindi:

Mazkur asoslarni e'tiborga olib, ilmiy bilishning deduksiya tamoyili asosida barkamol shaxsni shakllantirishni quyidagicha ifodalab o'tdik. Bunda shaxs Ta'limsini rostlab turish maqsadida muntazam ravishda ilmiy – uslubiy ta'minotiga e'tibor berilib borildi va jamiyat taraqqiyotidagi muhim o'zgarishlar bo'yicha axborot ta'minotiga e'tibor qaratilishi lozimligi aniqlandi.

Shu yo'sindagi olib borilgan Ta'lim – Ta'lim oxirida barkamol shaxsga qo'yilgan talab bilan (mezon bilan) Ta'limlangan shaxsdagi intellektual salohiyati solishtirilib ko'riladi va mezon bo'yicha talablar bajarilgandan keyin tayyor mutaxassis «Mehnat bozori»ga yo'llanma beriladi.

Ta'lim-Tarbiya jarayonini amalga oshirishda ma'lum bir maqsad belgilab olinadi, qonunlar qabul qilinadi, dasturlar va tadbirlar ishlab chiqiladi, rejalar belgilanadi va bular hozirgi talab darajasida amalga oshiriladi. Demak, Ta'lim-Tarbiya oldida loyihalash, ma'lum pedagogik tizimning amalga oshiriladigan loyihasi, qurilishi pedagogik texnologiyadir. Shu nuqtai nazardan qaralganda "shaxsni shakllantirish" ham ma'lum pedagogik tizimning loyihasidir. Ya'ni barkamol shaxs Ta'limsining maqsadi, mazmuni, Ta'lim metodlari, shakllari va vositalari mavjud bo'lib, bu ham o'ziga xos texnologiyadir.

Ma'lumki, Ta'lim-Tarbiya jarayonini amalga oshirishda ma'lum bir maqsad belgilab olinadi, unga erishishning me'yoriy-huquqiy asoslari qabul qilinadi, dasturlar va tadbirlar ishlab chiqiladi, rejalar belgilanadi. Demak, Ta'lim-Ta'lim jarayonini amalga oshirish oldidan ma'lum tizimda uzviy loyihalash, ma'lum pedagogik tizimning amalga oshiriladigan loyihasi, qurilishi pedagogik texnologiyadir. Shu nuqtai nazardan qaralganda "barkamol-ijodkor shaxsni shakllantirish" ham ma'lum pedagogik tizimning loyihasidir. Ya'ni barkamol shaxs Ta'limsining maqsadi, mazmuni, Ta'lim metodlari, shakllari va vositalari mavjud bo'lib, uning o'ziga xos texnologiyasi mavjud.

Demak, ijtimoiy hayotda insonni dunyoni o'zgartiruvchi, qudratli kuch sifatida uning manfaatlarini himoya qilgan xolda, ko'p qirrali ijodiy imkoniyatlarini beqiyosligini tushungan tarzda inson mohiyatini anglab yetish, uning borlig'i, hayotda tutgan o'rni va hayyoti ma'nosini ochib berishga munosabatning o'zgarishida namoyon bo'lmoqda.

Bu esa shaxsni tarix, jamiyat va o'z xayotining ob'ekti sifatida bilishi shakllantirish va rivojlantirish imkoniyatini vujudga kelgan bir sharoitda insonni ijodkor, erkin shaxs sifatida shakllantirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq mamlakat taraqqiyotini, xalqning tinchligini, o'ziga bosh maqsad qilib olib, mustaqillikni mustahkamlash va taraqqiy ettirish borasida o'sib kelayotgan avlodga e'tiborni ustivor vazifa deb belgiladi.

Mustaqil fikrlaydigan, o'z huquq va vazifalarini to'la anglagan, vatanparvar, fidoiy, bilimdon – yangi ongga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish islohat markaziga qo'yildi.

Belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida, avvalombor, mavjud Ta'lim sohasini chuqur tahlili qilish va takomillashtirish zarurligi ko'rsatildi.

Ta'lim tizimi sohasida 1997 yiga qadar ma'lum ishlar, yangiliklar amalga oshirildi, chora – tadbirlar ishlab chiqildi. Biroq, bu chora – tadbirlar davlatimiz oldida turgan vazifalarni amalga oshirishdagi talablarga to'la javob bera olmas edi.

Ijtimoiy- gumanitar fanlar: o'zbek xalqi va davlatchiligi tarixi; badiiy, falsafiy, pedagogik tafakkurning shaklanishi, etnografiya, etnogenez, adabiyotshunoslik, san'atshunoslik va boshqa fanlar bo'yicha ilmiy – tadqiqotlar saviyasini tubdan o'zgartirish, yangi pog'onaga ko'tarish, pedagogika yo'nalishining yangi Ta'limoti, mazmuni, mohiyatini yaratish, yangi ilmiy maktabini barpo etish taqozo etiladi. Tarixiy merosni yangi zamonaviy metodologik asosda o'rganuvchi yosh olimlarni tayyorlashning prinsiplari yangi ilmiy maktabini yaratish; bolalar va yoshlar uchun ilmiy ommabop va axborot-ma'lumot adabiyotlarni nashr etish bo'yicha muhim ishlar amalga oshirilishi zarur.

Ijtimoiy - iqtisodiy islohotlar jarayoni, jamiyatning tez o'zgarib borayotgani turmush sharoiti, Ta'lim tizimiga ta'sirchanlik va tezkorlik xossalari berilishini, ya'ni ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot talablariga javob berish, shaxs qobiliyati va iste'dodini hisobga olish imkoniyat va shart- sharoitlarini yaratishni taqozo etadi.

Ta'lim – Ta'lim va kasb - hunar dasturlarining ta'sirchanligi va tezkorligini ta'minlash Ta'lim jarayonini tabaqalashtirish muammosi bilan uzviy bog'liqdir. Hozirgi sharoitda, so'zda emas, ishda uzluksiz Ta'lim tizimiga Ta'limni tabaqalashtirish prinsip va mexanizmlarini joriy etish kerak.

Barkamol shaxs kamol topishi ko'p jihatdan uning kasbiy madaniy munosabatlarining rivojlanishi bilan bog'liq. Kasbiy madaniy munosabatlarning iqtisodiy, siyosiy, diplomatik va boshqa munosabatlardan o'ziga xos bo'lgan jihati shundaki, bu munosabat asosan ahloqiy, aqliy, mehnat, kasbiy, nafosat, ekologik va boshqa Ta'lim turlari bilan sintezlanadi. O'spirin yoshlarning ijodiy intellektual salohiyatini quyidagi tartibda aniqlash ham mumkin:

Chizma-8

Yoshlarning ijodiy intellektual salohiyatini aniqlash tartibi				
O'zini – o'zi tahlil eta olishi va o'z ishiga tanqidiy munosabatda bo'lishi	Vaqtin i taqsimlay olishi va undan unumli foydalana bilishi	Egallay otgan kasbi hayot faoliyatida ong va dunyoqarashinin g boyishiga	So'zi va ishi-ning birilgi hamda ular har doim bir-biri-ni to'ldirib borishini anglashi	O'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erisha olishi

Yangi fikr va g'oyalar bilan chiqishi; ijodkorlikka intilishi; ilmiy-tadqiqot ishlarida faol qatnashishi.	Bozor munosabatlari va yangi mulkchilik sharoitida ijodiy faoliyat ko'rsata olishi	Kasbiy va madaniy kamolotga olib kelishini anglashi; o'qituvchilik kasbini ijodiy mehnat ekanligini his etishi; o'zining kasbiy fazilatlarini baholay olishi.	Ta'lim Ta'lim jarayonida noan'anaviylik munosabatini qo'llashga intilishi; zamonaviy pedagogika va axborot texnologiyalarini amalga tadbiiq etishi.	o'quv – metodik ishlarni yangi texnologik talablar darajasida o'zlashtira olishi; sog'lom avlod Ta'limiga o'z hissasini qo'sha olishi; ijtimoiy buyurtma va Ta'lim standartlari talablarini bajara olishi.
---	--	---	---	--

O'quvchi-talabning egallayotgan kasbiga qiziqishi shaxsiy burchi va ma'suliyatining shakllanishi, suhbatlar va bahs munozaralar jarayonida muloqot madaniyatining shakllanishi jamoada, ayniqsa o'zaro shakllanib kelayotgan ziddiyatlarni bartaraf etishga va shaxslararo munosabatlarning sog'lom hamda demokratik asosda o'tishiga olib keladi. Ma'sul shaxslar va rahbarlarning bo'lajak mutaxassislar bilan bo'ladigan kasbiy-madaniy munosabatlarida uchrashi mumkin bo'lgan ziddiyatli va muammoli vazifalarni o'z vaqtida hal etish imkoniyatlari yaratiladi

Barkamol shaxs kasbiy-madaniy munosabatlarining shakllanishida samimiylik muhim o'rin tutadi. Samimiy insonlargina o'z kasbini chin dildan seva oladi. Bunday insonlar shaxsiy burchini yaxshi anglaydi. o'z lavozimini suiste'mol qilmaydi. Kasbini sevadi va ardoqlaydi. o'qituvchilik kasbida uchrashi mumkin bo'lgan har qanday qiyinchiliklarni yengib o'tishga o'zini bag'ishlaydi. Bunday kasb egalari fidoiy, iymon – e'tiqodli bo'ladi. o'z yurtini, ona – diyotini dildan yaxshi ko'radi. Kasbini ardoqlagan, bilimdon insonlar, albatta, madaniyatli bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, kasbiy – madaniy munosabatlar asosida milliy g'oya va g'urur turadi. Barkamol inson shaxs va fuqaro sifatida o'z ona tilini hamda millat tarixini mukammal bilmog'i lozim. Ana shunda dinni, urf-odatlarini, ma'naviy hamda moddiy qadriyatlarini e'zozlaydi, undan doimo fahrlanadi. Faxrlanish tuyg'usi sog'lom fikr ruhida o'z shogirdlariga o'tadi. Fikrlarni g'oya darajasiga ko'tarish uchun uning ta'sirchanligi, salmog'i va samaradorligiga erishish lozim. o'zlikni anglash o'quvchi va talaba yoshlarda vatanparvarlik hamda xalqparvarlik tuyg'ularini shakllantiradi, ona- Vatanni har xil yovuz kuchlardan omon saqlashga da'vat etadi.

Milliy g'oyani shakllantirishdagi muhim yo'nalishlardan biri bolalar va yoshlar uchun o'quv – metodik, ilmiy ommabop va badiiy adabiyotlarning yangi avlodini yaratishdir. Mavjud adabiyotlarga har taraflama ilmiy baho berish orqali xalqimizning boy ijtimoiy-madaniy, tarixiy an'analari, urf – odatlari va umuminsoniy qadriyatlarini o'zida aks ettiradigan kitoblar, o'quv qo'llanmalar, badiiy adabiyotlarni yaratish zarur. Bu ishga ilm- fan, madaniyat va san'at sohasida eng ko'zga ko'ringan namoyandalarni jalb etish zarur.

Milliy tariximiz va umumbashariy taraqqiyot rivojiga unitilmas hissa qo'shgan olimu fuzalolarning mafkura va uning jamiyat hayotidagi ahamiyati haqida qoldirilgan ilmiy merosi, falsafiy qarashlarni har taraflama o'rganish va targ'ib etish darkor.

Mamlakat aholisining umumiy va kasbiy madaniyatini ko'tarish maqsadida madaniy – ma'rifiy ishlarning sifat darajasini yaxshilash. Bunda ommaviy axborot vositalarining ma'rifiy ishini faollashtirish muhim. Bolalar va yoshlar uchun tayyorlanadigan teleko'rsatuvlar va radio eshittirishlarni «intellektuallashtirish va ma'naviy – axloqiy boyitish» borasida ulkan vazifalar amalga oshirilishi lozim.

Shu munosabat bilan Vatanimiz madaniyati va san'atining Ta'lim jarayonida qo'llanilishini rivojlantirish, uni chet elda targ'ib qilish, milliy va xalqaro konkurslarda san'atimiz namunalari bilan ishtirok etish masalalarini keskin takomillashtirish, istiqbolda yoshlarimizning badiiy ijodkorligini rivojlantirish lozim.

Yosh avlodni milliy g'oya, milliy-axloqiy qadriyatlar ruhida Ta'limlash, shubhasiz, jismoniy va ruhiy salomatlikni mustahkamlash, sog'lom turmush kechirish asoslarini shakllantirishni nazarda tutadi. Yosh avlodda hayotiy faollik, axloq, insonparvarlikning yuksak g'oyalarini Ta'limlash – jismoniy Ta'lim va sportning shakllari, uslub va vositalarini qo'llashning ustivor vazifalari bo'lishi kerak.

Bu borada amalga oshirilayotgan ishlar, bolalar sport harakatining vujudga kelayotgani, maxsus jamg'arma tashkil etilib, uning faoliyatini shakllantirish. Shu maqsadlarda sport inshootlarining qurilishi va ishga tushirilishi. har bir tuman, qishloq, mahalla miqyosida barcha bolalarni sport harakatiga jalb etilishi; musobaqalarda qatnashadigan yoshlarning ruhiyati, ularning bayrog'imizga bo'lgan munosabati, uni avaylab qalbida asrashi, bayrog'imiz xilpirab ko'tarilganda quvonchdan, g'ururdan ko'zga yosh kelishidan ko'rish mumkin.

To'liq ishonch bilan aytish mumkinki, Kadrlar tayyorlash milliy dasturining amalga oshirilishi, jamiyatda yangi ong, yangi tafakkurga ega bo'lgan, milliy istiqlol g'oyasi negizida shakllangan shaxsning Ta'limlanishi mustaqilligimizni mustahkamlashda asosiy poydevor bo'ladi.

Har tomonlama yetuk shakllangan, komil inson g'oyasi insoniyatning azaliy orzusi bo'lib hisoblanadi va ushbu darajaga erishish borliqni, jamiyatni bilishning muhim manbai sanaladi. Milliy model nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, har tomonlama kamol topgan shaxs, o'z sohasi bo'yicha malakali mutaxassis darajasiga erishadi. Buning natijasida yetuk inson hayot va faoliyatida ijtimoiy – tarixiy psixologik namuna bosqichiga o'sib o'tadi, o'zining salohiyati bilan sohani taraqqiy ettirish manbaiga aylanadi. Individuallik namunasi milliy va insoniy ahamiyat kasb etadi, taraqqiyotni harakatlantiruvchi mexanizmi vazifasini bajaradi.

Bu darajadagi shaxsning xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:
yuksak aql-zakovatga egalik, intellektual faoliyatda mahsuldorlik;
xulq, faoliyat, muomala jarayonlarida o'z imkoniyatlarini oqilona baholash;
ixtisoslararo bilimdonlik komil inson kamolotining yuksak boso'ichi bo'lib, hozirgi davrda bir necha sohalar bo'yicha mukammal bilimlarga, qarashlarga egalik bilan xarakterlanadi;
uzluksiz ravishda yangiliklarga intiluvchanlik, ijodiy yechimlarni amalga oshirishga qobilik;

o'z iqtidori va ijodiy salohiyatini amaliy ifodalanishini ta'minlash;

har bir ixtisos predmetiga oid qarashlarda mukammallikka, sermahsullikka va dinamizmga erishish;

har tomonlama rivojlangan shaxsning navbatdagi kamolot boso'ichi aqliy donishmandlik deb ataladi. Aqliy donishmandlik axloqiy madaniyat, yuksak his-tuyg'ular, muomala maromi, tabiat va jamiyat qoidalariga rioya qilish, axloqiy yetuklik, siyosiy-huquqiy, iqtisodiy ong ko'rinishlariga oqilona yondoshish.

Komil inson shaxsining umum insoniy qadriyatlari yoxud ijobiy hislatlari, o'zbek karakteridagi ijobiy hislatlarni shakllantirish va rivojlantirish texnologiyasi qanday tuziladi?

Prof. B.Ziyomuxammadovning² fikriga ko'ra to'g'ri Ta'limga molik umuminsoniy ijodiy hislatlarni va fazilatlarini quyidagicha deb tasavvur etish mumkin:

Birinchidan ishbilarmonlik hislatlar va fazilatlarini: ishchanlik, tirishqoqlik, serhafsallik, serharakatlik, mas'uliyatlilik, halollik, insoflilik, malakalilik, bekami ko'stlik, sifatlilik, ephillik, uddaburonlik, saranjom-sarishtalik, botartiblilik, tadbirkorlilik, aniqlik, tejamkorlik, barkamollik, ta'masizlik va boshqalar.

Ikkinchidan, zukkolik, idroklilik hislatlar va fazilatlarini: zehnlilik, boma'nilik, xotirjamlik, sog'lom fikrlilik, donishmandlik, asoslilik, farosatlilik, sezgirlilik, zakovat, topqirlik, lo'ndalik, dalillik, omilkorlik, savodxonlik, qiziquvchanlik, ishqibozlik va boshqalar.

Uchinchidan, sobitlik hislatlar va fazilatlarini: faollik, qat'iyatlilik, tezkorlik, kuydipishdillik, jo'shqinlik, zardalilik, sabotlilik, bir so'zda turishlik, barqarorlik, botirlik,

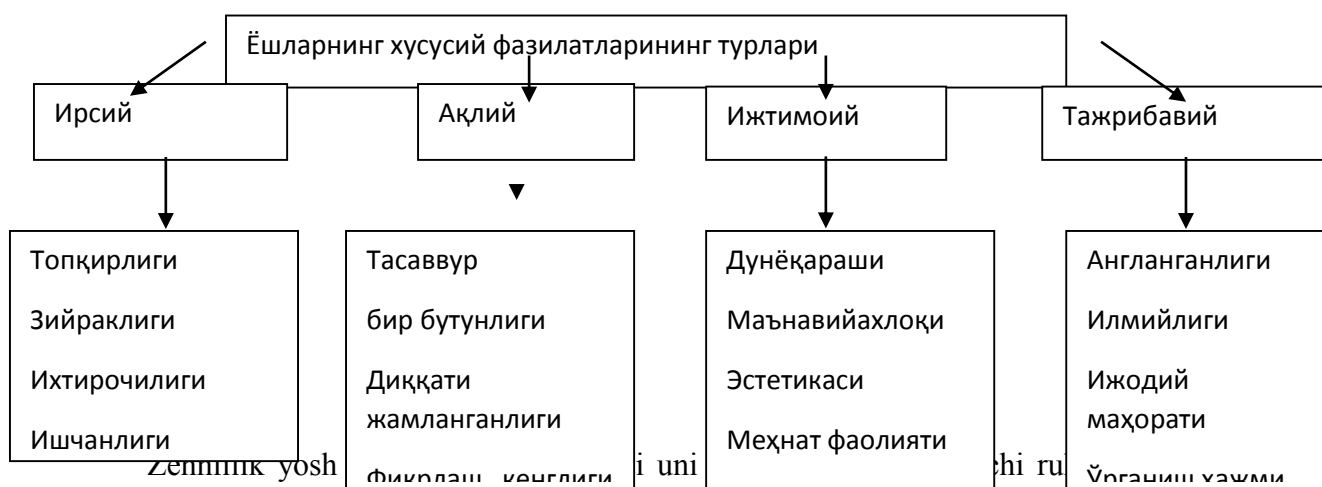
dovyuraklik, intizomlilik, erksevarlik, jiddiylik, nafsini tiyishlik, o'zini yo'qotmaslik, sovuqqonlik, o'ziga talabchanlik, kamsuqumlik, odamoxunlik, o'zini iroda eta bilish va boshqalar.

To'rtinchidan, shaxsning umumiy hislatlar va fazilatlarini: yoqimlik, ko'rkamlik, jozibadorlik, fusunkorlik, basavlatlik, salobatlik, rivojlanganlik, hurmatga sazovorlik, shoironalik, ruhlanganlik, ulug'sifatlik, o'ziga hoslik, yetuklik, jiddiylik, madaniyatlilik, Ta'limlanganlik va boshqalar.

Beshinchidan, shaxsning axloqiy hislatlar va fazilatlarini: insonparvarlik, do'stlik, g'amxo'rlik, jonkuyarlik, samimiylik, kuyunchaklik, odamiylik, bolajonlik, imonlilik, fidokorlik, xushmuomalalik, boadablik, iltifotlik, ochiq yuzlik, kechirimlilik, mehmondo'stlik, xushaxloqlik, hajmihatlik va boshqalar.

Oltinchidan, ehtiroslilik hislatlar va fazilatlarini: nekbinlilik, ko'tarinkilik, tantanavorlik, kulib turuvchanlik, hazinlik, ishonuvchanlik, hayolchanlik, kelajakka ishonch, ezgulik, kek saqlamaslik, mushfiqlik, olijanoblik, otashinlik, nozik tabiatlilik, uyatchanlik, hijolatlilik, iffatlilik va boshqalar.

Chizma-9

jarayonning qay maqsadga yo'naltirib, kelib chiqadigan muhim vazifalarni bajarishga bog'liq. pedagogika fanining maqsadi Ta'limchi - o'qituvchilarning ongli faoliyatida o'z oldiga aniq maqsad qo'yib, uning o'z ustida ishlashi, intilishi, izlanishi tanlangan vosita va usullarining qo'llanishi natijasini ko'ra bilish kabi Ta'limchilik san'atini o'rgatishga qaratiladi.

Bugungi kunda barkamol avlodni Ta'limlash borasida respublikamiz pedagogika fanining maqsadlari quyidagilar bilan belgilanadi:

barkamol insonni voyaga yetkazish muammolarini majmuaviy tadqiq etish;

Respublikamizda Ta'lim-Ta'lim samaradorligini uzluksiz oshirib borish va jahon talablari darajasida taraqqiy etishiga erishish;

umuminsoniy qadriyat va milliy madaniyatning asoslarini e'tiborga olib, Ta'lim-Ta'lim mazmunini, milliy mafkurani shakllantirib borish imkonini yaratish;

Ta'limshunoslik asoslarini ilg'or tajribalar asosida boyitib borish va uning yangi shakllarini joriy qilish borasida izlanishlar olib borish;

bo'lajak o'qituvchi va Ta'limchilarni barkamol avlodni shakllantirish uchun talab etiladigan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish;

uzluksiz Ta'lim tizimini yanada rivojlantirish muammolarini hal qilish.

Ushbu maqsadlarga erishish borasida quyidagi vazifalarni amalga oshirilishi taqozo etiladi:

- komil inson tarkib toptirishning qonuniyat, qoida va zaruriy sifatlarini aniqlash;

- pedagogika - Ta'limshunoslikdagi Ta'lim-Ta'lim nazariyasini hozirgi davr xususiy metodikasi bilan uzviylik muammolarini ishlab chiqish va pedagogik texnologiya qonunlariga amal qilish;

- Ta'lim-Ta'lim nazariyasidagi qoida, qonun, tamoyil, metod va usullarini Ta'lim muassasalari amaliy faoliyati bilan bog'lab, bo'lajak o'qituvchilarga o'rgatish;

- Sharq va g'arbda xalq yaratgan xalq og'zaki ijodiyoti, pedagogikasi, mutafakkir, ma'rifatparvar, pedagog va olimlarning Ta'limshunoslikka doir ilg'or g'oyalarini o'rganib, tahlil qilib, komil inson Ta'limlash jarayonini o'rganish.

Inson rivojlanishi – bu uning a'zolarini miqdor va sifat jihatidan o'zgarish jarayonidir. Rivojlanish natijasi – kishining ham biologik ham ijtimoiy mavjudligidir. Biologik rivojlanish bu o'zida inson a'zolarini bioximik, fiziologik va morfologik o'zgarishlarini esa inson ongining ma'naviy va aqliy kamolotga erishish jarayoni sanaladi. Materialistik falsafa Ta'limoti nuqtai nazaridan, rivojlanish – bu yirik materiya bo'lib, materiya harakatining o'ziga xosligidir. Bu harakatda eskilari o'lib, yangilari paydo bo'laveradi.

Inson rivojlanishi juda murakkab va ziddiyatli jarayondir. Inson rivojlanishi borasida bir qator ilmiy nazariyalar mavjud. Masalan, psixolog olimlar – M.G.Davletshin, G'.Shoumarov, E.G'oziev, Z.Nishonova, V.Karimova va boshqalar oliy psixologik hosilaning madaniy-tarixiy rivojlanishi nazariyasini ilgari surdilar.

Quyida ana shu nazariyaning asosiy jihatlarini ko'rib chiqamiz:

Hozirgi zamon kishisining ruhiyati va hulqi ikki jarayon munosabatlarining biologik yetilish va bilish natijasidir. har ikki jarayon ham bola dunyoga kelishi bilan paydo bo'ladi va rivojlanish yo'llarida bir-birlari bilan amaliy ravishda uyg'unlashadi.

Har qanday ruhiy hosila o'z irsiyati bo'yicha tug'ma, tabiiy yoki madaniy bo'ladi.

Belgi va qurollardan foydalanish kattalar tomonidan bolalarga dastlab munosabat va birgalikdagi ashyoviy faoliyatni tashkil etish chog'ida ko'rsatiladi.

Tarixiy-madaniy jarayonda inson turli tuman qurollarni yaratdiki, ularning ichidan eng muhimlari mehnat qurollari, til va sanoq tizimlari bo'lib, inson ulardan foydalanish sirlarini o'rganib oladi.

Yozuvdan foydalanish turlari inson idrok etishdan tortib to fikrlay olish vazifalarini bajara boshladi. Odamlar tomonidan turli tarixiy davrlar ijtimoiy qurolning ikki turi bunyod etildi. U birining yordamida (mehnat quroli) tabiatga ta'sir ko'rsatsa, boshqasi (belgilar tizimi) bilan o'ziga yordam beradi.

Mehnat qurollari va tanish tizimlarning amaliy faoliyatda qo'llanishi odamning bevosita ruhiy jarayonidan bevosita ruhiy jarayonga o'tishining boshlanishidir. Ya'ni, boshqaruv vositasi sifatida xuddi shu qurollar va belgilar ishga tushadi.

Ta'lim olish bolaga o'z hulqi (faoliyati) va ruhiy jarayonlar (xat xotirani yaxshilash, uning imkoniyatlarini kengaytirish, so'z esa idrok va diqqatni boshqarish vositasi)ni qurol yoki belgilar yordamida boshqarishda tajribaday bo'lib tuyo'ladi.

Qurollar va belgilar dastlab boshqalarning hulq-atvorini boshqarish vositasi bo'lib, keyinchalik bolalarni Ta'limlash vositasiga aylanadi.

Mashhur psixolog olim S.L.Rubinshteyn inson rivojlanishi xususida o'ziga xos yondashuvni ilgari suradi. Unda asosan inson Ta'lim va Ta'lim jarayonida ro'y beradigan ta'sirlarga tayyor holda tug'ilar ekan. Shu bois bolalar kattalar ta'sirida rivojlanib, insoniyat yaratgan madaniyat mazmunini egallab boradi. Bola rivojlanmaydi ham, Ta'limlanmaydi ham, aksincha, Ta'limlanib va o'sib rivojlanadi, ya'ni bolaning yetilishi va rivojlanishi Ta'lim va Ta'lim jarayonida namoyon bo'ladi, hamda takomillashadi.

Rivojlanish va Ta'lim, rivojlanish va Ta'lim birligiga asoslangan jarayonlarning bir-biriga sig'ishib ketishi yagona tizimni tashkil etadiki, unda sabab va oqibat to'xtovsiz quriladi, balki yetilish unga poydevor yaratadi va o'zi ham yetilish va rivojlanishga omil bo'ladiyu Ta'lim olish jarayonida bolaning qobiliyati namoyon bo'libgina qolmay, shakllanadi ham. Xuddi shunday, Ta'lim va Ta'lim jarayonida ro'y beradigan shakllanish va o'zgarishlar tufayli inson xarakteri qaror topadi. Bolaning ruhiy xususiyati muayyan shart-sharoit, shuningdek, Ta'lim va Ta'lim jarayonida yuz beradigan rivojlanishning natijasi hamdir. Qulay sharoitning mavjudligi bolaning rivojlanishida samarali natijalarga olib keladi.

Rivojlanish jarayonining har bir o'tish davri quyidagicha uch qonuniy almashuvlar asosida kechadi:

Faoliyat olib borayotgan mazkur tipning o'z kuchini maksimal darajada sarflashi va eng yuqori darajaga ko'tarilishi.

Faoliyatning muayyan rivojlanish davri.

Faoliyatning to'yinishi va uning boshqa jihatlarining (ashyoviy va kommunikativ) faollashuvi.

Agar bolalarning rivojlanish jarayonida yetakchi faoliyatlarni bir tizimga keltirsak quyidagi tartib yuzaga keladi:

Bolaning ilk, ya'ni, bir-uch yoshlaridagi faoliyatida ijtimoiy-madaniy maqsadlarga to'liq yo'naltirilmagan turli o'yinchoqlar va atrofdagi narsalar bilan ovunishi va kattalar bilan o'zaro sust munosabati.

Voqeyi timsolli o'yinlar – o'yin faoliyatida ijtimoiy hodisalarni anglatuvchi va qatnashchilarning timsolli shakldagi xarakterli jihatlarini.

O'qish-o'rganish faoliyati – o'qish va kichik maktab yoshi davrida (olti-etti va o'n-o'n bir yoshgacha) ustunlik qiluvchi o'zaro munosabatlarni qo'shib olib borish.

Bolalar rivojlanishida aniq ko'zga tashlanuvchi ikki davr mavjud. Ulardan birinchisi, ilk bolalik davridan maktabgacha bo'lgan davr bo'lib, "uch yillik inqiroz deb atalsa, ikkinchisi kichik maktab yoshidagi davr bo'lib, o'smirlikkacha bo'lgan "o'smirlik davrining inqirozi" deb nomlanadi.

Ushbu davrlar bolaning bir rivojlanish darajasidan ikkinchisiga o'tish davri hisoblanadi. Bu davrda bolalar o'rtasida Ta'lim va Ta'lim ishlarini faol olib borish kerak. Aksariyat kishilarning ruhiy xususiyat va hulqiy odatlari ularning senzetiv rivojlanish davrida qaror topadi. Bolaga pedagogik tasir ko'rsatish senzetiv davrlarda o'z samarasini beradi. Bu o'quv-Ta'lim jarayonlarining asosiy ruhiy-pedagogik shartidir. Tafakkur darajasiga ko'ra bola maktab yoshiga yetganda o'quv dasturlari talablarini bemalol bajara oladi. o'qitishga ruhiy jihatdan tayyorlash aynan shu bilan kifoyalanadiyu rivojlanish jarayonlarida his etish, diqqat, idrok, xotira, fikrlash, qobiliyat kabi shaxsiy xususiyatlar shakllanadi. Boshlang'ich maktab yoshida bolada o'zini tuta bilish, mehnat va o'qish layoqati, odamlar bilan munosabat qila olish ko'nikmalari yetarli darajada rivojlangan bo'lishi kerak.

Ruhiy jarayonlar va bola ruhiyatidagi o'zgarishlar, chunonchi, diqqat va xotira darajasi, tafakkur xususiyatlari so'z boyligi hamda nutqning rivojlanganlik darajasi va boshqalar ruhiy psixologik rivojlanishga taalluqlidir.

Shaxs rivojlanishida faoliyat turlari (o'yin, o'qish, mehnat va boshqalar), mazmuni (maqsadga yo'naltirilganlik, harakatning ongli, rejali bo'lishi, samaradorligi va h.k.), shuningdek, axloq (muomala hamda kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar mazmuni), ijtimoiy-axloqiy me'yorlarga bo'ysunish, ijtimoiy burchni anglash, unga nisbatan mas'ullik kabi xususiyatlar ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Shaxsning shakllanishida shaxsiy xislat va sifatlarning rivojlanib, taraqqiy etib borishi muhim o'rin tutadi. Shaxs sifatlarini anglash va ularni to'g'ri aniqlash uchun uni turli munosabatlar jarayonida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Demak, shaxs ijtimoiy munosabatlar mahsuli bo'lib, ongli faoliyat bilan shug'ullanuvchi ijtimoiy mavjudotdir.

11-Mavzu: YETULIK DAVRNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.

Reja:

1. Yoshlik davri va uning o'ziga xos psixologik hususiyatlari
2. Etuklik davrining birinchi bosqichidagi shaxsning psixologik hususiyatlari
3. Etuklik davrining ikkinchi bosqichidagi shaxsning psixologik hususiyatlari

Tayanch so'zlar: Yoshlik davri, yetuklik davri, mehnat, idrok, faoliyat, individ, individual yondoshish, inson psixologiyasi, irsiyat, iste'dod, ishonch, kasb tanlash, malumot, metod, mahorat, mutaxassislik, tashabbus, psixik holat.

Yoshlik davri 23-28 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos hususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok qilish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iboratdir. Yoshlarning mehnat faoliyati quyidagi uchta muhim belgisi bilan boshqa yosh davrlaridan farqlanadi: 1) mutaxassislikning mohiyatiga, ishlab chiqarish shart-sharoitiga va mehnat jamoasi a'zolarining hususiyatiga moslashish (ko'nikish) mehnat faoliyatining dastlabki yillari (taxminan 1 yildan 3 yilgacha) yoki jamoada o'z o'rnini topish va qadr-qimmatga erishish; 2) mutaxassis sifatida o'zini takomillashtirish uchun ijodiy izlanishni amalga oshirish (mehnat faoliyatining ikkinchi pallasi 3 yildan 8 yilgacha - ish staji nazarda tutiladi) yoki kasbkorlik, mahoratini egallash; 3) mahorat sirlaridan foydalanish, tashabbus ko'rsatish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda ijtimoiy yetuklikni namoyish qilish yoki mehnat faoliyatidagi barqaror ijod bosqichida bir tekis 10 yillab ishlab sifatli mahsulot yaratish namunasini ko'rsatish. Yuqoridagi bosqichlar barcha kasb-kor egalariga xos bo'lsa-da, lekin ishlab chiqarishga ertaroq va kechroq kirib kelgan odamlar o'rtasida yosh jihatdan tafovut mavjud bo'ladi. Masalan, hunar-texnika bilim yurtini tamomlagan yigit-qizlar o'z mehnat faoliyatini oliy ma'lumotli yoshlardan oldin boshlaydilar, biroq ular ham mazkur bosqichlarni bosib o'tishlari shart. Xozirgi mutaxassislarning ko'pxiligi o'quv yurtlaridagi nazariy bilimlar bilan amaliy ko'nikmalar o'rtasida uzilish mavjudligi sababli mustaqil faoliyatning dastlabki kunlaridan boshlab qator qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklar o'z mohiyatiga ko'ra uch xildir, ular: a) ijtimoiy qiyinchiliklar: notanish muhiti shart-sharoitlari, shaxslararo munosabatlar, mehnat jamoasining saviyasi, undagi kishilarning xarakter hislatlari, ishlab chiqarish jamoasining qadriyatlarini, ma'naviyati, an'analari va hokazo; b) bilim va bilishga oid qiyinchiliklar: maxsus o'quv yurtida olgan bilimlardagi uzilishlar, saviyaning cheklanganligi, ijodiy izlanish faoliyatining zaifligi, tashabbuskorlikning yetishmasligi va boshqalar; v) mutaxassislik bilan bog'liq o'ziga xos qiyinchiliklar: ishlab chiqarishning mohiyati, hususiyati, texnologiya, qurilmalar, asboblar, amaliy ko'nikmaning bo'shligi yoki ular bilan yetarli darajada tanishmaganlik, kasbning iqtisodiy negizini to'la anglab yetmaslik, xavfsizlik texnikasi mahsulot ishlab chiqarishning chizma-yoyilmasi va grafik ifodasini taqqoslash murakkabligi, muammolar oldida lol qolish. Bu qiyinchiliklarni yengish davrida insonning ruhiy holatlari, jarayonlari va hususiyatlarida miqdor hamda sifat o'zgarishlari ro'y beradi. Psixofiziolog P.P.Lazarevning fikricha, eshitish, ko'rish, periferik va kinestetik sezgirlikning o'zgarishi 20 yoshdan boshlanadi. Bu ma'lumotni chet el psihologlari Fulds, Raven, Pako kabilar yanada rivojlantirib aqliy va mantiqiy qobiliyatning mezoni 20 yosh deb hisobladilar. B.G.Ananev o'zining ilmiy-tadqiqotlarida yoshlik davrida yigit va qizlardagi o'zgarishlarni murakkab shaxs jihatlaridan umumiy ruhiy holat, verbal va noverbal aqliy (mantiqiy va mnemik funksiyalar) sodda jarayonlarga (organizmda issiqlik paydo bo'lishidan metabolizm - modda almashinuvigacha), hatto shaxsning hususiyatigacha bo'lgan holatlarni o'z ichiga qamrab olishini matematik usullarga asoslangan ilmiy ma'lumotlar va ularning chuqur sifat tahlil i orqali ko'rsatib o'tadi. Ko'zlarning farqlashdagi sezgirligi inson yoshiga qarab o'zgarishini tadqiq qilgan S.V.Kravkov sezgirlikning ortishi 25 yoshgacha davom etishini, barqarorlashuvi esa 25 yoshdan keyin ham davom qilishini ta'kidlaydi. B.G.Ananev laboratoriyasida olingan natijalar inson funksional darajasining oshishi 23-27 yoshdagi yigit va qizlarda 44 foiz, funksional holatining barqarorlashuvi 19,8 foiz, funksional darajaning pasayishi 36,2 foizga tengdir. Bu ma'lumotlar kamolot bosqichining turli mikro davrlarida o'sish jihatlarining o'zaro munosabati har xil kechishini ko'rsatib turibdi. YU.N.Kulyutkin katta kishilarning diqqat, xotira, tafakkur bilish jarayonlarini birgalikda o'rgangan. YU.N.Kulyutkin o'z tadqiqotida 0-130 shkalagacha oraliqni tekshirib, 22-25 yoshlarda diqqat va xotira 100,5 tafakkur 102,5 ballga tengligini, 26-29 yoshlarda esa diqqat 102,8, xotira 97,01 tafakkur 95,0 ball ekanligini isbotlab berdi. Amerikalik olim, V.Shevchuk voyaga yetgan odamlarda ijodiy faoliyatning boshlanish nuqtasini tadqiq qilib, 11-20 yoshlar oralig'ida 12,5 foiz, 21-30 yoshlarda esa 66 foiz ekanini aniqladi. Ziyolilarning ilmiy mahsuli dinamikasini o'rgangan Z.F.Esareva uning boshlanishi matematiklarda 18-23, fiziklarda 24-27, biologlarda 25-31, psihologlarda 27-30, tarixchilarda 27-32, filologlarda 28-33 yoshlarni tashkil qilishini ko'rsatib o'tadi. Yoshlarning ijtimoiy hayotda qatnashuvini o'rgangan V.Shevchuk ijtimoiy faoliyatga

kirishish eng yuqori cho'qqisi 25 yosh ekanini aniqlab, bu hol odamlarning 45,4 foizida bo'lishini ma'lum qiladi. Uning fikricha, qolgan yosh davrlarida insonning jamoatchilik faoliyati nisbatan juda kichik birlikni tashkil qiladi, hatto, u 45 yoshda 3 foizga teng bo'ladi. Kixilarda ko'rish maydoni chegarasi (idrok) hususiyatini o'rgangan L.N.Kuleshova va M. D. Aleksandrovalar 18-35 yoshlardagi haydovchilarda uning uch xil: normadan ortiq 11 foiz, normada 47 foiz, qolganlarida etalon bo'yicha normadan kam bo'lishini ta'kidlaydilar. 23-28 yoshgacha davrda qator funksiyalar darajasining o'zgarishi, takomillashuvi: ko'rish maydonining ko'lami, ko'z bilan masofani chamalash, fazoviy tasavvur, bilish darajalari, anglash, diqqat va idrokning yaxlitligi hamda o'zgarmasligining o'sishi boshqa faoliyat va ko'rish ta'sirchanligi, qisqa muddatli ko'rish xotirasi yoki mustahkamlanishi namoyon bo'ladi. 22-25 yoshlarda ikki xil omillar doirasi vujudga keladi va ular mnemologik (xotira, tafakkur) va attensional (diqqat hususiyati va xossasining) majmuasidan iborat bo'ladi. Yoshlik davrida yigit-qizlar kamolotiga uchta muhim psixologik mexanizm, ya'ni mehnat jamoasi, oila mikromuhiti va norasmiy ulfatlar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mehnat jamoasidagi psixologik iqlim, ma'naviyat olami, barqarorlikni, ijtimoiy ong, ijtimoiy qadriyatlar, muayyan an'analar va odatlar yangi a'zoning xarakterida ijobiy yoki salbiy o'zgarishni vujudga keltirishi mumkin. Mazkur ta'sir natijasida asta-sekin umuminsoniy fazilatlar tarkib topishi yoki muayyan shaxsiy nuqtai-nazar yo'qolishi mumkin. Mehnat jamoasiga yangi qo'sxilgan a'zo unda o'z o'rni va qadr-qimmatini qaror toptirish uchun bir qator yon berishga, o'z maslagidan sal bo'lsa-da chetlashishga majbur bo'ladi. Bu yo'l jamoadagi psixologik iqlimga moslashishi maqsadida ichki ruhiy ziddiyatlarga, murakkab kechinmalarga, unsiz tug'yonga qarshi qo'yilgan qadam hisoblanadi. Shuning uchun yakka shixs xarakterini shakllantiruvchi yoki uning mustahkam ichki rishtalarini yemiruvchi omil mehnat jamoasidagi ijtimoiy fikrdir. Jamoaga bo'ysunish har bir a'zoning burchidir. Ayrim hollarda ko'pchilikning tazyiqiga uchragan shaxsda prinsipiiallik, adolatlilik singari hislar, shaxsiy nuqtai-nazar bo'shshib qoladi, natijada unda ikkilanish tuyg'usi paydo bo'ladi. YOshlik gashtini surayotgan yigit va qizlar ota-onasiga, buva-buvisiga, opa-singillariga, aka-ukalariga, turmush o'rtog'iga, farzandlariga oqilona munosabatda, oila a'zolarining har biri bilan to'g'ri muloqotda bo'lishi, muayyan qoidaga asoslangan muomala qilishi shart. Oiladagi shaxslararo munosabatning ko'lami kengligi sababli bir nechta bosqichli muloqotga asoslanish kerak. Lekin oila tinchligi, totuvligi va axilligiga halal bermaslik niyatida yosh yigit va qizlar (kelinlar) vijdon amriga qarshi xatti-harakat qilishga ham majbur bo'ladilar, o'z maslaklari, fikrlari, shaxsiy qarashlariga xilof yo'l tutadilar. Dilkashlik uchun har bir oila a'zosi bilan umumiy "til" topishga intiladilar. Shunga ko'ra oila muhiti ham yigit va qizlarning ruhiyati hamda ma'naviyatini o'zgartiradigan omil vazifasini o'taydi. Inson uchun psixologik mexanizm rolini bajaruvchi yana bir omil ulfatlar davrasidir. Ulfatlar odatda shaxsiy mayli, qiziqishi, intilishi, orzu-istagi, maqsadi, qarashlari, yoshi va hulqi bir-biriga mos tengdoshlardan iboratdir. Ko'ngilchanlik, do'stlar ra'yiga qarshi bormaslik tufayli yoshlar xarakterida o'zgarishlar yuzaga keladi. Yuksak hislar, barqaror e'tiqod, ilmiy dunyoqarash, ichki kechinmalar, mustaqillik va tashabbuskorlik tuyg'ulari poymol bo'ladi, ya'ni "Do'sting uchun zahar yut" qabilida ish tutiladi. Natijada mas'uliyatsizlik, yuzakilik, loqaydlik, ikkiyuzlamachilik, bevafoqlik singari illatlar tarkib topa boshlaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ulfatlar davrasida yangi fazilatlarini ishbiarmonlikni, amaliy ko'nikmalarni egallash imkoniyati ham bo'ladi. Shu boisdan ulfatchilikka faqat maishat nuqtai nazaridan yondashmay, uning mazkur imkoniyatlaridan foydalanishga ham harakat qilish ayni muddaodir. Yoshlik davri insonning kuch-quvvatga, orzu-havasga, ijodiy rejalarga, izlash va izlanishlarga, aqliy imkoniyatlarga boy davridir. Kelajak taqdiri, mo'l-ko'lxiligi, farovonligi, qudrati, madaniyati - yoshlarga bog'liq, shuning uchun ularning istiqbol rejalari, yaratgan loyihalari, shakllanayotgan ma'naviy va ruhiy olami hech kimni befarq qoldirmasligi kerak.

Yoshlik davri va uning o'ziga xos psixologik hususiyatlari Yoshlik davri 23-28 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos hususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok qilish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalgam oshirishdan iboratdir. Yoshlarning mehnat faoliyati quyidagi uchta muhim belgisi bilan boshqa yosh davrlardan farqlanadi: Mutaxassislikning mohiyatiga, ishlab chiqarish

shart-sharoitiga va mehnat jamoasi a'zolarining hususiyatiga moslashish, ko'nikish mutaxassis sifatida o'zini takomillalashtirish uchun ijodiy izlanishni amalga oshirish mahorat sirlaridan foydalanish, tashabbus ko'rsatish. Yuqoridagi bosqichlar barcha kasb-kor egalariga xos bo'lsa-da lekin ishlab chiqarishga ertaroq va kechroq kirib kelgan odamlar o'rtasida yosh jihatdan tafovut mavjud bo'ladi. Masalan, hunar-texnika bilim yurtini tamomlagan yigit-qizlar o'z mehnat faoliyatini oliy ma'lumotli yoshlardan oldin boshlaydilar, biroq ular ham mazkur bosqichlarni bosib o'tishlari shart. Psixofiziolog P.P.Lazarevning fikricha, eshitish, ko'rish, perefirik va kinestetik sezgirlikning o'zgarishi 20 yoshdan boshlanadi. Bu ma'lumotni chet el psixologlari Fulds, Raven, Pako kabilar yanada rivojlantirib aqliy va mantiqiy qobiliyatning mezoni 20 yosh deb hisobladilar. B.G.Ananev o'zining ilmiy-tadqiqotlarida yoshlik davrida yigit va qizlardagi o'zgarishlarni murakkab shaxs jihatlaridan umumiy ruhiy holat, verbal va noverbal aqliy sodda jarayonlargacha, xatto shaxsning hususiyatigacha bo'lgan holat larni o'z ichiga qamrab olishini matematik usullarga asoslangan ilmiy ma'lumotlar va ularning chuqur sifat tahlil i orqali ko'rsatib o'tadi. 23-28 yoshgacha davrda qator funksiyalar darajasining o'zgarishi, takomillashuvi: ko'rish maydoning ko'lami, ko'z bilan masofani chamalash, fazoviy tasavvur, bilish darajalari; anglash, diqqat va idrokning yaxlitligi hamda o'zgarishligining o'sishi boshqa faoliyat va ko'rish ta'sirchanligi, qisqa muddatli ko'rish xotirasi yoki mustahkamlanishi namoyon bo'ladi: 22-25 yoshlarda ikki xil omillar doirasi vujudga keladi va ular mnemolik-xotira, tafakkur va attensional-diqqat hususiyati va xossasining majmuasidan iborat bo'ladi. Yoshlik davrida yigit va qizlar komolotiga uchta muhim psixologik mexanizm: - mehnat jamoasi - oila mikro muhiti - norasmiy ulfatlar ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mehnat jamoasidagi psixologik iqlim, ma'naviyat olami, barqarorlikni yo'qligi, ijtimoiy ong, ijtimoiy qadriyatlar, muayyan ananalar va odatlar yangi azoning xarakter ida ijobiy yoki salbiy o'zgarishni vujudga keltirishi mumkin. Mazkur ta'sir natijasida asta-sekin umuminsoniy fazilatlar tarkib topishi yoki muayyan shaxsiy nuqtai nazar yo'qolishi mumkin.

Mehnat jamoasiga yangi qo'sxilgan azo unda o'z o'rni va qadr-qimmatini qaror toptirish uchun birqator yon berishga, o'z maslagidan sal bo'lsada chetlashishga majbur bo'ladi. Bu yo'l jamoadagi psixologik iqlimga moslashishi maqsadida ichki ruhiy ziddiyatlarga, murakkab kechinmalarga, unsiz tug'yonga qarshi qo'yilgan qadam hisoblanadi. Shuning uchun yakka shaxs xarakter ini shakllantiruvchi yoki uning mustahkam ichki rishtalarini yemiruvchi omil mehnat jamoasidagi ijtimoiy fikrdir. Ayrim hollarda ko'pchilikning tazyiqiga uchragan shaxsda prinsipiiallik, adolatlilik singari xislar, shaxsiy nuqtai nazar bo'shshib qoladi. Yoshlik gashtini surayotgan yigit va qizlar ota-onasiga, buva-buvisiga, opa-singillariga, aka-ukalariga, turmush-o'rtog'iga, farzandlariga oqilona munosabatda, oila a'zolarining har biri bilan to'g'ri muloqotda bo'lishi, muayyan qoidaga asoslangan muomila qilishi shart bo'lib qoladi. Inson uchun psixologik mexanizm rolini bajaruvchi yana bir omil ulfatlar davrasidir. Ulfatlar odatda shaxsiy maylli, qiziqishi, intilishi, orzu-istagi, maqsadi, qarashlari, yoshi hulqi bir-biriga mos tengdoshlardan iboratdir. Ko'ngilchanlik, do'stlar rayiga qarshi bormaslik tufayli yoshlar xarakter ida o'zgarishlar yuzaga keladi.

Etuklik davrining birinchi bosqichidagi shaxsning psixologik hususiyatlari Kamol topishning bu bosqichiga 28-35 yoshlardagi erkak va ayolar kiradilar. Yetuklik davrida odam o'zining barcha kuch-quvvatini, qobiliyati, aql-zakovati, ichki imkoniyatlarini o'z kasbiga, ijtimoiy faoliyatiga, jamoatchilik ishlariga to'la safarbar qila oladi. Erkak va ayolning bu davrda mehnat va ijtimoiy faoliyatida muayyan tajribaga egaligi ularni istiqbol sari etaklaydi. Etuklik, kattalik, donishmandlik, rahnomolik, g'amho'rlik, xomiylik davridir. Boshqa yosh davrlardagi kabi mazkur davrda inson qanday ishlarni, ayrim xatolar, tushunmovchiliklar sababli, ko'ngilsizliklar vujudga kelayotganligini anglay boshlaydi. O'ziga o'zi hisob berish shu davrning muhim psixologik hususiyatlaridan biridir. Etuklik bosqichida jismoniy va aqliy imkoniyatlardan to'laroq foydalanish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Bu hol butun kuch-quvvat, aqliy, zo'riqish, iroda kuchi, asab taranglashuvi hisobiga emas, balki muayyan ko'nikma, malaka va mahorat asosida ro'y beradi. Etuklik davri faoliyatining mahsuldorligini o'rgangan G.Leman uning cho'qqisi kimyogarlarda 30yosh, matematiklarda 30-34 geologlar va astronomlarda 30-35 yosh ekanligini

va o'rtacha mahsuldorlik cho'qqisi 37 yoshda bo'lishini qayd qilgan. Bu davrda erkak va ayollarning tafovutlari namoyon bo'ladi: jismoniy, jinsiy, ruhiy komolotga ayollar ilgari kelgan bo'lsalar, endi erkaklar oldinga o'tib oladilar va bu hol inson umrining oxirigacha saqlanib qoladi. Mazkur yoshda shaxsiy hayotdagi yutuqlar, g'alabalar yoki muvaffaqiyatsizliklar kishining ruhiy dunyosiga qattiq ta'sir qiladi. Natijada unda takabburlik, mag'rurlik xislari paydo bo'ladi, o'zining boshqalardan ustun qo'ya boshlaydi yoki aksincha, hayot zahmatlari uning pessimist, narsa va hodisalarga nisbatan loqaydlik tuyg'usini vujudga keltiradi. Umuman, komolot bosqichidagi odamlar istiqbol rejasi bilan yashashga harakat qiladilar, voqelikka, turmush ikir-chikirlariga, tabiat, jamiyat, koinot hodisalariga befarq qaramaydilar, imkoni boricha xotirjamlik, totuvlik, tinchlik do'stlik, dunyo lazzatlaridan foydalanish tuyg'usi bilan yashaydilar.

Etuklik davrining ikkinchi bosqichidagi shaxsning psixologik hususiyatlari Etuklik davri 36-55(60) yoshlardagi erkak va ayollarni o'z ichiga oladi. Mazkur davrda ijodiy faoliyatni qaytadan baholashda o'z ifodasini topuvchi yaxshi xislat namoyon bo'ladi. Ular shu kungacha mehnat faoliyatida miqdor ketidan quvib yurgan bo'lsalar, endi mehnat mahsulining sifati ustida bosh qotira boshlaydilar. Oilaviy turmushga, ijtimoiy hayotga, yashashning maqsadiga, inson qadr-qimmatiga, tevarak-atrofga, o'zlariga va boshqa odamlarga yangi mezon bilan qaray boshlaydilar. Turmushning ikir-chikirlari, ijtimoiy hodisalarga vazmin, sabr-toqat bilan hayot tajribasiga suyangan holda munosabatda bo'ladilar, har bir narsaning nozik tomoni yoki yomon oqibati haqida o'z fikrlari bildiradilar. Hayotda qo'ldan boy bergan imkoniyatlari, xato va kamchiliklari ularda etti o'lchab, bir kes qabilida ish tutish tuyg'usini vujudga keltiradi. Shuning uchun ular umrining biror daqiqasi behuda o'tishiga achinadilar, yoshlik yillarida yo'qotganlarini aql-zakovat, donishmandlik bilan to'ldirishga intiladilar. Etuklik davrining ikkinchi bosqichida qarilik alomatlari ko'proq o'rin egallay boradi, uning boshlanish nuqtasi 45-50 yoshlardir. Lekin odamlarning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bu, chegara turlicha, masalan, bu bir kishida 60 yoshda, boshqa birida esa 70 yoshda bo'lishi mumkin. Shu sababli yosh davrining chegaralari faqat shartli belgilanadi. Bu omil odamlar yashayotgan oila muhitiga, tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitga jug'rofiyqlim va xokazolarga ham bog'liqdir. Mazkur davrning o'zgaruvchanligi insonning biologik, ijtimoiy va tarbiyaviy omillari (irsiy alomat, ijtimoiy muhit, uzluksiz tarbiyaviy ta'sir) belgilaydi. Umuman yetuklik davrining ikkinchi bosqichiga mansub kishilar bir tomondan, butun imkoniyatini mehnat va ijtimoiy faoliyatlarga bag'ishlagani bilan, ikkinchi tomondan, ijtimoiy faolliklari susayib borishi bilan farqlanadi. Chunki insonning keksayishi ham quvonchli, ham o'kinchli damlarga, kechinmalarga, xis tuyg'ularga serobligi bilan boshqa yosh davrdagi odamlardan ajralib turadi. Xotirjam dam olish istagi bilan ijtimoiy faoliyatdan uzoqlashish tuyg'usi o'rtasida inqiroz vujudga keladi.

Tekshirish va muhokama uchun savollar:

1. Yoshlik davri va uning o'ziga xos psixologik hususiyatlari nimalardan iborat?
2. Etuklik davrining birinchi bosqichida insonda qanday psixologik holatlar vujudga keladi?
3. Etuklik davrining ikkinchi bosqichida yuz beradigan o'zgarishlar nimalardan iborat?

12-Mavzu: GERANTOPSIXOLOGIYA.

Reja:

1. Psixogerontologiya haqida umumiy tushuncha
2. Biologik keksayish 3. Keksayish davridagi shaxs psixologiyasi
3. Keksalik davridagi shaxsning psixologik hususiyatlari
4. Uzoq umr ko'ruvchilarning psixologik hususiyatlari.

Tayanch so'zlar: Kechikkan yetuklik davri, psixogerontologiya, gerontologiya, keksayish, involyutsiya, geriatriya, gerogigiena, geteroxronlik, asab sistemasining qarishi, falsafiy fikr, biologik keksayish.

Psixogerontologiya haqida umumiy tushuncha Psixogerontologiya psixologiya fanining tarkibiy qismi ekanini ilmiy jihatdan S.Holl asoslagan bo'lsa-da, lekin bu yo'nalishning o'ziga xos

hususiyatlari to'grisida Mark Tulliy Sitseron ("Katta Katon yoki keksayish haqida" asarida), I.I.Mechnikov ("Optimizm etyudlari" kitobida), O'rta Osiyo allomalari donolik, donishmandlik haqidagi durdonalarida falsafiy fikr va mulohazalarni bildirganlar. Amerikalik psiholog S.Holl (1846-1924) "Keksayish" monografiyasida amaliy va metodologik ahamiyatga molik qator g'oyalarni ilgari surgan. O'sha asar keng ilm ahli ichiga tez yoyilishiga qaramay, uning izdoshlari birdaniga ko'paymadi. Yigirmanchi asrning 30-yillaridan boshlab keksalik davriga oid tibbiy - biologik tadqiqotlarning ko'payishi, shuningdek, inson kamolotiga shaxs sifatida yondashishning paydo bo'lishi psixogerontologiyaning rivojlanishiga birmuncha ta'sir ko'rsatdi. Ana shy tariqa keksayishga tibbiy, ijtimoiy jihatdan yondashish bilan bir qatorda psihologik jabhasi jihatdan yondashish ham vujudga keldi va psixogerontologiyaning tadqiqot sohasi kengayib bordi shu soha bo'yicha ingliz tilida maxsus jurnallar chiqa boshladi. Ilmiy izlanishlarning aksariyati keksayish davridagi odamlar shaxsining hususiyatlari, diqqati, xotirasi, tafakkuri, aql-zakovatiga bag'ishlangan bo'lib, boshqa psixik holatlar, jarayonlar juda kam tadqiq qilingan. Xozir keksayish psihologiyasi ham gerontologiyaga, ham yosh psihologiyasi sohasiga taalluqli degan ikki xil ilmiy nazariya mavjud, vaholanki, ular o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini doimo ilmiy axborot va ma'lumotlar bilan boyitib turadi. Psixogerontologiya fanida gerontologiya, involyutsiya, geriatriya, gerogigiena, geteroxronlik kabi ilmiy tushunchalar mavjud. Gerontologiya - grekcha so'z bo'lib, keksayishning, keksalikning kelib chiqishi demakdir. Geriatriya so'zi keksaygan inson shaxsini davolashni bildiradi. Involyutsiya tushunchasi evolyutsiyaning teskarisi bo'lib, o'sishdan orqaga qaytishni ifodalaydi.

Gerogigiena - keksaygan odamning salomatligini saqlash va mustahkamlash sohasidir. Gerogigiena keksa odamlarda asab ruhiy kasalliklarning oldini olish uchun xizmat kiladi. Geteroxronlik - bir xil yoshdagi odamlarda ruhiy jarayonlarning turlicha (har xil vaqt va muddatda) namoyon bo'lishidir. Psixogerontologiya fanida gerontogeneznining evolyutsion omillari qatoriga I.V.Davidovskiy nasliy, ekologik, biologik, ijtimoiy alomatlarini kiritadi. D.Bromley insonning qarish sikli uchta bosqichdan iborat bo'lishini ta'kidlaydi: 1) "ishdan, xizmatdan uzoqlashish" (iste'fo) 66-70 yosh; 2) keksalik (70 va undan katta yosh); 3) munkillagan keksalik (hasta keksalik va o'lim)-maksimum 110 yosh.

Shu bilan birga keksayishning qonuniyatlari ham kashf qilingan, ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: 1) geteroxronlik (har xil vaqtlilik) qonuni; 2) o'ziga xoslik qonuni; 3) xilma-xillik qonuni. I.V.Davidovskiy "Keksayish nima?" nomli asarida ta'kidlaganidek, inson 50-60 yosha to'lganda yoki undan oshgan chog'ida yetuklikning kechikkan davriga kirib keladi. Shu yoshdagi odamlarning o'limini XVIII asrdagi tengdoshlari bilan taqqoslansa, ularning yashash va mehnat qilish imkoniyati 75 yoshgacha uzayishi mumkin. Chunki xozirgi kunda nafaqani belgilash haqiqiy biologik qarish yoshidan 15-20 yil ilgari ketgan. Bu hol aqliy mehnat bilan shug'ullangan ziyoli odamlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. I.V.Davidovskiyning fikricha, uzoq umr ko'ruvchilar asosan ozg'in, faol, harakatchan odamlar bo'lib, havodan erkin nafas olishni juda yoqtiradilar, organizm faoliyatiga dahldor tinka quritar kasalliklardan holi bo'ladilar. Tadqiqotchi P.P.Lazerev 1928 yilda umr o'tishi bilan ko'ruv apparati markaziy etnologiyasining xiralashuvini aytgan edi. Keyinchalik, 1967 yilda amerikalik psiholog Gregori bu fikrni tajribadan o'tkazdi va inson keksayishi bilan reseptor apparatining optik funksiyasi zaiflashadi, ko'ruv sezgisi va idrokini xiralashtiradi, dedi. Ko'zning rangni sezishi yosh ulg'ayishi bilan o'zgarib boradi, hatto, rangni ajratish qobiliyati sezilarli darajada pasayadi. Shuni, alohida ta'kidlash kerakki, rang ajratish, spekti nurlarini yoyilishi Ibn Sino tomonidan tushuntirib berilgan, fan olamida esa bu kashfiyot Gelmgolsga qiyos beriladi. Ko'rishning pasayishi geteroxron hususiyat kasb etib, spektrning qisqa va tekis qismida (ko'k va qizil rangda) aniqroq aks etadi. Psikogerontologik nuqtai-nazardan sezish vaqtini tadqiq qilgan ye.N.Sokolov, ye.I.Boyko, A.R.Luriyalar sezish vaqti yosh davrining informatsion stimul funksiyasidan boshqa narsa emas deya xulosa chiqaradilar. Ular sezish vaqtining egri chiziqli ko'rsatkichlarini sxema tarzida ishlab chiqib, keksalik davriga xos ikkita hususiyatni chuqur tahlil qildilar. Xuddi shunga o'xshash ma'lumotlar D.Birron, D.Botvinnik tajribalarida ham olingan. Psixogerontologiyada keksa erkak va ayollarning psihologik hususiyatlarini o'rganishda ko'proq test (sinov)dan foydalaniladi.

Testlar o'z maqsadi, mohiyati hamda tizimiga binoan bir nechta ko'rinishga ega: 1) maqsadga yo'naltirilgan, bilim saviyani aniqlovchi standart testlar - imtixon - sinov natijasi; 2) insonning aql-zakovatini o'lchashga moslashtirilgan aql testlari; 3) inson shaxsining fazilatlarini tekshirishga mo'ljallangan testlar; 4) inson iste'dodi, iqtidori hamda qobiliyat darajasini aniqlashga qaratilgan testlar. Keksayish davrida odamlar psixologiyasini o'rganish testlar yordamida amalga oshirilishi sinaluvchilarda irodaviy kuch-quvvat sarflash, aqliy zo'riqish, asabiy tanglik holatlarini kamaytirish uchun xizmat qiladi, tajribada vaqtdan tejamli foydalanish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga testlar kishilarda (rang-barangligi uchun) qiziqish, tabiiy mayl, shug'ullanish xistuyg'usini uyg'otadi. Testlar bilan ishlashda vaqt cheklanganligi sababli ayrim nuqsonlarga yo'l qo'yiladi, lekin ularni aynan o'sha sinaluvchilarda muayyan vaqt o'tgandan keyin takror o'tkazilsa, kamchiliklar barham topishi mumkin. Keksalar psixologiyasini tadqiq qilishga oid tajribalarda psixogerontologiyaning ayrim usullaridan keng foydalanilmoqda.

Biologik keksayish Nafaqa yoshiga to'lgan kishilarning ishni davom ettirish istagi va ulardan foydalanish ehtiyoji tibbiyot va ruhiyat ilmi oldiga bir qancha talablar qo'yadi. Bu talablar M.D.Aleksandrova va uning shogirdlari ta'kidlaganidek, 60 yoshdan oshgan odamlarning somatik sihatliligi ularning ishlab chiqishda qatnashishiga qanchalik imkon berishini, insonning ruhiy salomatligi ishlashda qay darajada yordamlashuvini, sog'lom keksa odamning psixofiziologik funksiyalari, psikik jarayonlari, shaxsiy hususiyatlari va kasb-korlik uchun zarur talablarga mos kelish-kelmasligini aniqlashdan iboratdir. Shularning so'nggi qismini tadqiq qilish bevosita psixologlarning zimmasida bo'lib, yosh ulg'ayib borishiga qarab fiziologik funksiyalarning o'zgarishini psixometriya ma'lumotlariga tayanib muayyan usulda o'rganishi lozim. Bu usulda bir qancha elat jamoa, xududning xuddi shu yoshdagi aholisi bilan solishtiriladi. Tadqiqotning bu usuli ayrim ruhiy jarayonlarning yosh dinamikasini aniqlashga xizmat qiladi. Asab sistemasining qarishi. V.D.Mixaylova- Lukasheva, M.M.Aleksandrovskaya kabi olimlarning fiziologik va gistologik tadqiqotlarida keksalarning asab sistemasi, bosh miya tuzilishi o'zgarishi o'rganilgan bo'lib, bu hol makroskopiya va mikroskopiya ma'lumotlari asosida ifodalangan.

Makroskopiya ma'lumotlariga ko'ra: a) keksalik davrida miyaning og'irligi 20-30 foiz yengillashadi; b) bir davrning o'zida miya bilan kalla suyagining hajmi o'rtasida disproporsiya kuchayadi; v) keksayish davrida miya burmalari kamayadi va ariqchalari kengayishi kuzatiladi, bular ayniqsa miya qobig'ining peshona qismida yaqqol ko'rinadi va yetuk yoshdagi odamlarga qaraganda 3-4 ta yo'l qisqaradi; g) miyaning zichligi ortadi. Mikroskopiyaning natijalariga binoan: 1) nerv hujayralarining umumiy miqdori kamayadi, bu o'zgarish qobig'ining III-V zonalarida aniq bilinadi; 2) Purkine hujayralarining miqdori keskin kamayadi, hujayralarning yo'qolishi yetuk kishilarga nisbatan 25 foiz ko'p bo'ladi; 3) nerv hujayralari ajinlashadi, yadro esa noto'g'ri ko'rinishga ega bo'la boshlaydi; 4) nerv tolalari yo'g'onlashadi; 5) xabar olib boruvchi yo'lda mielin tolalarining miqdori ozayadi. Sensor-perseptiv funssiyalarning qarishi. Ko'rish funksiyasining yosh davri dinamikasiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar mavjud bo'lib, amerikalik psiholog Kruk tadqiqotining ma'lumotlariga qaraganda agar vaqt hech bir cheklanmasa, ko'ruv stimullarini idrok qilish 20-50 yoshli odamlarda bir tekis, aniq va to'g'ri amalga oshishi mumkin. Mabodo vaqt cheklangan bo'lsa, idrok qilinayotgan jism qisqa vaqt namoyish qilinsa, qo'zg'atuvchining kuchi o'zgarib tursa yoshlar bilan kattalar o'rtasida keskin farq vujudga keladi. Oddiy turmushda bu hol jismlarga uzoq muddat termulish imkoniyati va sun'iy yorug'likdan foydalanish ko'ruv idroki pasayishining oldini oladi va muvaqqat uzilishni barham toptiradi. L.E.Birron va L. Botvinnik, quyidagicha xulosa chiqardilar: sensor informatsiyani qayta ishlash va stimullarni baholash uchun keksa kishilarga ko'p vaqt kerak. Ko'rish pasayishining ikkita sababi bo'lib, bir ko'z gavharining torayishi, ikkinchisi ko'z akkomodatsiyasining yomonlashuvidir. S. Pakoning fikricha, idrok qilinayotgan ob'ekt va uning stimullari qanchalik murakkablashib borsa, tajribada yosh davrining farqlari shunchalik ortib boradi. Bir guruh psixologlarning uqtirishicha, idrok funksiyasidagi yosh davriga bog'liq pasayishning asosiy sabablaridan biri miya po'stining gnostik zonasidagi neyronlar miqdorining kamayishidir, U.Mayls va A.Uelford uning pasayishini aytganlar. Eshitish. Eshitish qobiliyatining

eng yuqori darajasini 14-15 yoshlarga to'g'ri keladi, undan keyingi kamolot davrlarida biroz pasayish yuz beradi. Ko'pgina olimlarning fikricha, inson yoshining ulg'ayishi bilan eshitishning zaiflashuvi mo'tadil holat hisoblanib, organizmning biologik qarishi bilan uzviy bog'liq ravishda kechadi. Ishlab chiqarishdagi kuchli shovqin odamning eshitish qobiliyatini yomonlashtiradi. Eshitish o'quvini yo'qotish erkaklarda ayollarga qaraganda ko'p uchraydi. Ta'm bilish sezgisida ham yosh ulg'ayishi va keksalik tufayli ayrim o'zgarishlar vujudga keladi. Macalan nordon, shirin va achchiqni sezish 50 yoshgacha keskin o'zgarishda, lekin undan keyingi o'sish davrida maza so'rg'ichlari miqdorining kamayishi evaziga sezgi chegaralarining kengayishi sodir bo'ladi. Hid sezgirligining o'zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtlikning boshlanishidir. Bundan tashqari, hid bilish sezgirligi kamayishining sabablari havoning ifloslanishi, zaharli va qo'lansa hidli moddalar bilan nafas olish, chekish, oziq-ovqatda A vitamini yetishmasligidir. Keksayganda og'rik va teri-tuyush sezgirligi ham pasayadi. Tebranish sezgirligi ham yosh o'tgan sari yomonlashadi, orqa miyaning orqa qismlaridagi degenerativ o'zgarish ana shu holatni keltirib chiqaradi. Keksayish davridagi shaxs psixologiyasi Keksayish davriga 61 (56) - 74 yoshli erkak va ayollar kiradilar. Bu davrdagi kishilar xilma-xil xususiyatlari, shaxslararo munosabatlari bilan boshqa yosh davrlardagilardan ajralib turadi. Mazkur yoshdagilarni shartli ravishda ikkita katta guruhga ajratish mumkin: a) mutlaqo iste'foga chiqqan, ijtimoiy faol bo'lmagan erkak va ayollar; b) nafaqaxo'r erkak va ayollar, lekin ijtimoiy hayotning u yoki bu jabhalarida faoliyat ko'rsatayotgan keksalik alomatlari bosayotgan odamlar. Ularning his-tuyg'ulari yashash tarziga muvofiq namoyon bo'ladi. Ularning his-tuyg'ulari vujudga kelishi jihatdan ikki xildir: 1) barqaror kayfiyat, xotirjamlik tuyg'usiga ega bo'lgan, o'z qadr-qimmatini saqlayotgan, nufuz talab erkak va ayollar; 2) kayfiyati barqaror, osoyishta hulq-atvorli, oila muhitining sardoriga aylangan, tabiat va jamiyat go'zalliklaridan bahramand bo'layotgan, ijtimoiy faoliyatdan qariyb uzoqlashgan, qarilik gashtini surayotgan kishilar. Ularning bir guruhi moddiy boylik ma'naviyat bilan qo'shib olib borishga intilsalar, boshqalari to'plangan moddiy boylik bilan qanoat hosil qiluvchilar, qolgan umrini xotirjam, zahmat chekmay utkazishga ahd-u paymon qilgan erkak va ayollardan iboratdir. Mazkur yoshda yuzaga keladigan inqiroz ham mana shu ikkala omilning mahsuli hisoblanadi. Keksayish davrida biologik organning zaiflashuvi psixik jarayonlarning ham o'zgarishiga olib keladi. Ruhiiy keksayish alomatlari ayollarda ertaroq paydo bo'ladi. Erkak va ayollar o'rtasidagi farqlar borgan sari yaqqol ko'zga tashlana boshlaydi. Bu farqlar bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira, tafakkur), ahloqqacha (farosatlilik, hushyorlik, xozirjavoblik, topqirlik) va aql-zakovat (aql, bilim, ijtimoiy tajriba, mahorat, ijodiy faoliyat, barqaror malaka) kabi ruhiy holatlarda o'z aksini topadi. Ayollarning zaifa deb nomlanishi ham bejiz emas, chunki jismoniy zaiflikdan tashqari boshqa ruhiy kechinmalarda ham beqarorlik sezilib turadi (ko'z yoshi quvonchdan bo'lsa, irodaning zaifligini ko'rsatadi, g'am-g'ussa, o'kinish tug'yon sababli bo'lsa, his-tuyg'uni boshqarish imkoniyati yo'qligini ko'rsatadi. Ayollarning tabiiy azobdan (tug'ish, bola tarbiyasi) tashqari xizmat, oila tashvishi, yumushi, mehr-muhabbatga otashligi, nozik qalbi tashqi qo'zg'atuvchilarga tez javob beruvchanligi jihatdan ertaroq qarishga olib keladi (asab sistemasining buzilishi, irodaviy zo'riqish, aqliy tanglik holatlari). Psixologlar keksayish davridagi erkak va ayollarning ruhiy dunyosini o'rganish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borganlar. Amerikalik V.Shevchuk mazkur yoshdagi odamlarning ijtimoiy faoliyatda qatnashishi xususiyatini tekshirib, 65 yoshlilarning 24,1 foizi 70 yoshlilarning 17,4 foizi, 75 yoshlarning 7,7 foizi ijtimoiy faoliyatdan voz kechganligini aniqlagan. Oliy maktab muallimlarining ilmiy mahsuldorligi dinamikasini tadqiq qilgan M.D.Aleksandrova matematika, fizika, biologiya, psixologiya va boshqa sohalarning vakillari o'rtasida keksayishning birinchi bosqichida (61-66 yoshlarda) bir oz farq mavjud bo'lsa-da, uning ikkinchi bosqichida (67-72 yoshlarda) o'sha tafovut ham yo'qolib borishini ta'kidlaydi. L.I.Zaharova esa keksayish davridagi erkak va ayollarning oliy nerv faoliyatini tekshirib, ularda ranglarni ko'rish maydonining chegarasi uchun quyidagilar muhim rol o'ynashini uqtiradi: 1) ko'rish yo'llari analizatori chekka qismlarining holati; 2) markaziy nerv sistemasining umumiy faolligi; 3) insonning yoshi; 4) ko'rish analizatorining faoliyat ko'rsatish sharoiti; 5) insonning jinsi. Amerikalik psixolog D.Veksler keksayishda aqlni

o'lchash uchun 1939 yilda maxsus test ishlab chiqqan va "Katta kishilar aqlini o'lchash va baholash" nomli kitobida test o'tkazish usullarini batafsil bayon qilgan.

"Veksler batareyasi" 11 ta subtestdan iborat bo'lib, ulardan 7 tasi verbal (so'zlardan tuzilgan), 4 tasi noverbal (alomatlardan iborat)dir. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha eng yuqori natijaga 15-25 yoshlilar, boshqa ma'lumotlarga ko'ra 26-29 yoshlilar erishadilar, keyin 40-45 dan asta-sekin pasayish boshlanadi, 60-65 yoshlarda bu ko'rsatkich yanada quyiga tushadi. D. Veksler keskin o'zgaruvchan va kam o'zgaruvchan yosh davri funksiyalariga alohida e'tibor beradi. Birinchisiga qisqa muddatli xotira, o'xshashlik, simvollar, koss kubchalari, ikkinchisiga - lug'at boyligi, umumiy ma'lumotlilik, rasm tuzish (tartibga keltirish ma'nosida), tugallanmagan rasmlarni idrok qilish kiradi. Mazkur variatsiyalardan foydalanib, eksperimental psixologiyaga yangi ko'rsatkich kiritishni taklif qiladi, u deterioratsiya koeffitsienti deb ataydi, (deterioratsiya - yomonlashuv, buzilish demakdir). Yosh odamlarda mazkur koeffitsient 5 foizdan oshmaydi, keksalarda esa 20 foizga yaqinlashadi. Ko'rinib turibdiki, yosh ulg'ayishi bilan nomutanosiblik darajasi o'sib boradi. D.Veksler testi to'g'risida har xil tanqidiy mulohazalar mavjud bo'lsada, lekin muallifning yoshlarga tatbiq qilgan testi ularning aqliy tayyorgarligi darajasini, o'qishga o'quvligini bildirsa, keksalarda u hayotiy tajribalarga asoslangan donishmandlikni anglatadi, degan fikr to'g'ridir. Keksalik davridagi shaxsning psixologik hususiyatlari Keksalik davriga 75-90 yoshdagi erkak va ayollar (buva va buvilar) kiradi va bunday odamlarning boshqa yosh davrlaridagi odamlardan keskin farqlanadigan hususiyatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Keksalarni jismoniy va aqliy faollikka moyil hamda passiv turmush tarziga ko'nikkan qariyalar guruhlariga ajratish mumkin. Ijtimoiy faollik fahriylar jamoasida, kasbiy jamoalar faoliyatida qatnashishda o'z ifodasini topadi. Keksalik davrida foniq dunyodan umidsizlik tuyg'usi paydo bo'ladi va bu hol faollikni, istiqbol rejalarini tuzishga intilishni susaytiradi. Lekin "O'g'limni uylantirsam, dunyodan armonim yo'q" qabilidagi mulohazalar doimiy odatga aylanib qolgan. Keksalikning ikkinchi muhim hususiyati betoblikda, vasiyat qilish, qarindosh-urug'lardan rozi-rizolik tilashishdir. Jismoniy harakat imkoniyatiga ega bo'lgan qariyalar mehnat qilishga intiladilar, biroq uning mahsulidan ko'ngillari sira to'lmaydi. Ular tarixiy voqealarni tirik guvoh sifatida batafsil bayon qilib beradilar. Nutqdagi juz'iy kamchiliklarni hisobga olmaganda (ayrim mantiqiy bog'lanishdagi nuqson, talaffuzning buzilishi) keng ko'lamdagi axborotlarni o'zgalarga uzatish imkoniyatiga ega. Biologik qarish psixik jarayonlar, holatlar, hususiyatlar va xatti-harakatlarda keskin o'zgarishlarni vujudga keltiradi. Aksariyat sezgi organlari zaiflashadi, asab sistemasi kuchsizlanadi, ma'lumotlarni qabul qilish (xotira) va ularni qayta ishlash, mohiyatini anglash (tafakkur), u yoki bu holatlarga nigohini to'plash va unda muayyan muddat tutib turish (diqqat) qiyinlashadi... Irodaning kuchsizlanishi og'riq sezgilariga nisbatan bardoshlilik tuyg'usini yemira boshlaydi. Natijada tashqi ta'sirni qabul qilishda diqqatni saralash hususiyati o'z ahamiyatini yo'qotib borishi sababli qari odam bola tabiat arazchan, ko'ngli bo'sh, hissiyotga beriluvchan xarakter li bo'lib qoladi. Shuning uchun ular bilan muloqotga kirishishda mazkur shaxsning sifatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Xotiraning zaiflashuvi qariyalarda hayolparastlik illatini keltirib chiqaradi, ko'pincha esda olib qolish, esda saqlash va esga tushirish o'rtasida ko'pgina sabablarga ko'ra nomutanosiblik tug'iladi, natijada unutish jarayoni kuchayadi. Diqqatni muayyan ob'ektga to'play olmaslik oqibatida biron faoliyat turi ustida uzoq mashg'ul bo'la olmaslik vujudga keladi. Narsa va jismlarni noto'g'ri idrok qilish, ya'ni illyuziyalar ko'proq o'rin egallaydi. Monokulyar va binokulyar ko'rishda xilma-xillik yuzaga keladi. Xarakter hislatlarida chekinish, hadiksirash, ishonchsizlik hislari yetakchi rol o'ynay boshlaydi. Psixologlardan I.Baylash va D.Zabeklar keksalarda xotira, idrok, mantiqiy tafakkur, eruditsiya, nutq sur'ati kabilarni tadqiq qilib, ular o'rtasidagi korrelyatsion bog'lanishni (xotira-0,20, idrok-0,28, mantiqiy tafakkur -0,37, eruditsiya -0,33, nutq tezligi-0,40 ligini) aniqlaganlar. Amerikalik psixologlar Frennd va Zabeklar keksalik davrida tafakkurning tanqidiyligini o'rganishda deduksiya va sillorizmlardan foydalanib, keksalikda tafakkurning ob'ekti torayishi va keskin rad qilish kuchayishini aniqlaganlar. D.Bromley qariyalarda ijodiy tafakkurning pasayishi, o'ta qiyinchilik bilan yangi sharoitga moslashuvini va dogmatizmga asoslanishini topgan. B.A.Grekov so'z assotsiatsiyasi metodi asosida keksalarda xotira jarayonining hususiyatini tekshirgan. Uning

ma'lumotlarini quyidagicha ifodalash mumkin: 1) 70-80 yoshlardagi keksalikda xotira (ayniqsa mexanik esda olib qolish) zaiflashadi; 2) 70-89 yoshlarda mantiqiy-ma'noli xotirada miqdorning ahamiyati saqlanadi; 3) obrazli xotira zaiflashadi; 4) 70-89 yoshlarda xotiraning barqarorlik negizida ma'noning ichki aloqasi yotadi; 5) uzoq muddatli xotira kuchsizlanadi; 6) 90 yoshda nutqning ichki bog'lanishi buziladi; 7) xotiraning obrazli, hissiy turlari nutqning tuzilishiga bo'ysunmay qoladi. Psixologiyada qariyalarda aqliy faollikni o'rganishda korreksion sinov va krepilin sinovidan foydalaniladi. Kamolotning umumiy modeli U.Shayening uch omilli variantlari yordamida yaratiladi. Xozirgi zamon psixologiya fanida keksalikni uchta tomondan: yosh psixologiyasi, psixogerontologiya va tibbiy psixologiya yo'nalishlarida o'rganish zarur ma'lulotlar to'plash imkoniyatini bermoqda. Sog'lom qariyalarda donishmandlik umrning oxirgi nafasiga qadar saqlanishi tajribalarda qayd qilindi. Psixopatologik holatlar barcha qariyalar uchun majburiy bosqich emasligi ham tasdiqlangan. Keksalik davrida, umuman ayollar bilan erkaklar o'rtasidagi donishmandlikda farq mavjud bo'lsa ham, lekin qariyalar orasidagi donishmandlik, donolik hislatlari ikkala jinsga ham xosdir. Shuning uchu ikkala jins o'rtasida biologik qarishda tafovut mavjud bo'lsada, lekin ruhiy jihatdan zaiflashuv jarayonida o'zaro yaqinlik xukm suradi. Psixogerontologiyada yuksak ijodiy faoliyatning o'ziga xos ko'rinishlarini tadqiq qilish rassomlar, yozuvchilar va bastakorlarning ijodini, huquqshunoslarning qobiliyati va mahoratini, hisobchilarning kasbiy malakalarini o'rganish yo'nalishlarida amalga oshirilgan. G.Leman o'z tadqiqotlarida turli sohalaridagi mutaxassislar faoliyatini tahlil qilib, ularning o'ziga xos hususiyatlarini atroflicha ifodalagan. Masalan fransuz rassomi Klod Mone 50 yoshda 86 yoshigacha ijodiy quvvatini sira bo'shashtirmay, sermaxsul mehnat qilgan. Uning ijodida hech qanday tushkunlik ro'y bermagan. Ijodiy mahsuldorlik evolusiyasi Titsian, L.Kronax, O.Tian, Mikelanela kabi o'nlab ijodkorlarga xosdir. G.Leman o'z tadqiqotlarida ijodiy faollikning o'ziga xos ko'rinishlarini yozuvchi misolida o'rgangan. Muallif hind yozuvchisi R.Tagorning ijodiyotini tahlil qilib, uning ijod cho'qqisi 69 yoshda bo'lganini aniqlagan (yozuvchilar ijodiyot cho'qqisi 34 yoshda, 43 yoshda ham uchraydi). R.Tagorning 25 yoshida yozgan "Kelin" she'ri bilan 78 yoshda yozgan "Sarob" asari o'rtasidagi o'xshashlik va ustunlik chuqur ifodalangan. G.Leman bastakor I.S.Bax (1685-1750) ijodiyotini tekshirib, uning durdona asarlari keksalikda yaratilganini aniqlagan. G.Leman o'z tajribalarida huquqshunoslik, hisobchilik kasblaridagi shaxslarni o'rganib, ular ijodiyotini muhim jihatlarini ochib bergan. A.R.Luriya xotiraning o'ziga xos hususiyatini jurnalist misolida o'rganib, keksa kishilar psixikasi bo'yicha ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar to'plagan. Keksalik yoshidagi chol va kampirlarda o'z shaxsiyatiga yangicha munosabatlar paydo bo'ladi. Ko'pincha ular o'zlarini kamroq bezovta qilishga, jismoniy kuch-quvvatni ayashga, ehtiyotkorlik bilan harakat qilishga odatlanadilar, organizmlarining toliqishiga yo'l qo'ymaydilar, iloji boricha nutq faoliyatiga kamroq murojaat qiladilar, ortiqcha axborotlarni qabul qilmaydilar. Shuning uchun keksayganda "jon shirin bo'lib qoladi". Keksalikda er-xotin o'rtasidagi munosabat yanada mustahkamlanadi, yangi shakl va yangi sifat kasb etadi. Muloqot kezida barcha taassurotlar, ma'lumotlar, kechinmalar, histuyg'ular yuzasidan fikr almashadilar. Bir-birlarini qumsash, hamdardlik kabi yuksak tuyg'ular totuvlikni yanada mustahkamlaydi.

Keksalik davrining yana bir hususiyati boshqa kishilarga, begonalarga ham xayrixohlik bildirishdir. Ana shy yuksak insonparvarlik hissi tufayli ular yer yuzidagi jamiki inson zotiga yaxsxilik tilaydilar. Bu so'nggi yuksak tuyg'u baynalminalchilikning tabiiy ko'rinishidir. Qariyalardagi rahmdillik, poklik, orastalik, muloyimlik, samimiylik singari tuyg'ularning ifodalanishi boshqa yosh davridagi odamlar tuyg'usiga aclo o'xshamaydi. Uzoq umr ko'ruv chilarning psixologik hususiyatlari Yirik jahon psihologlari S.Pako, G.Offre, L.Bine, U.Maynot, E.Medavir, A.Komfort, I.V.Davidovskiy, B.G.Ananov, N.V.Nagorni, ye.D.Aleksandrova va boshqalar uzoq umr ko'rish sirlarini ekologik omillar orqali tushuntirishga harakat qiladilar. Aksariyat olimlarning fikricha, ekologik omillar insonning yashash sharoitiga, kamol topishiga, bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladigan omillardir. Insonning ijtimoiy muhiti sharoitlari ichiga kasb mehnati, turmush tarzi, madaniyati va ma'naviyati kabilar kiradi. Jahon fani to'plagan ma'lumotlarga ko'ra ochiq havoda ortiqcha zo'riqishsiz jismoniy mehnat bilan shug'ullangan

odamlarda harakatning tezligi, qad-qomatning tikligi, ma'naviy tetiklik, ruhiy faollik uzoqroq saqlanadi. Mana shy holat jismoniy tarbiya bilan doimiy shug'ullanuvchi kishilarda ham bo'ladi.

“Umrni uzaytirish muammolari” nomli (1952) kitobda dog'istonliklarda uzoq umr ko'rishning asosiy sabablari quyidagilar ekani ta'kidlangan:

1. Respublikaning tog'li qismidagi iqlim sharoiti va jo'g'rofiy omillar;
2. Sutkasiga 3-4 marta iste'mol qilinadigan go'shtli, o'simlik moyli va sutli oziq-ovqatlar, chekishning, ichish va ortiqcha jinsiy aloqaning taqiqlangani;
3. Avloddan-avlodga asrlar davomida o'tib kelayotgan madaniy an'analar, o'ziga xos turmush tarzi va uning hususiyatlari;
4. Gigienaning barcha qonun va qoidalariga rioya qilinishi va butun umr bo'yi jismoniy mehnat bilan shug'ullanish;
5. Bir maromda ham passiv, ham aktiv xordiq chiqarish;
6. Aholi turmush darajasining moddiy-maishiy jihatdan yaqinlashishi va hokazolar.

S.Pako va uning izdoshlari ta'kidlaganidek, keksayish jarayonida ayrim psixofiziologik va psixologik jarayonlarning barqarorlashuvi inson umrining uzayishiga, unda ijodiy faollik uzluksiz davom etishiga yordam beradi, aqliy mehnat bilan doimo shug'ullanuvchi keksa odamlarda mantiqiy xotira saqlanadi. Shu bilan birga iqtidorli va aqlni peshlash mashqlari bilan shug'ullangan kishilarda ham intellektning yuksak darajasi saqlanib, boshqa bilish funksiyalarining faoliyati bir tekis harakatni vujudga keltiradi. Uzoq umr ko'rishning, umr uzayishining muhim omillaridan yana bittasi kasb-korlik faoliyatiga bog'liq psixiy holatning, barqarorlashuvidir. Ana shy holatga insonning ko'rish idrokida fazoni farqlash (fazoviy tasavvur) qobiliyati kiradi. Fransuz gerontologi va oftalmologi G.Offre “Gerontologiya asoslari” (1960) kitobidan joy olgan “Ko'zning keksalarga xos o'zgarishi” asarida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar keltiradi. Uning fikricha, keksalikda presbioniya (grekcha, qarilikda ko'rishning zaiflashuvi) hodisasi ro'y berib, yaqinni ko'rish yomonlashadi. G.Offrening fikricha, 10 yoshdan ko'rish akkomodatsiyasining kuchi pasayishi, agarda 10 yoshda akkomodatsiya kuchi 16 dioptriya (grekcha optik o'lchov) teng bo'lsa, 40-45 yoshda - 4, keyinchalik esa bir dioptriya tushib ketishi mumkin. 50-60 yoshlarda akkomodatsiya o'zining eng quyi darajasiga tushadi, biroq shundan keyingi yosh davrlarida barqarorlashib boradi. Jahon psixologiyasi fani ma'lumotlariga qaraganda akkomodatsiyaning kuchi shunchalik kamayib boradiki, yaqinni faqat ko'zoynak bilan ko'riladigan bo'ladi. Keksayish davrida odamlar psixologiyasini o'rganish testlar yordamida amalga oshirilishi sinaluvchilarda irodaviy kuch-quvvat sarflash, aqliy zo'riqish, asabiy tanglik holatlarini kamaytirish uchun xizmat qiladi, tajribada vaqtdan tejimli foydalanish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga testlar kishilarda (rang-barangligi uchun) qiziqish, tabiiy mayl, shug'ullanish histuyg'usini uyg'otadi. Testlar bilan ishlashda vaqt cheklanganligi sababli ayrim nuqsonlarga yo'l qo'yiladi, lekin ularni aynan o'sha sinaluvchilarda muayyan vaqt o'tgandan keyin takror o'tkazilsa, kamchiliklar barham topishi mumkin. Keksalar psixologiyasini tadqiq qishishga oid tajribalarda psixogerontologiyaning ayrim usullaridan keng foydalanilmoqda. S.Pako va uning izdoshlari ta'kidlaganidek, keksayish jarayonida ayrim psixofiziologik va psixologik jarayonlarning barqarorlashuvi inson umrining uzayishiga, unda ijodiy faollik uzluksiz davom etishiga yordam beradi, aqliy mehnat bilan doimo shug'ullanuvchi keksa odamlarda mantiqiy xotira saqlanadi. Shu bilan birga iqtidorli va aqlni peshlash mashqlari bilan shug'ullangan kishilarda ham intellektning yuksak darajasi saqlanib, boshqa bilish funksiyalarining faoliyati bir tekis harakatni vujudga keltiradi.

Muhokama va takrorlash uchun savollar:

1. Psixogerontologiyaga ta'rif bering.
2. Biologik keksayish deganda nimani tushunasiz?
3. Keksalik davridagi shaxsning psixologik hususiyatlari

13-Mavzu: Tarbiya psixologiyasi.

Reja:

1. Tarbiyaning shaxsini shakllantirish maksadiga karatilganligining psixologik muammolari.
2. Faoliyat - odamning shaxs tarikasida shakllantirish asosi ekanligi.
3. Umuminsoniy va milliy boylklarning shaxs shaklanishidagi roli.
4. Ijtimoiy foydali faoliyat - tarbiya vositasi ekanligi.
5. Tarbiyasi «kiyin» bolalar xulqini tuzatishdagi psixologik masalalar.
6. Ma'naviy ong va xulq-atvor birligi.
7. Psixologiyada tarbiya mexanizmlari.

I. Tarbiya shaxsni shakllantirish maksadiga karatilgan va unda xayotiy e'tikod va xis-tuygular, ma'naviy xulq-atvor xosil kilish jarayonidir. «Ta'lim-tarbiyani yangi zamon talablari darajasiga kutarish usib kelayotgan yosh avlodlarimizning porlok kelajagini garmonik ustirish imkoniyatini yaratish» (I.Karimov Uzb.R Prezidenti, Oliy Majlisning IX ses.Kadrlar tayyorlash milliy dasturi) xozirgi kunning asosiy masalasidir.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi shuni nazarda tutadiki, boshka muxim masalalar katorida Milliy kayta tiklanish mafkurasi va jamiyat boylklari asosida o'quvchilarni ma'naviy va axlokiy xislatlarini ustirish, o'quvchilarning xulq madaniyatini shakllantirish, barkamol naslni tarbiyalab yetishtirish orkali xakikiy inson kilib tarbiyalash lozim.

Xozirgi zamon tarbiyasining maksad va vazifalari avvalo, yoshlarni chinakam ma'rifatli kishi kilib, inson kadrini, milliy kadriyatlarini uzligini anglash, erkin va ozod jamiyatda yashash, Mustaqil davlatimining jaxon xamjamiyatida uziga munosib, obruli urin egalaydigan fidoyi insonni tarbiyalashdir.

II. Tarbiya - maxsus faoliyat sifatida muayyan dasturning, anglab olingan maksadining mavjudligi bilan, ta'sir kursatishining maxsus ishlab chikilgan va asoslab berilgan vositalari shakllari xamda usullarini kullanishi bilan tasodifiy va stixiyali ta'sirlardan ajralib turadi. Soglom tarbiyaviy vaziyatsiz mukammal shaxs vujudga kelmaydi.

O'quvchilarning xayoti va faoliyatini tugri tashkil kilish, ijobiy axlokiy, ijtimoiy xulq-atvor tajribasi shaxsning tarkib topishida muxim axamiyatga ega. Ma'lumki, birgina faoliyatning uzida shaxsning xar-xil va xatto bir-biriga karama-karshi sifatlarini tarkib toptirish mumkin. Buning asosida maktab o'quvchisi amal kiladigan motivlar yotadi. Bu xulq-atvor shaxsan o'quvchining uzi uchun kanday ma'noga ega bo'lishiga karab, unda xar-xil sifatlarini tarkib topishiga sabab buladi.

Masalan: O'quvchi urtogini prinsipial asosda tankid kilsa – unda kat'iylik, xalollik; agar uz aybini urtogiga kuyish bulsa – xudbinlik individualizm, egoizm paydo buladi.

Faoliyat – odamni shaxs sifatida shakllantirish asosi xisoblanadi. Bola uyin, o'qish va mexnat faoliyatiga kanday munosabatda bulsa, unda shu faoliyat asosida ijobiy va salbiy sifatlar shakllanishi mumkin. O'qish va uyinga ijobiy munosabat, ilmga intilishga kizikish, mexnatsevarlik kabilar bilan, salbiy munosabat esa ishyokmaslik, dangasalik uzini idora kila olmaslik kabilar shakllanishiga sabab buladi.

Shuning uchun xam faoliyatining yetakchi tiplarini uyushtirish bola shaxsini shakllanishiga maksadga muvofik ta'sir etish vositasidir. . .

Axlokiy extiyojlarning tub moxiyati bu: 1) insonning axlokiyligi boshkalar bilan mulokotda bo'lishini ijtimoiy shart-sharoit mavjud bo'lishini; 2) individual ongning axlokiy tomonlarni shakllanishini ijtimoiy shart-sharoitdagi tarbiyaga boglikligi bilan belgilanadi. Va nixoyat, xayotning konkret xollarini xisobga olgan xolda axlokiy extiyojni xis-tuyguga, fikrlashiga boglikligi muximdir.

Axlokiy fazilatlarini namayon bo'lishi ijtimoiy burch tushunchasi bola ongiga kanday singdirilishiga boglik . Burch- bu jamiyat va jamoaning inson oldiga kuygan turli-tuman talablarini ifodalovchi tushunchadir. Ijtimoiy burch – keng ma'nodagi tushuncha bulib, bu odamiylik, vatanparvarlik burchi, kasb burchi, ota-ona oldidagi burchdir.

III. Yoshlarning axlokiy fazilatlarini tarbiyalashda umuminsoniy va milliy boyliklardan foydalanish muximdir. Chunki umuminsoniy va milliy boyliklar xamda ularning shaxs shakllanishidagi roli axamiyatlidir. Milliy an'analar, urf-odatlarimizning tiklanishi milliy, umumbashariy va umumma'naviy kadriyatlarga asoslangan axlok normalarini yaratish va ularni bolalarimiz, yoshlarimiz ongiga singdirish orkali ularni jamiyatimiz uchun fidokor, bilimdon inson kilib tarbiyalashga asos bula oladi.

Milliy an'analar - xar bir xalqning ma'naviy xayotining maxsuli bulib, usha xalqning ijtimoiy fikri milliy an'analarni ularning ma'naviy extiyojiga aylantiradi. Milliy an'analar yoshlarda ijtimoiy ongni tarbiyalaydi, ularning xar tomonlama kamolga yetgan inson bulib yetishishida muxim urin tutadi. U shaxs xarakterini ijobiy tomonga shakllantirishda faol ishtirok etadi, yoshlar mafkurasiga psixologik ta'sir kiladi.

IV. Bola shaxsini tarbiyalashda ijtimoiy foydali faoliyat xam muxim rol uynaydi. Chunki u tarbiyaning eng kulay sharti va vositasi xisoblanadi.

Ijtimoiy foydali faoliyat, mexnat tarbiya vositasi bo'lishi uchun:

bolaning mexnati ijtimoiy foydali mexnat bo'lishiga;

ijtimoiy kiyamatga ega bulgan foydali maxsulot mexnat natijasi bo'lishiga;

mexnat jamoa mexnati bo'lishiga;

u tashabuskor va ijodiy mexnat bo'lishiga;

mexnatda uz-uzini uyushtirish va Mustaqil faollik kursatishning xar xil shakllari kulanilishiga axamiyat berish kerak.

O'quvchilarning mexnati - ularning uzlari uchun kizikarli bo'lishi;

Bolaning kuchiga mos bo'lishi;

Ukuv faoliyati bilan boglik bo'lishi;

Mexnat uchun jazolashga mutlako yo'l kuyilmaslik kerak.

Shuni sinchiklab puxta, vijdonan bajarish mexnat anjomlarini asrash va tejashga urgatadigan bo'lishi lozim.

V. Bolalar jamoasi va uning tarbiyaviy imkoniyatlari. . . .

VI. Tarbiyasi «kiyin» bulgan bolalar bilan ishlash:

a) ularning individual xususiyatlarini aniqlash;

b) kizikish va e'tikodlarini xisobga olish;

v) tarbiyaviy usullarini tanlash;

g) tarbiyaning maxsus sharoitlarini aniqlash.

VII. Shaxsning ma'naviy sifatlarini shakllantirishda ma'naviy ong va xulq-atvor birligi muximdir. Yoshlarni uz-uzini anglashi, yaxshi-yomon va adolatli-adolatsizlikni xis kilgan xolda uni uz-uziga tatbik kilishi, uzini tarbiyalash tarbiyaning psixologik mexanizmini tashkil kiladi.

Uz – uzini tarbiyalashda 4-ta vazifa nazarda tutiladi

uzida shaxsning ijobiy xislatlarini tarkkiy etirishga va uz xulq-atvoridagi yomon tomonlardan xolis bulishga intilish.

O'quvchiga uz shaxsiga tanqidiy munosabatda bo'lishiga, uz xulq-atvoridagi xususiyatlarini diqqat bilan va okilona tushunib olishida, uz kamchiliklarini yakkol kurishda, uz nuksonlarini faxmlab olishida yordamlashish.

Uz-uzini tarbiyalash rejasini tuzishda, shaxs xulq-atvori xislatlarini kaysi xususiyatlarini tarakkiy ettirish, kaysisiga barxam berish kerakligini aniqlash.

Tarbiyachi uz-uzini tarbiyalashning okilona yo'llarini aniqlashi.

VIII. Vatanparvarlik ruxida tarbiyalash

Vatanparvarlikni shakllantirishda:

A) Ona-vatanga muxabbat, uni sevish, e'zozlashga urgatish.

B) Mustaqil Uzbekiston tushunchasining moxiyatini o'quvchilar ongiga singdirish.

V) Yoshlarni xalqimiz an'alariga, udumlariga, tili va madaniyati, ruxiyatiga xurmat bilan karashga urgatish.

G) Buyuk daxolarimiz koldirgan ma'naviy meroslarni asrab avaylash, ularning tarixini bugungi kun uchun axamiyatini idrok etish

- D) Yoshlarda soglom kuch, soglom tafakkur, iymon-e'tikodni uygotish
Ye) Vatan oldidagi mas'uliyat, millat manfaati uchun kurashning moxiyatini anglash.
J) O'quvchilarda unib usgan yurtiga, voyaga yetkazgan ota-onasiga va ta'lim-tarbiya bergan ustoziga ta'zim kilish malakasini shakllantirish.
Vatan va vatanparvarlik egizak

Nazorat savollari:

Tarbiya nima?

Xozirgi Mustaqillik davrida tarbiya jarayonida kanday muammolar paydo buldi va uni kanday kilib bartaraf kilinmokda?

Faoliyat shaxs tarakiyotida kanday rol uynaydi?

Yetakchi faoliyat va shaxs shakllanishini kanday izoxlaysiz?

Umuminsoniy va milliy boyliklarni shaxs tarakkiyoti va tarbiyasi ta'siri tavsifnomasini bering?

Ijtimoiy foydali faoliyat va shaxs tarbiyasi orasida kanday bogliklik bor?

Bolalar jamosini kanday tashkil kilinadi?

Milliy ong nima?

Milliy gururchi?

Yoshlarni vatanparvarlik ruxida kanday tarbiyalanadi?

Tarbiyasi kiyin bolalar bilan kanday ish usullaridan foydalaniladi?

Kasb tanlash motivlari.

Quyida savollarga (+) yoki (-) belgisi orqali o'z munosabatingizni bildiring.

1. Kasbga, uning talabiga qiziqaman.
2. Shu kasbga oid bilim, ko'nikma va malaka xosil qilish uchun tanlaganman.
3. Ijtimoiy o'rni uchun.
4. Oilaviy an'ana uchun tanlaganman
5. Ota-onamga qaram bo'lmaslik uchun
6. Shu kasbga oid fanlarni yaxshi bilganim uchun.
7. Odamlarni boshqarish borligi uchun.
8. Individual ishni yaxshi ko'rganim uchun
9. Ijodkorligi borligi uchun
10. Qobiliyatimga to'g'ri kelgani uchun
11. Yaxshi oylik maoshi borligi uchun
12. O'z xayotimni qiziqarli qilish uchun
13. Mustaqillikka o'rgatadi deb xisoblaganligim uchun.
14. Ishbilarmonligi borligi uchun.
15. Oilamga yordam berish uchun.
16. Iqtisodiy bilim olish uchun.
17. Diplom (oliy ma'lumot) olish uchun.
18. Uzoq o'kimaslik uchun
19. Yaxshi joyda ishlash uchun
20. Yaxshi maosh olish uchun
21. E'tiborli, zamonaviy bo'lganligi uchun
22. Odamlarga yordamim tegishi uchun
23. Ish va moddiy sharoiti yaxshiligi uchun.
24. Tashqi ko'rinishi yaxshiligi uchun.

